

WIDENER LIBRARY

HX D2GI D

Видання У. П. С. Р.

„Боротьбою здобудеш ти право своє!“

А. БАХ.

Економічні жаргеск.

Частина I—III.

Переклав

Микола Залізняк.

У ЛЬВОВІ, 1910.

Виданнє У. Л. С. Р.

„Боротьбою здобудеш ти право своє!“

А. БАХ.

Економічні жариси.

Частина I—III.

Переклав

Микола Залізняк.

У ЛЬВОВІ, 1909.

**UKRAINIAN INSTITUTE
LIBRARY GIFT**

**З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом Е. Беднарського.**

Цар-голод.

Лютий в світі є цар —
Голод — іменне йому!

Забудьмо на хвилину про власні злидні та турботи й пригляньмося пильно до життя, що кипить довкола нас — яким же дивним та незрозумілим здається воно нам на перший погляд! На кожному кроці зауважимо ми безліч незрозумілих суперечностей. Одні працюють в поті чола, — другі нічого не роблять; одні голодують та як мухи вмирають від усяких хороб — другі живуть в розкішних палацах і їдять на сріблі та золоті; одні нарікають та терплять, — другі тішаться та радіють. Міркуючи по справедливості, треба було сподіватися, що саме той живе в достатках, хто працюватиме та ошадний: праця в них аж горить, і все йде добре. А оплакують свою долю трутні ледачі, та так їм і треба. Бо коли ти ледащо, п'яниця, нарікай сам на себе, терпи всяке лихо та злидні, бо сам винен.

Дійсно було б так, як ми сподівалися, коли б усе діялося по справедливості. Але в дійсності все виглядає цілком інакше. Живуть в злиднях, гинуть від голоду та хороб, безперестанно боряться з жорстокою долею саме ті, що в кривавому поті чола працюють, а життя трутнів ледачих — то безперестанне свято. Багато є таких, що тільки й уміють, що гроші переводити, а грошей в них і кури не клюють. Чи же це справедливо? Хто не родився сином богача, весь

вік в злиднях житиме; спить ще в колісці, а вже горе та лихо чигають на нього, щоб ухопити й понести на муки в житє. Візьмімо для прикладу селянську дитину. Ще його від землі не видно, а вже воно тягне на шні тяжке ярмо, хотіло би побігати, пограти ся, а патомість йому дають лозину до рук та велять гусей пасти; а коли підросте, одержить вищий чин — буде свині пасти, пізнійше телята і так далі по порядку. Та се ще нічого, бо сі дитячі літа селянської дитини минають принаймні без журби: гірше їй як підросте. Ось минуло їй вісім літ. Надійшла зима: заможнійші батьки віддають своїх дітий до шкіл; хотіло ся б і убогому хлопцеві до школи — весело там бути разом з иншими. Та він сього не може зробити; не для вбогих дітий така розкіш. В батька влітку хліб погано вродив, а тут треба платити податки та недобори; грошей нема, а ротів багато. Довідуєт ся тоді батько, що сусідний пан заложив фабрику сїрників: знайшла ся добра людина, що малечі заробіток дасть. Хлопцеві на фабрику йти хочеть ся так само, як грішникові горячу сковороду лизати. Та що робити — батько веде. Знає він добре, що за 12 та 14 годин праці на день зароблятиме хлопець тільки по 10 копійок; знає добре, що від сїрки та фосфору почне він на фабриці слабувати. Тяжко йому, та все ж він міркує, що й сі 10 копійок потрібні в господарстві.

Коли йому пощастить, коли його ще змалку не змарнує хвороба й не скалічить машина — то доживши до 18 років мусїтиме він сам подумати про свою долю. В фабриці сїрників для нього вже нема місця; адже він не може працювати за 10 копійок денно, і через се хазяїн приймає на його місце молодших, котрим менше платить, а його викидає. Липити ся на селі при батькові він теж не може: батько землі має мало і сам ледве з неї вижити може. Йде тоді наш хлопчина до міста і поступає там наприклад на фабрику ситцю. Дивно йому зразу здало ся, коли його ставили біля машини — важко було справляти ся біля неї. Так і здаєт ся, що от от або прядиво урветь ся, або руку захопить між шестерню. Та помалу призвичаїв

ся він до нової роботи. Попрацював таким чином років три, а може й більше, приладив ся до роботи і зробив ся добрим ткачем. Живе він якось і думає весь вік свій при праці на фабриці прожити, коли нараз — гуп! — Власник фабрики оповіщує, що він мусить половину робітників на фабриці розцитати, бо на ситці попиту немає, і фабрика приносить страти. Наш ткач опинив ся разом з товаришами на вулиці. Пробував був щастя по інших фабриках, але скрізь почув однукову відповідь: „вибачайте, приятелю, ледве позбув ся я своїх власних робітників, та й то по поліцію доводило ся посилати“. Сів тоді наш ткач на міліні; немає на нього попиту та й край!

Що має робити? А пити та їсти треба; через се поступає він на першу фабрику, де тільки його прийняли. Опинив ся він наприклад на гамарні. Скільки бідолаха натерпів ся й які пекельні муки терпіти мусів, поки хоч трохи призвичаїв ся до нової роботи і забув своє ткацьке ремесло! Та не встиг він до нового становища навикнути, як його знову прогнали. Мусів він тоді третього ремесла вчити ся. І так ціле життя своє він тягасть ся, не знаючи, з якого боку лихо на нього впаде.

Безнадійний біль огортає людину, коли вона здумає, що на світі дієть ся. Стільки людина значить, скільки тріска, котрою хвиля на всі боки кидає. Як хвиля кидає її доля жорстока, рве й торгає, аж нарешті до краю поламану вона викине її кудись на брук або під баркан — тут здихай!

Щож то за доля така? Щож то за сила така незнана, що так жорстоко людьми кидає, граєть ся ними, як трісками, позбавляє їх своєї волі? Дійсно велика се сила!

Лютий в світі є цар —

Голод — іменне йому!

Ось що се за сила! Цар-голод орудує людьми. Та не страшний був би голод, коли б лихий людський лад не додавав йому такої страшенної сили. Все лихо від людського ладу. Чого одним добре, другим погано, чого одні розкошують, другі з голоду пухнуть?

Багато намучив ся людський розум, поки розв'язав се питанє, поки дізнав ся, де правда, де кривда в людських порядках.

Про сю правду та кривду людського ладу ми й будемо говорити. Коли все для нас буде ясне, може стати ся, лекше нам буде зарадити людській недолі.

РОЗДІЛ І.

Співробітництво. Поділ праці. Обмін. Товар.

Щоб нам лекше було зрозуміти суть теперішнього ладу, почнемо з давніх часів. Коли ми хочемо добре пізнати яку людину, ми насамперед розпитуємо ся про все житє її від дитячих літ. І коли все її минуле житє буде перед нашими очима, тоді нам легко буде сказати, що се за людина. Те саме можна сказати і про весь людський рід. Коли дізнаємо ся, як він жив від найдавніщих часів і до нашого часу, як він дійшов до теперішнього свого становища — зрозуміємо багато сучасних річей.

За старовинних непамятних часів весь рід людський жив так, як тепер живуть півголі дикі люди — по лісах та печерах, без сіл та міст, без доріг та мостів. Мало сили в нього було і він не мав природної зброї. Природа дала бикові роги, вовкові гострі зуби, левові міцні пазурі; все се, щоб боронити ся від нападів. А дика людина нічого не мала, хиба тільки палицю загострену, котра й складала всю її зброю. А жити й дикунові хочеть ся. Доводить ся поживу здобувати, а найголовніше — боронити свою шкуру від ворогів-звірів. Зрозуміло, що тимчасом як лев або ведмідь пожирала що дня оленя або бика, дикун мусів жити ся всякою поганю. Що до ворогів, кожда звірина, що була дужча від дикуна, безкарно кривдила а навіть пожирала людину.

Становище дикої людини при таких обставинах було безнадійне. Де їй шукати допомоги та оборони?

Звичайно, що серед таких самих нещасливих дикунів, як і вона сама. І от помалу наші дикі люди починають громадити ся до купи, а згромадившись одразу духа набирають. Насамперед пощастило їм гуртом убити великого оленя, й їли вони його цілий день. А коли до них сунув ся ведмідь, вони купою кинули ся на нього й розплатили ся за його давні гріхи. Коли б дикі люди не зібрали ся до купи, вони оленини як вух своїх не бачили б, швидше б самі в медвежих лапах опинили ся. А тепер кождий не тільки оленини скуштував, а ще й медведя палицею почастував. Таким чином стародавні люди починають розуміти, що живучи в купі далеко легше можна заспокоїти свої потреби; в спілці легше буде й більшу звірину вбити, а налякати і вовків так налякати, щоб вони довго пам'ятали про силу людини. Коли вже раз засіла в голові диких людей думка про корисність спільного життя, почали вони тримати ся громади, бо ніхто з них не хотів вертати ся до давнього злиденного та безборонного життя. Таким чином ми бачимо, що головна причина життя суспільного, громадського — нужда, безпомічність, котрі примусили людей єднати свої сили, як для здобування собі поживи, так і для оборони від ворогів. Таке з'єднанє сил зветь ся співробітництвом, спільною працею. Щоб показати всю користь та необхідність співробітництва, я наведу такий приклад.

Треба перенести з одного місця на друге 10 чавунних стовпів, по 20 пудів ваги кождий. До сеї роботи взяло ся 10 чоловіка. Коли кождий з них візьме собі оден стовп, схоче сам перенести його, він ніколи його навіть з місця не ворухне. А коли всі 10 чоловіка з'єднують свої сили, візьмуть ся до одного стовпа, потім до другого і так далі, вони швидко скінчать сю роботу. Така сила співробітництва! Таким чином ми можемо сказати, що нужда та безпомічність єднують людей та примушують їх до спільної праці й громадського або суспільного життя.

Кожда така громада, щоб не загинути з голоду, мусить пильнувати над своєю безпечністю та дбати про засоби, що забезпечують її існуванє. В міру того як розвиваєть ся людський розум та збільшуєть ся людське знанє, кожда громада робить все, що може, для забезпеченя собі добробуту: вона оре, сіє, викохує худобу, збирає овочі і т. д. Та не всі місця на поверхні землі мають однакові властивости. Через се не всі громади можуть жити з тої самої праці. Одна громада має, скажемо, родючий чорнозем — вона сіє багато збіжа; друга осіла на луках, вона годує худобу; третя врешті натрапила випадково на болотяну місцевість — збіже на ній не родить, але нато-місьць болото має багато залізної руди, і громада береть ся до ковальства і т. д. Словом, кожда громада береть ся до того, що для неї найлекше. Побачимо, що з того виходить. Одна громада має багато хліба, але їй потрібні сокири та інші залізні вироби, а друга навпаки — має залізо, але їй не вистачає хліба. І одній і другій громаді погано. І от люде з різних громад випадково стрічають ся між собою. Одні оповідають, що мають багато хліба, але недостає їм заліза, — другі, що мають занадто всяких залізних виробів, але мало хліба. Розумієть ся, вони рішають обміняти ся. Вони обмінюють ся своїми богатствами, і тепер обидві громади мають вже й хліб, і залізні вироби. А познайомивши ся раз, члени різних громад рік річно обмінюють ся тим, що в себе виробили, або, як се в науці зветь ся, обмінюють ся своїми продуктами.

Коли члени тих громад призвичаїли ся до обміну, наші ковалі починають міркувати так: „наша болотяна місцевість дуже погано родить хліб і шкода на неї працю витрачати. Ліпше вже кинемо хліборобство та будемо знати саме тільки ковальство. Тоді зможемо все, що виробимо, обміняти в сусідів на хліб та інші потрібні для нас річи“. Для кожної з наших громад потрібні і хліб, і залізні вироби. Але тепер вони влаштували ся так, що чорноземна громада виробляє самий тільки хліб, а болотяна — самі тільки залізні вироби, а потім обмінюють ся своїми продуктами.

Таким чином громади поділили проміж себе працю — одна живе тільки з хліборобства, друга тільки з ковальства — завели поділ праці. Через те, що кожда така громада пильнує брати ся тільки до того, що для неї лекше, то поділ праці повстає між богатьома громадами, котрі потім обопільно обмінюють ся своїми продуктами. Але й в середині громади теж мусить виникнути поділ праці. Хтонебудь, скажемо, має таку силу, що дерева з коріннями вивертає — буде з нього добрий орач, але зате чоботи так пошив, що їх сором буде й людям показати. А инший слабовитий — коси не потягне, зате добре чоботи пошив. Для обох потрібні і хліб і чоботи. Але щоб не гаяти орачеві даремно часу над шилом, а шевцеві над косою — кождий з них робить тільки одно: орач сіє хліб, а швець шивє чоботи; потім вони обмінюють ся своїми продуктами. Таким чином вони й поділили проміж себе працю. І взагалі, через те, що кожда людина охитнійше береть ся до любої для неї праці, в громаді запроваджують ся поділ праці. Коли в громаді є 30 чоловіка, між ними, наприклад, буде 17 орачів, 2 шевці, 2 ковалі, 5 теслів, 1 пічник. Кождий з них робить тільки одно, але всі вони разом виробляють все потрібне для житя громаді: хліб, чоботи та ин. Всі члени громади працюють спільно, але їх праця поділена: кождий робить тільки одно, добре памятаючи, що коли за двома зайцями поженеть ся, жадного не спіймає. Що поділ праці дійсно корисний, можна бачити з осьього прикладу. Добрий швець пошивє пару чобіт, скажемо, за два дні. А коли коваль кине своє ремесло і схоче шити собі чоботи, він їх і за два тиждні не пошивє. Теж саме буде і з шевцем, коли він собі схоче ніж зробити. Словом, при поділі праці кожда людина, вибравши собі одно яке діло (вибравши собі фах), пристосовуєть ся до нього й працює в свойому фахові краще й швидше, ніж така, що одночасно до 20 ремесл береть ся.

Поділ праці робить працю видатнішою, або як кажуть, збільшує продуктивність (витворчість) праці.

Через те що при поділі праці кожний виробляє тільки один який з усіх потрібних для нього продуктів, то само по собі зрозуміло, він мусить обмінювати свої вироби на вироби інших витворців. Наприклад швець, котрий виробляє тільки чоботи, мусить їх обміняти на хліб, сіль, одежу і т. д. Так само мусять робити й всі інші витворці. Таким чином, при поділі праці необхідно мусить бути обмін продуктів.

Кожний витворець виробляє тільки невелику частину продуктів для своїх особистих потреб. Наприклад, швець, котрий на рік пошить 150 пар чобіт, для своєї потреби виробляє тільки дві пари. Інші 148 пар він виробляє для обміну на інші потрібні для нього річи. Сі 148 пар уже будуть таким чином товар.

Всякі продукти, котрі виробляють ся для обміну (або на продаж), звать ся товаром.

Таким чином виходить, що поділ праці викликає необхідність в обміні й примушує людей виробляти продукти для обміну (або на продаж), виробляти товари.

Коли тепер пригадаємо собі все сказане в сьому розділі, дійдемо до висновку, що лихо та безрадність еднають людей в громади і примушують їх до спільної праці. Потім різниця місцевих обставин та різнородність сил та здібностей окремих людей викликають поділ праці в співробітництві, як між окремими громадами, так і між членами тої самої громади. Поділ праці в свою чергу викликає обмін продуктами і втворюване продуктів для обміну — продукцію товарів.

РОЗДІЛ II.

Вартість товарів.

Ми вже знаємо, що поділ праці необхідно викликає обмін товарів. Тепер виникає питання, як довідати ся, скільки одного товару треба оддати при заміні на другий.

Візьмімо спочатку умисно найпростіший приклад. Швець хоче обміняти у ткача пару чобіт на полотно. Скільки полотна повинен отримати швець за свої чоботи? Річ проста, що швець хотів би отримати якомога більше полотна, а ткач хотів би його дати якомога менше. Яким способом вони дійдуть до згоди. Коли швець зажадає за свої чоботи, скажемо, 40 арш. полотна, ткач напевно відповість йому: „дивись, за два дні чоботи зробив, а хоче за них 40 арш. полотна! А того дурна голова не розуміє, що я працював над сим полотном 4 дні! Коли ж навпаки, ткач даватиме шевцеві за його чоботи тільки 10 арш. полотна, то й швець йому на те відповість: „теж не дурень! Я над чобітьми 2 дні спину гнув, а ти свої 10 арш. полотна за один день виткав! Ні, голубе, забагато хочеш, не відповідно виходить так“. Але шевцеві полотно потрібне на штани, а ткач вже давно свої чоботи зносить, босо бігає, то ж треба якось погодити ся. Ото ткач і каже до шевця: „Слухай, брате, ти свої чоботи робив два дні, дам я тобі стільки полотна, скільки сам виробив за два дні. Ось маєш 20 арш. полотна. Се буде саме в міру, і ніхто з нас не матиме кривди“. На сьому й згодили ся. Ми бачимо, що ткач та швець мусіли свої товари оцінити відповідно до часу, який кожний з них видав на витворенє товарів.

Очевидно, що не кожний швець знає, скільки часу витрачає ткач, щоб виробити аршин полотна; та й не кожний ткач знає, скільки часу шують чоботи; адже не може кожний ткач знати всі ремесла. Але навіть коли швець і ткач не потраплять вчислити, скільки товару належить ся кождому з них, проте врешті вони всеж будуть цінити свої товари відповідно до тої кількості часу, яка потрібна, щоб їх виробити. Станеть ся се таким способом. Припустімо, що шевці ошукують ткачів і за кожду пару чобіт беруть не 20 арш. полотна, а 25 арш. Ремесло шевця буде тоді корисніше від ремесла ткача. Шевці житимуть виспівуючи, а мозольна праця ткача ледве здолає його вижити. Кожда людина шукає, де краще, і через

се багато ткачів почало б учити свої діти шевства і через кілька часу намножило ся б стільки шевців, що не було б кому носити вироблені ними чоботи. Хоч не хоч, мусіли би шевці, щоб збути нагромадженій товар, знизити ціну й знизувати її що раз більше, віддавати пару чобіт не тільки за 20, але навіть за 15 арш. полотна, аж поки нарешті шевство не перестало би бути корисним, і менше людей почало б брати ся до нього. Тоді ціна па чоботи знову підняла ся б, бо чобіт стало менше. Коли б ткачі ошукували шевців, теслів, орачів та інших, і тут було б те саме. Люде кинули ся б до ткацтва, виробили б занадто багато полотна, й полотно так би подешевіло, що ткацьке ремесло перестало б бути корисним. З сього виникає, що в кождому разі товар кінець кінцем буде цінити ся відповідно до часу, який витрачаєть ся на його витворенє. Таким чином, в дійсности, обмінюючи ся товарами, люде обмінюють ся однаковими послугами, се значить, що приблизно однаковий час працюють одно на одного.

Та й чи можна иншим способом оцінити товар? На перший погляд може здати ся, що товар можна оцінити відповідно до тої користи, яку він дає людям: чим кориснійший товар, тим більше за нього й дадуть. Але коли б товари оцінювали ся відповідно до користи, з сього вийшла б сама плутанина. Хто немає чобіт, готовий за них заплатити потрійну ціну, а коли вже купив одну пару, за другу й шеляга не дасть. Та й як довідати ся, який товар кориснійший, який потрібнійший? Сьогодні міні потрібні чоботи, завтра полотно. Сьогодні міні хліб не потрібний, а завтра міні й хліб, і черевики, й полотно знадобились. Повітре і вода для всіх потрібні, а ніхто за них грошей не платить, бо і повітре, і воду! людина здобула без праці, їх їй дарувала природа. Та за ту саму воду треба платити гроші, коли для того, щоб здобути її, треба витратити працю. Наприклад, по містах треба за воду платити водовозам або за водопровод. З сього виникає, що товар треба цінити відповідно до праці, яку витрачено на їх здобуванє або продукцію.

Добре. Але уявім собі такий випадок. Наш швець, котрий хоче обміняти чоботи на полотно, любить випити і з п'яних очей промарудив ся над чоботами не два дні, як слід би було, а цілих чотирі, і через се забажав би одержати за чоботи від ткача не 20 арш. полотна, а 40 аршин. „Я, мовляв, робив чоботи чотири дні, і ти міні мусиш дати за чоботи стільки, скільки ти виробив за чотирі дні. Дай міні 40 аршин полотна“. Тоді ткач очевидно тільки поглузував би з нашого шевця: „ти б, свате, частіше до чарки заглядав та на печі лежав, тоді б і десять днів одну пару чобіт робив. А через се шукай собі такого дурня, який би тобі за них дав сто аршин полотна. А я вже краще обміняю ся з таким шевцем, котрий пару чобіт робить два дні і візьме з мене за них 20 аршин полотна“. Так сказав би ткач, і швець мусів би віддати свої чоботи за 20 аршин полотна, щоб не тягти ся з ними до дому. Значить, швець не мав рації, вимагаючи за пару чобіт, над котрими працював чотири дні, не 20 аршин, але більше.

З сього виникає, що кождий швець повинен цінити свій товар не відповідно до того часу, який він сидів над чоботами, але відповідно до того, який дійсно необхідний, щоб пошити пару чобіт. Коли всі шевці шують за два дні по парі чобіт, його чоботи теж цінитимуть ся працею за два дні, хочаб випадково він і витратив на них більше часу.

Словом, між нашими робітниками при обміні товари цінять ся відповідно до того часу, який потрібний для їх продукції, або, як кажуть, вартість товарів вимірюєть ся кількістю праці, потрібної для їх продукції. Се правило треба з'явити. бо без нього неможна зрозуміти весь господарський лад, від котрого так гірко живеть ся робочому людові.

РОЗДІЛ III.

Гроші.

Чоботи і полотно, як ми бачили вище, обмінювали ся так, що в обох сих товарах лежала однакова

кількість праці.*) Пара чобіт, на продукцію котрої треба було ужити два дні праці, обмінювала ся на 20 арш. полотна, на продукцію котрих треба було витратити теж 2 дні праці. І взагалі всі товари, що були на ринку, могли бути обмінювані один на одного так, щоби в обмінюваних товарах лежала однакова кількість праці. Так наприклад, коли на продукцію 4-ох пудів пшениці треба ужити 2 дні, на пару чобіт теж 2, на 20 арш. полотна — 2 дні, на 5 арш. сукна — 2 дні, на люстро — 2 дні, то всі ці товари можна було обміняти один на другий, так що за пару чобіт можна було одержати 4 пуди пшениці, або 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна або люстро. А коли треба збути люстро, його можна обміняти на 4 пуди пшениці, або на 20 арш. полотна, або на 5 арш. сукна і т. д.

Тепер уявімо собі такий випадок. Наш швець потребує полотна. Пошив він чоботи і пішов міняти ся до ткача. Як на лихо ткач саме в переддень набув чоботи і ні за що не згоджуєть ся віддати полотно за нові чоботи. „Не треба міні двох пар чобіт — каже він — хочу жінці набрати на сукню: колиб ти мав яку відповідну матерію я може виміняв би на полотно“. Трудна рада, іде швець до другого ткача, до третього — та сама історія: ніхто не потребує чобіт, ніхто не хоче їх брати — чого їм дурно лежати. Жалує швець, що він не пекар; хліб — товар рухливий: і сьогодні їси і завтра їсти треба: хліб легше, ніж чоботи обміняти на який інший товар. На щасте пекар згодив ся обміняти шевцеві чоботи на хліб; швець пішов з хлібом до ткача і той дав йому нарешті полотно. Та і пекар нарікав ся на свою долю: правда, його товар потрібний для всіх, без нього не обійдеш ся, та всеж иншим разом і хліб збути тяжко — скотар наприклад має корову, котра потрібна пекареві, і хліб

---

*) Так воно й було з початку, коли між людьми був звичайний обмін товарами. При помочи сього обміну люди працювали один на одного, взаїмно допомагали один одному, так, щоби нікому не було кривди (один на другого працював приблизно стільки, скільки той на нього).

Йому що дня потрібний, та за багато хліба доводить ся брати за корову, а куди ж черствий хліб дівати. Не легше в сій справі і скотареві — худоба теж потрібна для всіх, і не черствіє вона як хліб; та потрібні скажемо, йому голки та як же голку на корову або вівцю вимінати. За них йому стільки голок дадуть, що він за ціле жите не з'ужив їх. Значить, кориснійше і вигіднійше обмінювати ся тому, хто має найрухливіший товар: на нього кожний згодить ся обмінювати ся; — коли він йому зараз непотрібний його можна переховати; особливо, коли сей товар не швидко псуєть ся і легко ділиться ся на части — тоді і маленьку і велику річ можна на нього обмінати. Такий товар — все одно майже, що наші гроші: за нього все можна купити і все продати. Всі старали ся з початку обмінювати свої товари на сей товар, а потім уже на нього обмінати все, що самому треба. Такий товар таким чином ставав поволи засобом обміну.*)

---

*) За ріжних часів, в ріжних місяцях люди вибирали для сього ріжні товари. Здебільшого вибирали ті річі, котрих було найбільше в сій країні. Наші предки славяне міняли заморські товари на звірячі шкури, бо в лісах тоді водило ся дуже багато звірів, і чужоземні купці охоче брали футра і шкури. В інших місяцях міняли ся на худобу, — казали: се коштує стільки а стільки овець, або корів або коний. І тепер ще є дикуни, котрі міняють ся на мушлі (сі мушлі вони уживають як окрасу і дуже люблять їх); збирають вони їх на березі моря, нанизують на нитки і на них міняють ся.

Та всі сі товари не зовсім вигідні, щоби міняти на них всі інші товари. Вартість їх (коли оцінювати їх відповідно до праці, котру на них витрачено) з року на рік міняєть ся; раз зростає раз зменшуєть ся. Значить, ніколи не можна знати на певно, скільки одержиш за свій товар такого товару, на котрий вже легко вимінати всі інші. Се звичайно невигідно. Невигідно і те, що сі товари (хліб, худоба, футра) швидко псують ся, переховувати їх не вигідно, тай багато місяця вони займають. Через се кінець кінцем люди почали міняти всі товари на окремі товари, вартість котрих міняєть ся не часто, котрі не швидко псують ся і не займають багато місяця. Сі товари — золото і срібло. Уживати їх для обміну корисно й через те, що кавалок золота або срібла можна ділити на дві части. І кожда найдрібнійша частина буде мати вартість; значить на золото і срібло можна вимінювати і дрібні, і великі.

Коли явили ся гроші, легше стало знати і вартість всіх товарів, легше стало порівнювати їх відповідно до вартости один з одним. Всі товари почали обчислювати на гроші. Се все одно, як коли взяти вагу Як було би порівнювати між собою відповідно до ваги два каміня, скільки разів один важчий від другого? А як порівняти на залізні тягарі, на пуди та фунти, справа і вийде як на долоні. Гроші так само служать для вимірюваня вартости, як тягарі для вимірюваня ваги.

Але тягарами тільки через те можна зважувати інші річи, що тягари самі мають вагу. Так і гроші. На них тільки через те можна мірити вартість інших товарів, що гроші самі мають свою вартість. Вони роблять ся з срібла та золота, а се рухливі товари. Срібло має вартість не тільки яко гроші. Срібне начиня, срібні окраси почали уживати ся ранійше, ніж із срібла почали виробляти гроші. І тільки для того з срібла і почали робити гроші, що срібло — товар тривалий в ціні, певний, в маленьких частинах має велику вартість, не псуєть ся і т. д. — коротко, вигідний для обміну товар.

і дорогі, і дешеві річи. І те вигідно, що, коли треба, кавалки срібла можна знову сплавити разом, а інші товари, коли їх розрубати або розтяти, від сього псуєть ся. Корисно й те, що частини кавалка золота або срібла однакові, не те, що наприклад звірячі шкіри. З шкірами справа инакше стоїть. Коли сказати, що корова коштує 5 лисячих шкір, иншому сього мало; йому треба сказати, яких шкір. Інша рідка шкіра варта трьох корів, а з сріблом або золотом інша справа. Справжнє срібло все однакове. От для вигоди обміну почали рубати срібло на кавалки однакової ваги. Сі рубані кавалки срібла так і почали звати ся рублями. З початку се були просто кавалки різного вигляду, різної форми, потім почали їх рубити на один спосіб; а щоби не було шахрайства, щоби до срібла не примішували чого небудь иншого, почали випускати сі рублі з окремого державного монетного двору, з державним знаком і окремим написом. Замість звичайних кавалків появили ся справжні гроші або монети. Монета з одною вагою звала ся рубль, з подвійною вагою 2 рублі, з половиною ваги — пів рубля, з чвертю ваги — чверть рубля і т. д. Самі назви деяких монет свідчать про те, як вони прийшли на світ божий.

Коли для того, щоби здобути кавалок срібла в 4 золотники, треба ужити 1 день праці, а для того, щоби зробити шапку, треба ужити теж 1 день, то вартість шапки буде така сама, як і вартість кавалка срібла в 4 золотники. З сього кавалка срібла роблять монету в один рубль. От і кажуть, що вартість шапки 1 рубль. Так появляють ся гроші. З сього ми бачимо, що гроші такий самий товар, як і інші товари. Вартість їх теж міряєть ся кількістю праці, яку треба вжити на те, щоби здобути метал з землі й обробити його. А тому, що метал — товар міцний, з постійною вартістю, то його вартістю міряють вартість інших товарів, і товар метал повертаєть ся в гроші. Коли я міряв вартість металів вартістю пшениці, я казав, що 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна, або пара чобіт коштує 4 пуди пшениці. А коли я міряю вартість товарів вартістю гроший, я кажу, що 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна, або пара чобіт коштує 4 рублі (чотири кавалки срібла). Значить, гроші — се такий товар, котрий показує вартість інших товарів, або гроші — се міра вартости товарів.

На ринку гроші показують вартість товарів і замінюють собою всі інші товари при обміні (який товар схотів, такий і купив за гроші), себ-то служать засобом обміну товарів. Гроші такий самий товар як і інші товари, вартість вони мають тільки через те, що треба вжити праці на добуванє металів з землі. Тільки через се на ринку можна одержати за них всякий товар. І справді, ніхто не схоче замінити свій товар за журавля в небі, або за папір від цукорків, котрий не має ніякої вартости. Та якже бути з паперовими грішми? Адже паперові гроші легко зробити: в один день можна зробити десятки тисяч рублів, а на ринку можна одержати за них таку купу товарів, в котрій лежать цілі роки праці. Виходить, що вартість гроший зовсім не залежить від того, скільки витрачено праці на їх продукцію? Виходить, що в паперових грошах є якась особлива сила, коли за них можна одержати в обмін скільки схочеш товару, в той час як самі папірці мають копійчану вартість. Щоб

зрозуміти справу, постараємося дійти до самої суті. Коли добуто золото і срібло з самої землі і як слід оброблено, його розкладають на частини і роблять монети: червінці, рублі і т. д. Коли наприклад для того, щоби здобути кавалок срібла і зробити з нього монету рубль, треба витратити один день праці, і на продукцію рукавиць або шапки теж один день праці, то вартість шапки або рукавиць теж буде один рубль срібла. Рубль пущено в обмін. Пішов він гуляти по ринку. Обернувшись він в тисячах рук, побував в тисячах кишень, повандрує він таким чином десяток літ, дивини ся, — наш рубль згубив весь свій вигляд. Подряпанний він, погнутий, герб на ній стертий, і ледви можна розібрати напись: „монета рубль сріблом“. Коли такий рубль зважимо, то переконаємося, що він згубив четверту частину своєї ваги. Се значить, що в стертій монеті на $\frac{1}{4}$ частину менше срібла, через се і вартість її повинна бути на $\frac{1}{4}$ частину менша. Проте на ринку ми отримаємо за старий рубль таку саму шапку або рукавиці як за новий. Що ж се значить? А ось що. Кушнір, що спродає шапку за витертий рубль, добре знає, що в сьому рублі срібла менше, ніж в новому і що через се він за свою шапку одержить не повну вартість (не чотири золотники, а всього тільки три). Але кушнір міркує так: мені з сього срібла не повітки робити; все одно мені, скільки в ньому срібла. Мені треба, щоби він мав знак („монета в рубль“), а там я завтра куплю за нього пуд пшениці, або рукавиці. Через те, що головна служба грошей лежить тільки в тому, щоби показувати вартість і служити засобом обміну, то на ринку, ніби по умові, звертають увагу тільки на напис на грошах, а з чого вони зроблені лишаяють без уваги. Хіба не все одно, чи буде на каміні написано „рубль“, чи на ганчірці? Аби тільки на ринку всі визнавали, що се рубль, і можна би було за нього одержати шапку, або рукавиці. Ось на сій підставі повстають паперові гроші. Правительство видає наказ, надрукувати папірці з написом: „один рубль“ срібла, „три рублі“ срібла і т. д., а на ринку всі повинні приймати їх як би се були справжні срібні

монети. Все се можливо тільки через те, що товар-гроші повинен показувати вартість інших товарів. А показувати вартість товарів може так само добре папірець, як і кавалок срібла. Ось таким чином поволі на ринку від товара-гроший липаєть ся тільки знак їх вартости, надрукований на паперці — паперовий знак, або паперові гроші. А металічні гроші лежать по складах, щоби не витирали ся в обертаню. Замісьць них мандрує по світу папірець. Через се на ньому і написано: „після пред'явленя видаєть ся з розмінної каси державного банку стільки а стільки рублів золотом або срібною монетою“. Паперові гроші — се посвідченє на справжні срібні, або золоті. Через се вони і мають вартість. А коли б який цар прогайнував всі срібні або золоті гроші, котрі переховують ся в складах замісьць випущених паперових гроший, вийшло би велике лихо. Треба нашому купцеві купити за границею товар. За границею не дуже то довіряють нашим папірцям. Коли там зачують, що в скарбі тої держави за мало справжніх гроший, не схотять виплатити за рубль цілої його вартости. Вони почнуть вимагати справжнього золота, або срібла. Кинеть ся наш купець до державного банку, просить замісьць тисячи паперових рублів дати йому тисячу золотих; кинеть ся другий, кинеть ся третій і четвертий. Нарешті вийде так, що далі не можна буде міняти. Шахрайство викрило ся. Показуєть ся, що паперових гроший наготовано безліч, бо папір дешево коштує, а справжні гроші прогайновано. А без обміну на справжні гроші папірці не мають ніякої вартости. Державний скарб мусить признати ся, що його справи стоять погано. Він перестає видавати за паперові гроші відповідну кількість золота, або срібла, а видає тільки 60—80 копійок, або й 50 копійок за рубль. Все одно як підупалий купець, котрий надав векслів, а потім збанкрутував.

Прості і неосвічені люди, часто і не розуміють, який тут хитрий механізм укрито. Іншим разом нарікають вони, що не відомо від чого раптом подорожчали всі товари. А показуєть ся, що то не товари подо-

рожчали, а гроші подешевіли. Випущено з скарбу багато паперців, розібрали їх легковірні люди, а потім і показало ся, що скарб робив неправильно, що він випустив паперців понад свої засоби, що за кордоном про се все довідали ся, що за папірець наш дають менше, ніж перше, всяких товарів; а почали дорожчати заграничні товари, поволи починають дорожчати і наші.

Таким способом і в Росії державний скарб часто шахрував своїх підданих. Коли взяти тепер старі золоті п'ятирублівки, та порівняти з теперішніми, легко побачити, що в старих золота більше і коштують вони дорожче, хоч і написана на них та сама ціна. А коли взяти та розглянути докладно, як появили ся справжні і паперові гроші, та як міняла ся їх вартість до наших днів — тай покажесть ся, що все се було цілковите непомітне обдиранє скарбом своїх підданих. Легко буде побачити, що фальшивники гроший свого ремесла не вигадували, а тільки переняли у інших вищих осіб. Ріжниця тільки та, що одних засилають на Сибір, а другі живуть в повазі, одягають ся в шовк та оксамит, солодко пють та їдять, та ще й зневажливо на чесних людей поглядають.

Таким чином, металеві гроші — се такий товар, котрий показує вартість інших товарів, служить мірою вартости і замінює собою при обміні всі інші товари — служить засобом обміну товарів. А паперові гроші — се знак металічних вартостий, котрий за загальною згодою (вільною чи не вільною) служить замість них засобом обміну. На сьому ми і скінчимо з грошима.

РОЗДІЛ ІV.

Попит і подача. Конкуренція.

Досі ми припускали, що товари продають ся на ринку, або обмінюють ся відповідно до їх вартости, себ то, відповідно до тої кількоти праці, яку витрачено на їх продукцію. Се так повинно було би бути.

Та в дійсности товари на ринку продають ся раз вище їх справжньої вартости, раз нижче. Подивимо ся, як се відбуваєть ся. Швець пошив пару чобіт за 2 дні. При продажі він повинен одержати за них 4 рублі сріблом, в котрих також лежить рівно два дні праці. Виносить він чоботи на ринок. Трафіло ся так, що сим разом на ринок винесено було мало чобіт, а покупців на них знайшла ся ціла прірва: ішли тим місцем салдати на війну; державні чоботи у них були на паперових підощвах; довело ся їм купувати свої чоботи. Місцеві шевці сього не сподівали ся і не приготували чобіт для несподіваних гостей: „що коштують чоботи?“ — 4 рублі. Один салдат уже взяв був чоботи і поліз в кишеню за грішми, аж тут другий кричить шевцеві: „стій, ще 10 копійок додам, тільки віддай мені чоботи: зовсім босий ходжу!“ — „Коли так, додам 25 копійок,“ кричить третій — „Чотири з половиною“. — „На 5 рублів!“ — крик підняв ся зі всіх боків; наш швець здурнів і тільки оглядав ся на всі боки як вовк, котрого застукали в вівчарні. А тут вже якийсь салдат пхає гроші в руки і бере чоботи. Затиснув наш швець папірець в руці і раденький побіг до дому. Замість 4-ох рублів несподівано одержав 5. Довідали ся про се інші шевці і думають собі: зайвий рубль за кожду пару чобіт платять! Ану пропрацюймо! Попрацювали і на найближчому ринку цілу гору чобіт наклали: гадали по 5 рублів за пару одержати. Та помилили ся! Салдатів уже давно не було. Лишили ся самі звичайні покупці, котрим не треба стільки чобіт. Засумували шевці. А покупці зміркували, що тепер для них празник; можна буде притиснути шевців. Підходить покупець до одного з них: „що коштують чоботи?“ Швець бачить, що тепер вже не до того, щоби 5 рублів вимагати, як минулого разу було, і каже справжню ціну: 4 рублі. — А 3 рублі не хочеш? — „Змилуй ся, ледви не плаче швець, я 2 дні над чоботами працював, а ти всього 3 рублі давш. Бога ти не боїш ся.“ — „Дивись на нього, ще й коверзує!“ смієть ся покупець: „богато вас є, і 3 рублі вистарчить“. Згадав тут швець, що в нього дома родина си-

дить без хліба, і зміркував, що коли він не віддасть чоботи за 3 рублі, віддасть инший швець, а сам він лишиться без хліба. Нічого робити, віддав він чоботи за 3 рублі. Так само мусіли зробити й инші шевці. Тільки ті, хто мав хліб в запасі, могли перечекати лихі часи. Побачили шевці, що занадто багато чобіт стало. Коли б робити і далі, доведеться все за 3 рублі пару продавати. І от вони скоротили продукцію: хто пішов в инше місце, хто до иншої справи взяв ся, більше корисної. На ринку стало менше товару. Шевці набрали духа і перестали відступати чоботи за 3 рублі, покупці мусіли платити дорожче. Ми бачимо, що один раз чоботи продавалися дорожче від своєї правдивої вартости, а другий раз нижче. Вартість чобіт лишилася та сама (себ то 4 рублі, два дні праці); але ринкова ціна сих чобіт (за скільки чоботи продавалися на ринку) була різна: раз вона була 5 рублів, а раз — 3 рублі. Від чогож се буває? А ось від чого. Першим разом чобіт було мало на ринку, а покупців багато. Домагане, попит на чоботи був великий, а винесли їх мало, подача була мала. Кождий покупець силкується перекупити в иншого товар і для сього підвисшує ціну, — через се і збільшувала ся ціна товару. Кождий салдат добре знав, що справжня вартість — всього 4 рублі. Та він бачить, що охочих на чоботи багато, і підвисшує ціну, щоби чоботи лишилися за ним. Адже не босим йому ходити! Другим разом навпаки чобіт було багато, а покупців мало, — подача велика, а попит малий. Кождий з продавців силкується знайти який небудь вихід і для сього зменшує ціну нижче від вартости товару. Швець пам'ятає добре (працею рук своїх), що вартість чобіт 4 рублі, але він бачить, що охочих на чоботи мало, а він конче мусить продати чоботи. Адже не з голоду йому помирати. І ось ціна падає до 3 рублів. Першим разом при великому попиті і малій подачі перебивали один у одного товар покупці, або, як кажуть, конкуренція відбувається ся між покупцями, й ціна товару збільшилася. Другим разом навпаки при малому попиті і великій по-

дачі, конкуренція відбувається між продавцями, й ціна товару зменшилася. Коли ціна на чоботи піднялася до 5 рублів, збільшилася і продукція їх. Значить, коли збільшився попит, збільшилася і подача. Зі збільшенням подачі ціна вже не могла стояти на 5-ох рублях, бо виникла конкуренція між продавцями, і ціна мусіла зменшитися. Та коли ціна занадто зменшилася, себто зменшився попит, скоротилася продукція, і попит теж зменшився. Коли ціна чобіт збільшилася понад справжню вартість (з 4-ох рублів до 5-ох рублів), то збільшилася і після того подача їх, і конкуренція продавців зменшила ціну. А коли ціни впали нижче від вартості (з 4-ох рублів на 3 рублі), зменшилася подача, і конкуренція покупців підвищила ціну. Се нам ясно показує, що конкуренція намагається наблизити ціну товару до його справжньої вартості (кількості праці, витраченої на його продукцію). Коли ціна зростає понад вартість, тоді ціну зменшує конкуренція продавців, а коли ціна зменшується нижче від вартості, її підіймає конкуренція покупців. А з цього випливає, що коли на ринку попит і подача рівні, то ринкова ціна рівна вартості товару. Коли на ринок винесено чобіт саме стільки, скільки треба, і коли вартість чобіт 4 рублі пара, покупцям не має потреби набивати ціну, щоби добути собі чоботи — адже чобіт на всіх вистарчить; так само продавцям не має потреби зменшувати ціну товару, щоби продати його, бо на їх товар є попит і він буде проданий. Очевидно, ми маємо тут діло зі звичайним обміном, про котрий була мова перед ним розділом, — обміном без всякого впливу конкуренції.

Таким чином від того, що люди провадять окремі господарства, повстає обмін товарів; з сеї самої причини вони не можуть знати, скільки кому в даний час треба річий, а через те і виходить нерівномірність попиту і подачі, а від нерівномірності попиту і подачі повстає конкуренція, то між покупцями, то між продавцями. Конкуренція покупців збільшує ціну товарів, а конкуренція продавців зменшує. А загалом

конкуренція зближує ринкову ціну товарів до справжньої вартости, намагається зрівнати попит з подачею. В дальшому викладі буде вияснено, який вплив має конкуренція на господарський устрій суспільности, і яким чином вона завжди приводить робітників до голоду, убожества і всяких злиднів.

РОЗДІЛ V.

„Робочі руки“.

У всіх розмовах про обмін товарів, які ми досі провадили, ми робили припущення, що обмінують і продають ті товари самі витворці сих товарів. Ткач продає полотно, яке виробив на власному верстаті з власної пряжі, рільник продає пшеницю з землі, котру він з'орав власним плугом, засіяв власним зерном і т. д. Та чи се ми бачимо в дійсности? Шовк, полотно, сукно — продають фабриканти, котрі до сих товарів може і пальцем не доторкнули ся. Пшеницю продає пан, котрий може й на очі не бачив, як вона росте. Деж діли ся витворці сих товарів? Деж вони, сі „божі робітники“, сі лицарі праці, кровю і потом котрих пересякли сі всі багатства?... Тут вони, тут! Не обходить ся без них справа на ринку! Ось вони, божі робітники, обшарпані, голодні, вони кушами товплять ся на ринку. Вони теж винесли на ринок, та не товари, котрі вони виробили власними руками — ні. Всякі фабриканти та пани вже давно розпорядили ся сим товаром, як своїм добром. Робітники торгують иншим товаром: вони винесли на ринок, на продаж свої „робочі руки“, свою силу... Як же се стало ся, що від робітників видерли продукти, вироблені їх працею? Чому вони виносять на ринок не сей продукт, а „робочі руки?“ Довгою дорогою насильства і пролитя крови, голода і страждань мусіла йти людскість, щоби дійти до такого ладу. Прочитаємо ту сумну повість людскости!

Перед нами рільнича громада. Вже дуже давно поселила ся вона на родючій землі, котра дає їй багато збіжа. Поділ праці забезпечує громаду всіма потрібними для неї продуктами. Вимінювати у інших громад їй доводить ся хиба тільки кавалки заліза або міді для всяких виробів. Спокійно і весело живе здасть ся така громада. Всі працюють і кождий живе в достатках. Та не всі громади мають таке щастє. Одна поселила ся, не маючи ліпшого місця, на болоті, а друга — в густім лісі. Збіже в них родить мало, а людність збільшуєть ся. Можна би який промисел завести, ковальський, або який небудь инший відповідний. Та за тих далекних часів, як і тепер, було багато охочих жити з чужої праці. Хто був сміливіший, той завсїгди обдирав слабшого. Мешканці наприклад якої лісової громади почувають недостачу збіжа та инших продуктів. Що робити? Хто плохійший, робить таку пропозицію: „Братя! у нас багато в лісі лип, надерімо ми лика і наплетімо рогож, з дерева зробімо ложки, улики — і все се обміняймо в багатій громаді на хліб“. Та в громаді чимало таких, котрим не до смаку плести рогожі. Хочеть ся їм якось инакше промислити всякого добра. І от — найсміливіший завадіяка — суне наперед і тримає таку промову: „Дурні ви! чи багато ви за лико дістанете? Все ви думаєте працею своєю дістати. А при праці сій з голоду подохнете, не бачивши, яке добре жите на світі є. Маємо силу, ходім війною на сю багату громаду і наберемо собі здобичи на цілий рік. А хто має бабське серце, хай дома сидить, лико дере, рогожі плете!“ Сподобала ся мешканцям лісу така промова і паважнили ся вони піти за ним на війну. Трублять в роги — вибирають ся в похід. Лихо насуває на рільничу громаду. Довідала ся вона про непроханих гостей і з гіркими сльозами готуєть ся вмерти в обороні власного маєтку. Ось надійшли вороги і почала ся смертельна битва. Довго і уперто били ся та нарешті мешканці лісу подолали; і числом їх було більше і від голоду вони дуже люті були. Частину рільників було вбито, частина втікла до лісу. А переможці забрали

все громадське добро, жінок та дітей забрали в полон і повернулися до дому з багатою здобичю. Смільчак, котрий повів громаду на війну, хоробро бився з ворогом і багатьох післав на той світ. За се йому від товаришів була велика повага, тай здобичі він одержав більше від усіх. Сподобався мешканцям ліса новий промысел. Не жнуть, не сіють, а всякого добра до сходу мають. Коли спожили нагробовану здобич, знов почали збиратися в похід. І звичайно ватажком обрали того самого, котрий вперше запропонував іти на війну і так зручно довів справу до щасливого кінця. Відбули мешканці ліса ще похід, і завдяки хитрості, зручності та хоробрості ватажка — він знову випав щасливо: нагробували велику скількість всякого добра. Ватажкові ще більше здобичі дали. Повели сеї ватажок починає командувати не тільки на війні, але і в спокійні часи. Після кожного походу у ватажка лишається багато здобичи. Він збирає собі дружину (військо), годує, одягає її з свого маєтку, і дружина очевидно в усьому сліпо його слухається. Спираючися на сю дружину, ватажок і захоплює велику владу над своїми сільниками. „Слухайтеся мене добровільно, а то горе вам“, каже він їм. І хто в чому небудь не послухав ватажка, того швидко дружинники навчать розуму. Ватажок починає орудувати всіма справами в громаді, на все накладає свою лапу. Таким чином і повстає здебільшого суспільна влада (правительство). Найхитріший і найдужчий з ватажків єднає під своєю властю багато громад, збирає велику дружину і їде промишляти. Проти нього не встоїть ні одна рільнична громада, і скрізь, де не появиться, там плач і руїна. Гірко доводить ся від нього селянам. Та не дурно кажуть, що біда розуму вчить. Думали, думали селяне аж парешті надумалися. Посилають вони до лютого ватажка послів з такою мовою: „Хоробрий вождє! Замість грабувати та руйнувати нас до краю і позбавляти життя, ліпше вже ти бери з нас що року дань і не чіпай нас. Тобі ж користь буде: тепер ти раз знищиш нас до краю і тобі більше нічого з нас брати, а тоді що року будеш одержувати дань,

а ми будемо вірними слугами твоєї милости“. Бачить ватажок, що селяне кажуть розумно, та він удає, що його не зрушили злова послів і грізно мовить до них: „Треба би було вас усіх вимордувати до краю, щоби духу вашого на землі не було, але я через невимовну свою великодушність дарую вам жите; більше не буду грабувати та нищити вас, а ви мені за се будете платити велику дань. Та памятайте, що ви мої слуги, схочу помилую, схочу з світа зжену!“ У відповідь на се селяне поклонили ся йому і врадувані пішли до дому. Тепер наш ватажок (він вже звелів звати себе князем) живе як у бога за дверима. Переїздить він з дружиною від одної громади до другої і збирає дань. Куди ні приїде, всі боять ся його і через те виявляють до нього велику повагу; бачучи таку свою велику силу, князь починає забувати, що й він така сама людина як і всі. Він не хоче згадати, як він своєю властью одержав через війну та насильство, а наказує всім вірити, що його власть від бога. Він вимагає від усіх цілковитої підлеглости і вважає, що земля, люди з усім маєтком — усе се його цілковита власність, і що він може всім сим розпоряджати по своїй волі. Літ 1000 тому на Україні-Руси було багато таких князів, котрі грабували і руйнували нарід і наклали на нього тяжкі дані. Покоривши собі кілька громад, кождий князь складав собі з них князівство. Та швидко тісно стало на Україні князям, і почали вони між собою воювати. Вони грабували і нищили князівства один у одного, підступом убивали противників, коротко кажучи, дуже силкували ся знищити один одного. Кождий з них силкував ся заволодіти цілою тодішню Росією. Більше як 400 літ вони воювали між собою. Річками лила ся пародня кров, люди розбігали ся від постійних нападів. Нарешті одному з князів пощастило захопити власть над усіма иншими: кого вбив, кого заслав, а всі инші зі страху признали його великим князем і царем. Так повстало московське царство*). Цар московський уважав московський нарід

*) Автор далі розповів коротко про історію поневолення московського працюючого народу. Коротку історію того, як пані закри-

з усією землею, на котрій він живе і котру обробляє, за свою повну власність і розпоряджав ним, як хотів. Ще за давніх часів князі завели звичай роздавати цілі громади своїм дружинникам за їх вірну службу. Подаровані громади повинні були давати дань своїм новим панам, а сі в свою чергу платили князеві. Зрозуміло, що через се дані стали значно тяжіші. Коли встановила ся московська держава, московський цар, подібно як давні князі, теж роздавав громади боярам та придворним за їх вірну службу державі... Бояри за се повинні були виставляти певну кількість солдат з своєї маєтності на випадок війни і платити податок до державного скарбу. Бояре та інші панні звичайно пильнували одержати з своїх маєтностей якомога більше доходу і дуже тиснули селян. Ті з селянських громад, котрі не були віддані всяким панам, уважали ся власністю царя, а порядкували ними царські управителі. Тому ще селянам дуже тяжко приходилось від царських та боярських поборів та здирств, вони почали тікати зі своїх земель і шукати нових, де нема панів та царських наймитів. Почали пустіти боярські та панські громади. Дуже не до смаку се припало панам і почали вони скаржити ся цареві, що нарід тікає з землі, і з сеї причини тяжко їм, панам та боярам, відбувати „монаршу службу“. Прихилили ся царі до боярських сліз та нарікань. Поволи вони почали обмежувати свободу селян переходити з одної громади до другої. Уже селянам було дозволено переходити тільки двічі на рік. А потім один з царів остаточно прикріпив селян до землі. Селян тілом і душею було віддано в цілковиту власть панів. Біля 300 літ тягло ся рабство народу. Які муки, страждання та знуцання терпів нарід від панів за часів панського права, про се й нема що казати.

Двічі за Степана Разіна та Пуґачова підіймав ся весь нарід проти своїх гнобителів. Тремтіли царі зі

постели український трудовий нарід див. в книжці „Як жив український нарід“. М. З.

всіма своїми прихвостнями за свою шкіру. Та нарід не вмів однодушно бороти ся, і царі з боярами лишили ся переможцями. Вони пролили ціле море селянської крові і в ній потопили селянське повстанє. В 1861 р. було скасовано панщину. Признали, що селяне вільні люди, що було противно божеським і людським законам тримати їх стільки часу в рабстві, немов худобу яку, з котрою можна робити все, що схочеш. Празник був для цілої Руси! Адже селянам дали волю, котрої їх було позбавлено без всякого права! На всі боки вихваляли царя-визволителя, котрий повернув селянам їх давню воло... Ну, а з землею ж як? — З землею, котру нарід 1000 літ поливав своїм потом та кровю, з землею, котра була споконвіку і повинна бути селянською власністю? Чи визволили землю від панів і дали її селянам? Ні! Земля була признана власністю панів і пішла на викуп. Та принаймні, чи всю землю, яку обробляли селяне, віддали їм на викуп? Ні, на що?! А щоб тоді робили пани? Справу краще полагодили. Пани дали селянам найгіршу землю, примусили платити за неї викуп, а собі лишили найкращі землі. Селянські наділи було так розраховано, щоби селянам не було що на них робити. Наділи були невеликі, і селянам доводилось наймати землю у панів. Через збільшенє людности земельні участки селян щораз меншають. А що податки непомірно великі, то стає некорисним тримати землю. Все, що одержить селянин з свого наділу, іде до скарбу, а йому доводить ся помирати з голоду. І от знову, як за давних часів, нарід мусить тікати з землі, котру захоплюють всякі глитаї! Та куди ж діти ся тим, що кинули свої землі? Свобідних місць тепер немає, не можна їм заводити, як за давних часів, великі рільничі громади. Нема куди тепер втікти від панської неправди, скрізь тебе дожене поліційний комісар. І от хоч не хоч безземельні селяне мусять іти в найми до пана, або коли трафить ся, поступити на фабрику. Страшна кара царя-голода стоїть над головою безземельного селянина і жене його в лапи поміщика і фабриканта, котрий тільки сього й добиваєть ся. Опинивши ся

в наймах у пана, селянин обробляє тим самим мужицьким плугом ту саму прадідівську землю, котру споконвіку обробляли мужицькі руки. Та продукт наймитівської праці не йде до наймита, опиняється в панських шпихлірах, а наймитови лишається тільки мізерна заробітна плата, на котру він ледви може утримувати себе і свою родину. Ось через що на ринку пан, земельний власник продає пшеницю, над котрою він не працював, а наймит, рільник продає сьомуж таки панови „свої руки“, котрими буде оброблено багато пшениці... знов таки для пана.

Ми тільки що бачили, як витворця - рільника повернено в „робочі руки“ для пана. Тепер подивімося, що зробилося з витворцем-ремісником.

За давних часів дрібним громадам доводилось досить тяжко. Поживою дрібною громадою ще сяк так могла себе забезпечити, але вороги часто нападали на неї і нищили. Щоби хоч трохи забезпечити себе від таких нападів, дрібні громади мусіли знову брати ся до співробітництва, як колись до нього звернулись дикуни. Співробітництво сполучило дикунів в громади, а тепер воно сполучує кілька невеликих громад в одну велику, витворює город, (огороджене валом місце). При великому числі мешканців далеко легше боронити ся від ворогів, ніж розкиненим громадам.

Навкруги города повстають пригорода — невеликі громади, мешканці котрих на випадок лиха тікають до міста. Поділ праці в кожній громаді викликає появу ремісників — шевців, кравців, ковалів та інших. Та в маленькій громаді число ремісників обмежене. Коли для громади вистарчає один коваль, то кожний зайвий коваль мусить вийти з громади, або взятися до якого иншого ремесла. Инша річ місто! Мешканців в ньому багато; опріч того і сусідні громади приходять на міський ринок для обміну своїх товарів. Тут великий попит на всякі ремісничі товари; через се всякі ремісники і стремлять найбільше до міста, і тільки в містах процвітають всякі ремісничі виробы. Кожний ремісник повинен мати весь струмент, потрібний для його справи, повинен мати, за що купити матеріял

для свого виробу, — коротко, він повинен мати так звані засоби продукції.

Являєть ся до міста якийсь слюсар; він має з собою весь струмент, зараз уряджує собі робітню і починає робити. Робітник він добрий, живеєт ся йому не зле. Та ось спіткало його лихо: він несподівано зламав собі ногу. Робити немає можливости, а їсти треба. Тоді витрачує він усі свої заощадження, а робити все ще не можна. Щож йому далі робити? Доводить ся пустити на продаж струмент. Жаль йому з ним розлучати ся, та що робити. Пролежав він кілька місяців, а коли нарешті видужав уже не мав струменту, не мав чим робити. Іде наш слюсар до знайомого свого слюсара, щоби взяти в нього на якийсь час струмент і спитати, чи не передасть він йому якої роботи, бо в того завсігди було багато заказів. Та на лихо сей знайомий слюсар людина спритна. Він зараз зміркував все положене і каже нашому слюсареві: Ні — я тобі не дам струменту, а ось що зробимо: заказів у мене багато, ставай і роби. Я тобі буду платити, скільки слід, але товар який ти зробиш, буде мій. Дуже добре навіть зрозумів наш слюсар, що має на думці його спритний знайомий, та нічого робити: адже не гинути з голоду. Стає він до роботи. Спритний слюсар одержував від свого робітника зиск і ще більше розохотив ся на чужу працю. Він починає вишукувати таких слюсарів, що не мають свого струменту, щоби зтягти їх до себе. І звичайно знаходить. Бо хиба мало буває випадків, які можуть людину з сідла вибити. Один слюсар погорів, другий утік з громади, котру нищив князь і т. д. Спритний слюсар всіх зтягає до себе. Він поширив майстерню, додає струменту і справа в нього кипить. Сам він уже давно перестав робити, бо йому ніколи: йому треба провадити своє підприємство. Він уже знає, що се підприємство треба звати мануфактурою, і на своїому товарі велить вибивати також: „Мануфактура Грицька Глигаченка“, наприклад. Мануфактура — се такий спосіб продукції товарів, при котрому певне число робітників ремісників, продукують товари в хазяйській майстерні, хазяйськи-

ми струментами і з хазяйського матеріалу. при чому продукт їх праці іде до хазяїна, а ремісники одержують плату. Хазяїн мануфактури вже капіталіст. Він видає капітал, наймає майстерню, купує матеріали та струменти, щоби за помічу чужої праці одержати більше капіталу — одержати зиск. В усіх областях ремісничої праці, де тільки потрібні дорогі знарядя праці (слюсарство, ковальство і т. д.), повстає мануфактура, бо скрізь пайдеться ся досить „спритних людей“, котрі готові притиснути свого ближнього.

Особливо часто виходять такі „спритні люди“ з купців та скупщиків (прасолів). Тільки частина ремісників може робити на заказників. Та їм не дуже добре вєдєть ся. Часто цілком не має замовлень, а иншим разом замовлень так багато, що не можна поспіти: коли наприклад в сусідних селах добре вродить збіже, всі селяни одночасно переминяють постолы на чоботы. Значить, щоби не сидіти частину року без праці і щоби на випадок мати на поготові запасний товар, треба не чекати на замовлення, а стало робити на продаж. Така робота готового товару на продаж зветь ся кустарним промислом (дрібним промислом). В губерніях середньої Росії є багато сел, котрі займають ся таким промислом. Одно село — слюсарі, друге — столярі, третє — шевці. Виготовлюють вони багато товару, і треба його потім випродувати по базарах та ярмарках. А тому, що розпродаж товару — праца не легка, вимагає уміня і оборотового капіталу, то кустарі дістають ся в лабєти скупщиків. Скупщик у них бере вироблений товар, зараз виплачує за нього гроші, а иншим разом і задатки дає на будущу роботу. За се кустар працює на нього, все одно як міський робітник на хазяїна. Тільки одна видимість, що кустар — сам собі пан, а в дійности він несвобідний, без скупщика йому й кроку ступити не можна. Торговля вся в руках скупщиків; скупщики видають задатки на роботу, скупщики часто дають сировий матеріал. Лихо тому, хто прогніває скупщика! Перестанє приймати товар, доведеть ся з голоду вмрати. Зрозуміло, що весь

зиск забирає скупщик, а кустареві лишаєть ся песво-бідна праця та злидні.

Погано доводить ся сільським кустарям, та не ліпше міським робітникам. Там захоплюють їх в свої сіти склепи готового товару та ліверанти (підрядчики). Інший сам чобіт пошити не вміє, а бере від міської думи (магістрату) або від інтенданства підряд на тисячі чобіт, вносить заставу, а всю роботу роздає справжнім шевцям. Пальцем не поворухне, бере собі з кожної пари чобіт чималій зиск, та ще й величаєть ся: „Я, каже, ваш добродій, я вам даю роботу, без мене ви би з голоду виздихали“. А sklep обуви приймає всякі замовленя і теж роздає їх двом-тром наймлемим шевцям. Ось так скрізь самостійний господар-ремісник попадає в неволю, та ще й дуже часто в неволю свого брата-ремісника. Ще недавно той може був такій самій працювник, так само робив, не розгинаючи спини, а тепер вже цяця велика. Як навчив ся він чужими руками жар загібати, як завів помалу з своїх таки братів-ремісників — цілу мануфактуру, так звідки й пиxa взяла ся.

Вернімо ся до нашого „спритного“ слюсаря, котрий завів у себе мануфактуру. Справи в нього йдуть добре. Від праведної праці в нього черево виросло. Він має поважний вигляд і звать його тепер: „Високоповажаний Добродію“. Він часто ходить до церкви, ставить великі свічки святим угодникам, — дякує за те, що вони милостиві до нього, понад заслуги нагороджують його всяким богатством. А що тимчасом робітники його мануфактури проклинають день і час його уродження за те, що вони працюють над силу і погано живлять ся, се дарма! Вони матимуть за се нагороду на тім світі. Тепер подивімо ся, як повинна була вплинути мануфактура нашого „спритного чоловіка“ на слюсарів, що працюють від себе. В мануфактурі спритного слюсаря робить наприклад 10 чоловіка. Для них йому доводить ся мати одну майстерню. А вільні слюсарі повинні кожний для себе наймати окрему майстерню. 10 слюсарів працюють в одній майстерні, 10 вільних слюсарів повинні їх мати десять. З сього випливає, що властителя мануфактури дешевше коштує

майстерня, світло і опал. Та се ще не все. Кождий вільний слюсар повинен мати повний добір струментів, коли хоче добре працювати. Та в нього частина струментів лишається без ужитку. Коли він працює на ковадлі, лежать без діла його напилішки. А спиритний слюсар в своїй майстерні робить інакше: поки одні робітники виробляють одну частину замка, другі виробляють другу частину, треті складають їх і т. д.; таким способом всі струменти завше в роботі. Таї сього ще не досить. Незалежний слюсар, котрий сам виробляє свої замки, повинен насамперед викувати частини замка, потім припасувати їх і пошліфувати, нарешті, повинен скласти весь замок. Таким чином він повинен переходити від одних струментів до других і дурно губити багато часу. Коли працювати одним струментом, то можна набрати виразу і весь час працювати добре і швидко. А коли часто міняти струменти, то кождим разом треба призвичаювати ся і губити на се багато часу. „Спиритний“ слюсар бачить всі невгоди такого постійного переходу від одних струментів до других; він дає про свою корпєть і через се заводить в своїй мануфактурі инший порядок. Він каже: „Досить вам вештати ся з кузнї до майстерні і назад. Хаї трьох з вас виковують в кузнї части замків, 5-ох шліфують їх, а 2-ох складають замки“. Інакше кажучи, він заводить в мануфактурі „поділ праці“. При поділі праці в громадї (суспільний поділ праці) кождий виробляє який небудь один продукт. При мануфактурному поділі праці кождий робітник виробляє не цілий продукт, а одну яку небудь його частину. Так, одні слюсари в мануфактурі виковують частини замків, другі виробляють сі частини, треті складають їх і т. д. Мануфактурний поділ робить саму працю продуктивнішою, ніж суспільний поділ. По перше, кождий робітник не губить часу на перехід від одних струментів до других, і, по друге, працюючи завше одним струментом, робітник привикає до нього і працює швидше, ніж колиб він міняв частійше струменти. Ось сеї саме користи мануфактурного поділу праці і не мають незалежні слюсари. Через се їх праця в порівнаню з ману-

фактурною мало продуктивна. 10 незалежних слюсарів, виробляючи кожний з окрема 5 замків, виробить 50 замків, а 10 мануфактурних слюсарів, працюючи разом вироблять хазяїну 60 або 70 замків на день.

Таким чином хазяїн мануфактури має в порівнянню з слюсарем ту користь, що при однаковому числі робітників, він витрачає менше на майстерню і струменти, а продуктів одержує далеко більше. Матеріяли він купує в великій кількості, гуртом; через се він має опуст. Та і при продажі він може перечекати, поки товар буде в ціні — він має гроші про запас, коротко, він в усьому має перевагу над дрібним ремісником. Виносить мануфактурист на ринок свої товари, а вільний — свої. Товари у них однакові, але мають різну вартість. У мануфактуриста кожний робітник робив 7 замків на день, а вільний слюсар тільки 5. Зрозуміло, що мануфактурист може дешевше продавати свої товари. Відбуваєть ся конкуренція між мануфактуристами та незалежними слюсарами (конкуренція продавців), котра зменшує ціну замків (7 замків — 1 день праці). І хоча незалежні слюсарі виробляють тільки по 5 замків на день, але вони повинні їх продавати по тій самій ціні, як і мануфактуристи. Інакше у них ніхто не буде купувати товарів. Зрозуміло, що кінець кіпцем вони повинні зруйнувати ся і кинути самостійне ремесло. Маючи за собою вище зазначені користи, мануфактурист убиває конкуренцією дрібне ремесло, позбавляє ремісників засобів продукції, робить з самостійних ремісників чужих наїмитів. Та мануфактури конкурують не тільки з дрібним ремеслом, вони конкурують також між собою. Чим більша мануфактура, тим більше одержує вона в порівнянню з дрібною мануфактурою користи, від менших видатків на засоби продукції і від більшого поділу праці. Значить, чим більша мануфактура, тим її праця продуктивніша, тим дешевше вона може продавати товари. Між великою мануфактурою і дрібною відбуваєть ся постійна конкуренція і велика мануфактура повинна побивати дрібну так само, як дрібна побиває дрібну ремісничу продукцію. Конкуренція мануфактури виявляєть ся

в тому, що кожда мануфактура силкується захонити ринок. Для цього вона силкується продавати товари як можна дешевше. А дешевше вона може продавати тільки тоді, коли на продукцію їх буде видавати ся менше людської праці. І ось мануфактурист силкується все більше і більше поліпшити продукцію, полегчити людську працю. Являють ся машини. Машина, можна сказати, просто заступає ремісничу працю. Машина механічно і швидко виробляє продукт, виріб котрого вимагає від ремісника багато зручності і довгої попередньої науки. Щоби бути добрим ткачем, треба перейти довгу науку, через се праця ткача ліпше оплачується ся, ніж наприклад праця шахтjра, котрому не треба пjякої науки. Капіталіст, що бажає завести ткацьку мануфактуру, повинен підшукати собі ремісників-ткачів, позбавлених засобів продукції і примусити їх робити на себе за плату. Ся плата звичайно буде більша від плати чорного робочого. Та ось знайдено паровий ткацький варстат, котрий тче швидше і ліпше від ткача. Мануфактурист, що поставив собі паровий варстат, уже не потребує ремісничої зручності ткача і ставить замість нього чорного робочого, бо для догляду за паровим варстатом не треба науки, а чорноробочому можна платити менше, ніж ремісникові. Таким чином машина дає можливість капіталістови обходитись без ремісника, уживати замість нього чорноробочого. Являєть ся фабрика. Значить, на фабриці всю роботу, яка вимагає зручності і довгої науки від ремісників, робить машина, а при ній уживають чорноробочих, від котрих не треба пjякої науки. Продуктивність праці при фабричній продукції більша, ніж при всякій иншій. Який небудь коваль ремісник може зробити наприклад 600 гвіздків на день, а чорноробчий на фабриці може їх зробити кілька тисяч. Зрозуміло, машинові гвіздки будуть далеко дешевші від ремісничих. Взагалі фабрика побиває дрібне ремесло і мануфактуру, дає доступ чорноробочим і знищує потребу в ремісничій продукції. А ремісники або вмирають помалу з голоду та всяких злиднів, або ж повертають ся в фабричних чорних робочих, в „робочі руки“ для фабриканта.

Пореглянемо тепер коротко, що сказано в цьому розділі про повертанє продуцентів земельних власників і продуцентів ремісників в „робочі руки“ для капіталіста. За давніх часів, в громадах воєнні потреби (оборона від нападів) викликають появу власти в особі найдужчих і найхоробріших членів громади, котрі стають ватажками. Сі ватажки потроху підбивають собі громади, з котрих вони виїшли, стають їх власниками. Вони перестають самі працювати, а живуть разом зі своїми дружинниками коштом дани, котру беруть з своїх підданих, так само як і коштом здобичі, одержаної з чужих громад. Постійні війни між громадами ведуть до того, що ватажок дужчих громад підбиває собі слабші громади і накладає на них дань. Та сі дужчі ватажки, що підбили собі слабші громади, воюють далі між собою, поки врешті в певній місцевості один який ватажок підбиває під свою владу всіх інших ватажків з їх громадами. Повстає держава, на чолі котрої стоїть сей ватажок або князь. Так повстала наприклад московська держава. Московські князі та царі роздавали цілі громади в володінє дружинникам-боярам. Бояре тягли з громад дохід, але земля лишила ся громадською власністю, і бояре не втручали ся в земельні порядки громад. А коли нарід через жорстокі утиски почав тікати від землі, царі прикріплювали селян до землі. Бояре, поміщики стали власниками селянських душ, а земля всеж таки дійсно лишила ся власністю громади. Та потім, коли надійшло визволенє селян, то поміщиків було признано не власниками селянських душ, а власниками землі, котру споконвіку управляли селяни. Вийшло те саме (як каже пословиця: „Не вмер Гаврило, а болячка його задавила!“). Бо селяне після скасування папщини мали за малі наділи землі і мусіли наймати у пана землю, або йти до нього в найми. Пан, як і за давних часів, сидить на спині селянина і тягне з нього кров. Так був повернений в „робочі руки“ витворець-рільник, позбавлений землі; витворці-ремісники громадають ся по містах. Зручійші та розумнійші з них мають перевагу над слабшими. Слабші кінець кінцем утра-

чують знарядя продукції і йдуть в робітники до дужчих. Повстає мануфактура. Раз появивши ся — вона конкуренцією побиває дрібних продуцентів і намагаєть ся захопити всю ремісничу продукцію. Конкуренція мануфактури, змагаючи до поширення продукції і до удешевлення товарів, викликає появу машини і фабричної продукції, при котрій машина заміняє людську зручність, а замість ремісника стає чорноробочий. Фабрика побиває конкуренцією мануфактури і дрібне ремесло, а самого робітника, позбавленого знарядь продукції, повертає в чорноробочого, в „робочі руки“ для машини. На початку суспільного життя поділ праці розбиває людей на дві великі частини — витворців-рільників і витворців-ремісників. Довгі віки кожда частина виконує відмежовану їй область загально людської праці. Витворець-рільник переходить свої вікові муки через руки бояр-панів, а витворець-ремісник через мануфактуру та фабрику. І ось нарешті обидва витворці, уже позбавлені знарядь праці, знову стрічають ся між собою біля фабричної машини. Та між ними нема різниці: вони тільки „робочі руки“. За первісних часів дикуни, що не знали поділу праці, не могли мати тих знань, того розумового розвитку, які потім мав рільник та ремісник. А коли рільник та ремісник, перейшовши всі свої муки, опинили ся на фабриці, вони разом з знарядями продукції утратили ті знання, той розумовий розвиток, якого від них вимагала продукція. Усе се заступає машина, а від робітника не треба розуму в голові: людина-витворець повернена з „робочі руки“ для капіталіста. Таким чином витворець кіпчає на тому, з чого почав, він повинен повернутися в дикуна. Коли-б се віддати на волю царів і капіталістів, вони-б так і було. Та на щастє людскости не все залежить від їх волі. Як ні дбають капіталісти, а всеж ще нігде не запапували цілковито любі для їх серця порядки. Скрізь поруч фабрики існує і мануфактура і дрібне ремесло. Ще не вибухла як слід конкуренція, та і дрібний витворець витревало бореть ся проти панования капіталістів. Тяжко для витворця утратити свою волю, повернутися з людини в „робочі

руки“. Через се ми бачили, що у нас часто селянин працює для самої соломи, аби тільки почувати себе людиною, господарем в своїй праці. Та всеж обезземлене селян росте дуже швидко. А тепер подивімось, як розпоряджають капіталісти „робочими руками“, що опинились в їх власті. Подивімось, як витягають вони з них той зиск, до котрого кождий з них виявляє нічим непогамовану охоту.

РОЗДІЛ ІV.

Додаткова вартість.

Кожний капіталіст, що затратив капітал на яке підприємство, звичайно має на оці тільки одну ціль — одержати зиск. Колиб не сей зиск, ні один капіталіст не провадив би ніяких підприємств. А коли ми бачимо, що капіталістичні підприємства ростуть як гриби після дощу, то се показує, що капітал дає чималний зиск, котрий так люблять капіталісти. Звідки ж береть ся сей зиск на капітал? Утерта думка каже, що зиск походить від куплі-продажі: купують дешево а продають дорожше, себто, що зиск на капітал витворюєть ся на ринку при обміні. Подивімось, чи се справедливо. Фабрикантові матерії треба купити собі наприклад паровий ткацький верстат. Він вивозить на ринок матерію, в котру вложено 500 днів праці, і справжня вартість котрої виносить 500 рублів. Чи витворюєть ся нова вартість на ринку від того, що фабрикант продає свою матерію? Звичайно ні. У фабриканта була товарова вартість на 500 рублів, і у покупця грошева вартість на 500 рублів. Коли вони обміняли ся між собою, на ринку як давніше лишило ся вартости на 1000 рублів, і від обміну вартість не зросла. Звідки ж узав ся зиск фабриканта? Припустім тепер, що кождий фабрикант продав свій товар дорожше від його справжньої вартости. Наш фабрикант

продав свою матерію не за 500 рублів, а за 600 рублів. Коли буде довершена продаж, нової вартості від неї на ринку всеж таки не буде. Було вартості на 1100 рублів (500 руб. вартості товару у фабриканта і 600 рублів грошей у покупця), і стільки ж і лишило ся. Тільки тепер у фабриканта вартості на 600 рублів, а у покупця на 500 руб. Вартості лишило ся стільки, скільки й було. Але фабрикант одержав на 100 руб. зайвих вартості. Може бути, сі 100 руб. являють ся зиском фабриканта? Зовсім ні. Коли кождній фабрикант продає свій товар дорожче від його справжньої вартості, то кінець кінцем ніхто з них нічого не виграв. Наш фабрикант одержав 600 рублів за матерію, вартість котрої 500 руб. Він хоче купити ткацький варстат, вартість котрого теж 500 руб. Та фабрикант варстатів теж повинен одержати за варстат дорожче від його справжньої вартості, себ то не 500 руб., а 600 руб. Наш фабрикант матерії, що виграв на продажі її 100 руб., повинен тепер утратити їх на купні варстату, без котрого він не може обійти ся. Таким чином ми бачимо, що від обміну не можуть повставати нові вартості, що не обмін дає капіталістови зиск з капіталу. Та всеж фабрикант матерії повинен продати свій товар і повинен одержати десь свій зиск. Інакше він не вів би підприємства. Дійсно, фабрикант одержує зиск при продажі свого товару, але не від продажі (обміну). Значить, зиск на капітал повинен витворювати ся перед продажем, або перед обміном. А що займа вартість (зиск) не може звалити ся з неба на голову капіталістові, то треба припустити, що зиск з капіталу витворюеть ся підчас самої продукції товарів. Та продукцією товарів займають ся „робочі руки“. Значить, тільки сі бідолашні руки дають зиск капіталістові. Подивімось, як се відбуваєть ся. Капіталіст бажав поставити фабрику матерії. Він поставив будинок, купив машину, замовив бавовну. Та йому потрібні ще і „робочі руки“. Без них світ не милій капіталістові при всіх його машинах. Ми вже знаємо, що „робочі руки“ можна набути на ринку, так само як інші товари.

Туди іде капіталіст. Він наймає „робочі руки“. Що се значить? Се значить, що він наймає у робітників їх робочу силу на певний час: на день, або на місяць і т. д. Скільки він їм платить за неї? Тому що робоча сила продасться на ринку, і вона — товар, вартість робочої сили, як і вартість всякого товару, міряється кількістю праці, яка потрібна для її продукції. Робоча сила, в протилежність всім іншим товарам, продукується в самому тілі людини. Для того, щоби людина могла мати робочу силу, їй треба пити, їсти, мати одіж і мешкане; а для того, щоби добути се все, потрібна праця. Значить, вартість робочої сили міряється кількістю праці, яка потрібна для продукції засобів до життя робітника. Та робітник смертний, а робоча сила завсїгди потрібна. Зі смертю робітника гине його робоча сила, і капіталіст може лишити ся без „робочих рук“. Значить, робітник повинен мати заступника, котрий дасть капіталістові робочу силу. Через се вартість робочої сили міряється кількістю праці, яка потрібна для продукції засобів до життя робітника і його родини. Сю вартість робітник одержує в формі заробітної плати. Таким чином капіталіст, будучий фабрикант матерії, повинен виплатити робітникам вартість їх робочої сили. Щож він від них за се одержує? Набравши на ринку купу „робочих рук“, він веде їх до себе на фабрику і примушує робити. „Робочі руки“ починають вироблювати йому матерію. Фабрикант повинен виплатити робітникам вартість їх робочої сили за певний час, а сам одержує працю робітників за той самий час. Ми вже знаємо, що поділ праці робить працю продуктивною, себ то, що кождий продуцент вироблює в один день більше продуктів, ніж йому треба для істнованя на оден день. Інакше кажучи, робітник продукує більше вартости, ніж коштує його робоча сила за сей день, Коли для продукції собі поживи, убраня і иншого робітник повинен працювати 6 годин на день, то сі 6 годин праці звать ся необхідною працею. 6 годин на день треба працювати робітникови, щоби утримати себе, щоби виробити вартість своєї робочої сили. Коли він працює більше

як 6 годин на день, його праця понад 6 годин буде звати ся додатковою працею. Таким чином робочий день має в собі працю необхідну (вартість робочої сили) і працю додаткову.

Наш фабрикант матерії наймає робітників і повинен їм виплатити вартість робочої сили за кожний день, себ то він виплачує кожного дня тільки за необхідну працю (6 годин). Колиб робітники працювали тільки по 6 годин на день, вони виробляли-би лише стільки, скільки виносить їх удержанье, і капіталіст не мав-би ніякого зиску. Одначе він примушує їх робити 12 годин на день. Таким чином він одержує від робітників що дня зайвих 6 годин праці, себ то 6 годин додаткової праці, за котру він їм нічого не платить. Що дня робітники в перші 6 годин праці (необхідна праця) вироблюють вартість своєї робочої сили (те, що вони одержують від капіталіста в формі заробітної плати); а решту — 6 годин додаткової праці, робітники продукують додаткову вартість (надвартість), за котру їм фабрикант нічого не платить. Ся додаткова вартість є зиск капіталіста. Візьмімо приклад. Фабрикант виплачує робітникам 50 коп. на день. Кожний робітник патче в день 10 арш. матерії, котра продаєть ся по 20 коп. за аршини. Припустимо, що пряжа на кожний аршин матерії коштує 5 коп., і що видатків на машини, будинки та инше припадає по 5 коп. за кожний аршин, так що матеріал на кожний аршин матерії коштує фабриканта 10 коп. Почав робітник робити і проробив пів дня (6 годин), наткав він за сей час 5 арш. матерії. Яку вартість він випродукував? 5 арш. матерії по 20 коп. коштують рубль. Але фабриканта коштує матеріал на кожний аршин 10 коп., на 5 арш. — 50 коп. Значить, робітник виробив за пів дня чистої вартости 50 коп. Се саме стільки, скільки виплачує йому капіталіст за його робочу силу за цілий день. 6 годин, які робив робітник, для нього необхідна праця. 50 коп. вартости, яку він виробив, для нього необхідна вартість. Коли б робітник після сих 6-ох годин застрайкував (не схотів робити), фабрикант не мав би ніякого зиску. Він витратив 1 рубль (50 коп.

робітникові і 50 коп. матеріал на 5 арш.) і одержав би 1 рубль. Але робітник працює ще 6 годин, — се його додаткова праця, і продукує ще 5 арш. матерії. Яку вартість він тепер виробив? 5 арш. матерії по 20 коп. — 1 рубль. Відлічвши за матеріал 50 коп., лишається 50 коп. чистих. Робітник своєю додатковою працею випродукував додаткову вартість в 50 коп., котра опиняється просто в кишені фабриканта. Се і є зиск. Таким чином наш фабрикант від кожного робітника одержує що дня 50 коп. додаткової вартости, або зиску. Тепер нам зрозуміло, чого се капіталісти так нарікають на те, що у них мало „робочих рук“. Вони потрібні їм для видішування додаткової вартости. Великість її залежить: по 1) від числа робітників, що працюють на капіталіста; по 2) від довжини робочого дня і по 3) від продуктивности праці. Чим більше рук працює у капіталіста, тим більше він одержує додаткової вартости, тим більший його зиск. Чим довший робочий день, тим більша додаткова праця, тим більшу додаткову вартість одержить капіталіст. Коли наш фабрикант потрапить примусити робітників працювати не 12 год. на день, а 18, то кождий робітник виробить 15 арш. матерії на день, уживши не 6, а 12 годин додаткової праці, і дасть капіталістові не 50 коп., а цілий рубль додаткової вартости. Чим продуктивніша праця робітника, тим менша буде його праця на себе, себто необхідна праця, і тим більша буде його праця на капіталіста, себто додаткова праця і продукція додаткової вартости. У нашого фабриканта робітник одержує 50 коп. на день і виробляє 10 арш. матерії, значить, за кождий аршин йому припадає 5 коп. Фабрикант продає аршин матерії по 20 коп. З них 10 коп. припадає на матеріал. Лишається 10 коп. для фабриканта і робітника. 5 коп. одержує робітник (заробітна плата за 1 арш.), а 5 коп. капіталіст (його зиск). Себто чиста вартість товару (без матеріалу) складається з заробітної плати і зиску капіталіста. Звідси випливає, що чим більша заробітна плата, тим менший повинен бути зиск і навпаки. Коли б робоча плата зросла до 70 коп. на день, зиск капіталіста

упав би до 30 коп.; з чистої вартості аршини матерії робітник одержав би 7 коп., а капіталіст — 3.

З цього видно, що між капіталістом і робітником повинна відбуватися постійна боротьба. Капіталіст силкується продовжити робочий день і зменшити робочу плату, а робітник намагається скоротити робочий день і збільшити плату.

В дальшому викладі ми побачимо, які користі в сій боротьбі має капіталіст проти робітника, користі, котрі віддають робітника звязаним по рукам і по ногам у власть капіталіста. Ми тільки що сказали, що коли заробітна плата збільшиться, зиск капіталіста саме на стільки зменшиться. Але, може бути, він може надолжити утрачене, збільшивши ціну товару, продаючи наприклад аршин матерії по 22 коп.? Ні! І капіталістові покладено межі. Коли він хоче підвищити ціну своєї матерії, конкуренція інших фабрикантів не допустить його до цього. Вони будуть продавати матерію по 20 коп. і наш фабрикант лишиться без покупців. Фабрикант повинен задовольняти ся тим зиском, який припадає на нього з чистої вартості товару, за відтрусенем заробітної плати та інших витратків. Тепер ми дійсно бачимо, що фабрикант одержує зиск не від продажу свого товару. Зиск продукується перед продажем, поза ринком, продукується додатковою працею робітника в формі додаткової вартості. Та тільки при продажу товару виявляється (або реалізується) зиск капіталіста. Тільки тепер виявляється, що фабрикант в формі своїх товарів продає працю робітників, витрачену протягом певного часу; а робітникам він виплатив не за всю працю, яку від них одержав, а тільки за працю, потрібну для їх існування, себто вартість робочої сили.

Розглянений нами випадок витягання додаткової вартості з „робочих рук“ являється найрізкішою і найяснішою формою визиску робітника капіталістом. Дійсно, справа цілком ясна. З одного боку — робітник, котрий не має нічого окрім своїх рук, з другого боку — капіталіст, котрий має всі засоби продукції. Зрозуміло, що злидні приводять робітника в лапи капіта-

ліста, котрий видупує з нього все, що можна. Як ні жорстоке та несправедливе таке становище річий, одначе факт той, що при ньому капітал бере діяльну і безпосередню участь в продукції: при його помочі будують ся фабрики, купують ся машини, заготовлюють ся сировий матеріял, розкладаєть ся праця, вишукуєть ся ринок для збуту товарів, він же постійно намагаєть ся збільшити продуктивність праці. На скільки власник капіталу приймає безпосередню участь в продукції, він, як і робітник, має право на участь в продуктах, витворених спільною працею. Лихо тільки в тому, що завдяки своему становищу капіталіст може брати собі львину часть.

Та є й такі форми визиску капіталістом, при котрих він не має ніякого відношення до самого процесу продукції, що одначе зовсім не перешкоджає йому одержувати всю додаткову вартість, вироблену працею робітників. В Росії існують цілі села, мешканці котрих займають ся домашнім (кустарним) промислом. Домові промисловці (кустари), се дрібні ремісники — слюсарі, шевці і ин., --- котрі працюють у себе дома, мають потрібні для їх праці струменти, але в величезній більшості випадків не мають за що купити сировий матеріял — залізо, шкіру і т. д. — з котрого вони вироблюють свої продукти. Ось тут являєть ся капіталіст в особі міського купця або сільського лихваря. Він каже нещасливому кустарю: „Ти маєш чим робити, та не маєш за що купити сировий матеріял. Я дам тобі гроші на купівлю сирового матеріялу, але ти за се потім по приступній ціні відступиш свій товар“. З гіркого досвіду кустар знає, що значить ся „приступна ціна“. Він знає, що за свій товар він одержить тільки трохи більше від того, скільки його коштував сировий матеріял. Та нічого не вдієш. Бере він у купця гроші, купує сировий матеріял і на час стає ніби самостійним господарем-вितворцем. Та се тільки гірке глузованє долі: коли він виробить свій товар і понесе його до купця, котрому він винен, то вийде, що він заробив стільки, коли не менше, як перший ліпший фабричний робітник, що немає нічого опріч „рук“.

Пані купець не брав участі в самім процесі продукції. Йому нема діла, якими знаряддями кустар працює і скільки часу слюсар витрачає на виготовлене замка або швець на чоботи. Він не повинен журити ся, як би поліпшити продукцію і зробити працю продуктивнішою. Він знає, що візьме своє. Коли завдяки фабричній конкуренції зменшить ся ціна замків, він натисне на кустаря і видусить з него не тільки всю додаткову вартість, вироблену його працею, але ще й частину необхідної.

В такому самому становищу, як кустар відносно до купця, стоїть селянин-рільник відносно до пана. Ми вже раніше згадували, що земля, котру селяни обробляли в давних часах, стала власністю пана, і що після скасування панщини селянам дали земельні наділи, що не вистарчали на удержаня родини. Се було зроблено для того, щоби селяни були примушені наймати землю у панів. Пан здає в аренду, або за частину урожаю землю селянинові, котрий оре її своїм плугом і своєю худобою, засіває її своїм зерном, удобрює її коли треба, — коротко кажучи, пророблює на свій ризик всі операції, з котрих складаєть ся продукція збіжжя. А пан не втручаєть ся в сю продукцію, але він одержує в формі арендної плати, або частини урожаю додаткову вартість, витворену рільником.

З сказаного видно, що капітал витягає додаткову вартість з витворця не тільки тоді, коли він уже позбавлений засобів продукції і повернений в „робочі руки“, але і тоді, коли витворець знаходить ся ще в становищу на пів самостійного господаря. Капіталіст, котрий орудує над „робочими руками“, сам повинен уряджувати продукцію і дбати про її успіх і поліпшуване. Хоча він в сьому випадку має на увазі тільки свою особисту користь, себто одержаня зиску, і безбожно тисне робітника, тим не менше він помімо своєї волі приносить користь для суспільности тим, що з konieczности постійно поліпшує способи продукції і сим збільшує продуктивність праці, а опріч того на свою голову привчає робітників до спільної складної праці, — до суспільної продукції. А коли

капіталіст висисав соки з напів-самостійних продуцентів, граючи в процесі продукції тільки ролю звичайного трутня, се не що інше, як нічим неоправданий, суспільно організований рабунок.

Яким би способом ні витягала ся з робітничої кляси додаткова вартість, вона являеть ся єдиним жерелом зиску в капіталістичних підприємствах. Через се в кождому даному підприємстві великість одержуваного капіталістом зиску повинна безпосередно залежати від числа робітників, котрі у нього продукують товари: чим більше у нього робітників, тим більше він одержує додаткової вартости, тим більший повинен бути його зиск. Уявімо тепер собі такий випадок: Два купецьких синки одержали кождий по 10.000 руб. Любі братіки обидва мали те переконанє, що капітал треба пускати в оборот і збільшувати його, але смаки у них були не однакові. Один був тихий і більше тримав ся старовини, а другий був підприємчивий і тільки й мріяв про те, як би пустити в рух якусь нову і корисну справу. Перший поставив собі велику гарбарню, на котрій все по дідівським звичаям робило ся — ніяких машин не було, будівлі поганенькі, все дешево коштувало. Правда, справа була така, що вимагала багато робітників — цілих 50 — але наш капіталіст сього не бояв ся: він мав досвід і знав, що маючи капітал зовсім не так тяжко приборкати робітників. Він витратив всі свої 10.000 руб. на купно гарбарні, сирового матеріялу, на найманє робітників, — коротко кажучи, пустив справу в рух.

Другий брат довідав ся, що в Америці винайшли машину, котра шиє чоботи. Ану, каже він собі, я заведу у нас „механічну мануфактуру обуви“. Так і зробив. Виписав він дорогі заморські машини, поставив відповідний будинок, купив шкіри, наняв робітників і почав виробляти чоботи. Як і перший брат, він поклав в справу всі свої 10.000 рублів. Та при його машинах йому можна було зайняти тільки 30 робітників. У обох братів справи пішли добре, і почали в них гроші гроші родити. Таким чином обидва брати пустили в рух однакові капітали — 10.000 руб. Та у одного

з них продукція така, що при сьому капіталі можна запяти 50 робітників, а другий уживав на се тільки 30. Хто з них одержать більше зиску?

Ми вже знаємо, що великість додаткової вартости, а через се і великість зиску зростає разом з числом робітників; з сього на перший погляд випливає, що гарбар повинен одержати зиску більше, ніж власник „механічної мануфактури обуви“. На першого працює 50 робітників, на другого — 30. Так би воно і було, колиб сюди не втрутилось одно знайоме вже нам господарське явище, а саме конкуренція!

Коли б гарбар дійсно мав більше зиску, ніж його підприємчивий брат, він в кождім разі не довго міг би використовувати своє становище. Се через те, що до доброї паживи багато охочих, і немало знайдеться капіталістів, котрі накинуть ся на гарбарство, сподіваючи ся виграти на ньому більше, ніж на якому иншому підприємстві. І виїде з сього те, що буде продукувати ся за багато шкіри, збільшить ся подача, відбудеться конкуренція між продавцями, ринкова ціна шкіри упаде нижче від їх дійсної вартости, і через се зменшить ся зиск гарбара: з його рук вислизне частина додаткової вартости, яку він витяг з робітників. Се буде тягти ся доти, доки зиск у гарбарстві не зрівняєть ся з зиском, який дає „механічна мануфактура обуви“, або инша подібна справа, в котрій при однаковому капіталі працює відносно менше робітників і витрачено відносно більше на машини, будівлі та инше. Коли ціна на шкіри упаде ще нижче, тоді частина капіталістів кине сю продукцію і візьметь ся до такої, котра дає принаймні стільки зиску на капітал, як і „механічна мануфактура обуви“. Зі зменшенням продукції збільшить ся ринкова ціна шкіри, і наш гарбар знов почне одержувати більше зиску, але не більше, ніж його великорозумний брат, бо конкуренція пильно слідкує за ним і ставить межі, коли не його завидним очам, то принаймні його халчливим рукам.

Таким чином, конкуренція зрівнює зиск в усіх парослях капіталістичної продукції. Се досягаєть ся

тим, що в тих парослях, котрі по суті своїй могли би давати більший зиск, піж інші, капіталісти мусять на превеликий для себе жаль продавати товари нижче від їх дійсної вартости і випустити з рук частину зиску, щоби мати решту.

А хіба оплачуєть ся коли небудь вся праця робочого народу? Що одержує він від держави замість податків, які він платить? Більша частина тих гроший іде на удержане начальства, від котрого эле приходять ся і селянам і робітникам. Друга частина сих гроший іде на військо, для котрого забирають на службу від робочих родин найдужчих і найздоровііших парубків. Чимало гроший іде на допомоги з'убожілим панам та захланним фабрикантам. І тільки деякі мізерні крихти, от як копійчані допомоги підчас голоду, дешеві низпні школи, лікарська допомога і т. инше припадають робочим людям. Мало того, що пани та фабриканти тягнуть з робочої людини неоплачену працю кож-дий з окрема; всі вони разом при помочи держави тягнуть з нього ту саму неоплачену працю, тільки гуртом.

Неоплачена праця, додаткова вартість у всіх її формах — ось основа добробуту всіх богатих кляс і станів. Маючи гроші, тепер можна не працювати: досить покласти гроші в банк і одержувати процент. Гроші гроші родять. Щож се одначе за чудо? Дуже просто. Се чудо робить той самий фабрикант, той самий пан, той самий купець, що видушує додаткову вартість з робочої людини. Вони тільки через те і можуть видушувати неоплачену працю, що голими руками не можна нічого зробити: потрібна земля, матеріяли, інотрументи, машини, і для купна цього всього потрібні гроші. Дати тільки гроші підприємчливій, зручній людині — вона в тій хвилі пустить в рух всю машину видирания від робочої людини неоплаченої праці. Та існують невмілі люди, котрі не знають, що зробити з своїми грішми. Для них саме і заведено банки та щадничі каси. Ану складайте в них гроші, панове невмілі та ледачі! Зручні та проворні будуть сі гроші брати в користає, а зиски по половині! Частина піде

тому, хто зложив гроші, частина фундаторіві банку, частина лишить ся тому, хто при помочі тих гроший заложить своє підприємство.

Ось так на спинах робочих людей виростає ціла драбина панів: скупщики, прасоли, лихварі, підрядчики, купці, пани, фабриканти, банкири, що живуть „з капіталу“, урядники, попи, царі... всі вони складають одну родину, одну величезну клясу в зискувачів (рабівників чужої праці); а проти них стоїть одна непомірно більша кляса працьовників-робітників.

РОЗДІЛ VII.

Заробітна плата.

Кожда людина, котрій особлива божа ласка не дає можливости жити коштом чужої праці, мусить сама здобувати собі засоби до істнованя. А для сього вона повинна працювати. Що значить працювати? Працювати — значить прикладати свою робочу силу до річий природи для того, щоби витягати з них користь для людини. Рільник прикладає свою силу до землі і кінець кінцем одержує від неї корисність в формі збіжжя; шахтар копає землю і витягає з неї корисність в формі міді, срібла і т. д. З сього дуже ясно, що людина для здобутя собі засобів до істнованя, повинна мати по перше, робочу силу, по друге, ті річи природи, до котрих повинна вона прикласти свої сили, себ то засоби продукції. За давних часів так і було, що хто мав робочу силу, мав засоби продукції. Та з тих часів людскість дожила до інших порядків. Ми вже бачили, як витворець переходив через муки, як він вийшов з них позбавлений засобів продукції. Перше витворець і засоби продукції склали одну цілість, як складає одну цілість риба і вода, в котрій вона живе. А тепер витворця роздерто на дві частині: йому лишено його робочу силу (мабуть

через те, що її не можна з нього видерти), а засоби продукції з божої ласки опинили ся в руках капіталістів. Робоча сила, хоч-би як велика вона була, не може витворити засобів до існування з порожнього місця: їй потрібні засоби продукції, а цар-голод примушує її невпинно тягтн ся до них. Ось тут капіталіст, котрий чигає на неї, увязнює робочу силу і примушує її робити на нього.

В попередньому розділі ми бачили, яким чином капіталіст видушує з робочої сили додаткову вартість — свій зиск, — виплачуючи робітникам тільки необхідну вартість робочої сили. Тепер ми розглянемо ближше сю необхідну вартість, котру робітники одержують в формі заробітної плати.

Робітник виносить свою робочу силу на ринок, де її купує капіталіст. На ринку робоча сила розглядаєть ся як товар, бо вартість її означаєть ся для робочої сили так само, як і для кожного иншого товару.

Ми вже бачили, що вартість робочої сили означаєть ся кількістю праці, потрібної для її продукції, се-то кількістю засобів до життя, яка потрібна для робітника і його родини. Вартість сих засобів, або так звану необхідну вартість, робітники одержують в формі заробітної плати. Чим менша вартість засобів до життя робітника, тим менша його заробітна плата і навпаки. Значить, збільшенє заробітної плати зовсім ще не доводить, що становище робітників поліпшило ся. Треба взяти на увагу вартість засобів до життя і тоді вже видавати осуд. Коли наприклад протягом 15 літ заробітна плата збільшила ся два рази, але засоби до життя подорожчали чотири рази проти давнійшого, становище робітників очевидно погіршає, хоч заробітна плата і зростє.

Кількість засобів до життя, або великість заробітної плати, котру одержують робітники, залежить від їх навичок та звичаїв, від клімату, в котрому вони живуть. Наприклад англійський робітник не обходить ся без мяса і кави, котрі він має що дня, і не багато пива. Се вже так зросло ся з його натурою, що він сі продукти уважає потрібними для свого існування

і без них погапо працює. Таким чином заробітна плата англійського робітника між иншим повинна мати в собі і вартість сих продуктів, про котрі наш робітник знає хіба тільки з оповіданя.

Заробітна плата фабричного робітника в Росії дає йому можливість жити ся хлібом, квасом, квашеною капустою та редькою. Англійські робітники знищили б геть капіталістів з їх фабриками, колиб їх заробітної плати вистарчило тільки на таку поживу, на котрій спасали ся святі угодники. Одначе наші задовольняють ся тим, що мають. Чим більше освічені та розвинені робітники, тим більше треба їм засобів, щоби жити по людськи і добре працювати.

Англійський та німецький робітник не буде жити в таких будах, в яких живе наш. Опріч того їм потрібна від часу до часу книжка, вони читають газети, ходять иподі до театру. Їх заробітна плата повинна вистарчити і на се. Інакше на фабриках почнуть ся страйки.

Клімат теж має вплив на великість заробітної плати. Італійський робітник, що живе в теплому кліматі, може мати таку одежу, котра ледви прикриває його тіло; помешканє також не являєть ся в нього річю першорядної ваги, бо він добре може переспати ніч на ганку якого дому, або просто на улиці; одначе наш робітник мусить мати і теплу одежу і тепле мешканє. Для російського робітника потрібна опріч того ще чарка горівки, бо підчас сильних морозів при недостаточному відживлюваню трудно обійти ся без алькоголю. В порівнаню з італійським робітником російський робітник одержує більшу заробітну плату, але йому від сього не легше, бо йому більше доводить ся витрачувати на такі продукти, без котрих він міг би обійти ся в теплому кліматі.

Таким чином заробітна плата повинна мати таку великість, котра залежить від навичок, розумового розвитку робітників і від клімату, в котрому вони живуть. Низше і више від сеї великості заробітна плата при звичайних умовинах не може довго утримати ся. Зараз ми довідаємось через що.

Мануфактурні робітники завше одержують більшу заробітну плату, ніж фабричні. На мануфактурі працюють ремісники, позбавлені знарядь продукції. Перше ніж зробити ся добрим ремісником, треба витратити багато праці на науку. Ся праця, з'ужита на науку, і збільшує вартість робочої сили ремісника. Возьмім приклад. Припустимо, що слюсар, поки вивчить ся свого ремесла, повинен видати на своє удержанє, на зіпсутій матеріал і знарядя, а також на заплату за науку — 900 руб. Все одно, чи має слюсар сі 900 руб. і безпосередньо витрачує їх, або іде в науку до якого хазяїна-слюсара. В сьому випадку він повинен відробити хазяїну кілька літ перед наукою, або після неї. Коротко кажучи, для того, щоб вивчити ся слюсарського ремесла, треба видати на 900 руб. вартости в формі продуктів, або праці. Коли кожний слюсар після науки може робити пересічно 30 літ, то видатків на науку слюсара припадає на кожний рік праці 30 руб. Коли необхідно вартість звичайної робочої сили (себ-то засоби істнуваня робітника і його родини) виносить 150 руб. на рік, то мануфактурист, що наняв собі ремісника на рік, заплатить йому не тільки сі 150 руб., але ще й ті 30 руб. (витрачених на науку), котрі припадають на сей рік праці. Значить, вартість робочої сили робітника має в собі не тільки вартість необхідних засобів істнуваня, але і вартости тих засобів, котрі витрачено на його науку.

Чим довше муєть тревати наука ремесла, тим більша вартість робочої сили ремісника, тим більша його заробітна плата. Слюсар одержує більшу заробітну плату, ніж коваль; годинникар — більшу плату, ніж слюсар, а ремісник, що вироблює всякі складні струменти, (підзорні труби, мікроскопи), одержує ще більшу плату.

Розглянувши вартість робочої сили, звернемо ся тепер до її ринкової ціни. Ми бачили, скільки необхідно для робітника; тепер подивимо ся, скільки він дійсно одержує за свою робочу силу.

Ми вже знаємо з IV. розділу, що ринкова ціна товару буває то вища то низша від справжньої вар-

тости. При збільшенню попиту відбувається конкуренція між покупцями, і ціна товару збільшується; при збільшенню подачі конкуренція відбувається між продавцями, і ціна товару зменшується. А загалом конкуренція намагається наблизити ринкову ціну товару до його справжньої вартості. Усе це відноситься до робочої сили так само, як і до всякого товару. Коли попит на робочу силу збільшується, наприклад через повстання нових капіталістичних підприємств, то відбувається конкуренція між покупцями (капіталістами) і заробітна плата збільшується понад необхідну вартість робочої сили. Ми знаємо, що при збільшенню попиту на якийсь товар незабаром збільшується продукція цього товару і його подача. Як же збільшується продукція і подача робочої сили після збільшення попиту на неї? А ось як.

Зі збільшенням заробітної плати понад необхідну вартість, себто понад той рівень, який потрібний робітникам для існування, становище робітників поліпшується. Це поліпшення виявляється в тому, що робітники починають ліпше відживлюватися, живуть в кращих помешканнях і т. д. Через це злидні та хвороби забирають в передчасну могилу менше жертв, ніж раніше. Виживають такі робітники, котрі вмерли б при гіршому житті, і саме ці робітники насамперед збільшують подачу робочої сили. Окрім того, з поліпшенням становища робітників збільшується серед них число подруж і родить ся більше дітей ніж давніше. Діти підлітки живуть при кращих обставинах, менше вмирають, ніж при поганих обставинах, при котрих у нас наприклад з 4-ох дітей доживає до робочого віку тільки одна! Таким чином через збільшене заробітної плати зменшується смертність між робітниками та їх дітьми, а через се людність збільшується. Окрім того людність і безпосередно збільшується через збільшене числа подруж, бо зі збільшенням заробітної плати понад необхідну вартість, збільшується продукція робочої сили (посередне і безпосередне збільшене людности) і подача її. Ця обставина в свою чергу викликає конкуренцію продавців (робітників),

і заробітна плата повинна зменшити ся. Коли заробітна плата зменшиться ся нижче від необхідної вартості, повинно наступити зменшене подачі робочої сили, як се буває з кожним иншим товаром. Коли ринкова ціна товару зменшується ся нижче від його справжньої вартості, продукція сього товару скорочується і зменшується ся його подача. Та якже скоротити продукцію робочої сили й її подачу? Робоча сила продукується в самих робітниках, значить, щоби скоротити її продукцію, треба знищити зайвих робітників! Так воно і буває в дійсности. Коли заробітна плата зменшиться ся нижче від необхідної вартості, (того, що потрібне для існування робітників), цар-голод з своєю помічницею смертю розпочинає працю. При такому зменшенню заробітної плати робітники не можуть заспокоювати цілком свої потреби: погано відживляють ся, живуть в брудних і вохких халупах, одяга погано захищає їх від холоду та вохкості. Слабші не довго витримують таке пекельне життя. Цар-голод посилає смерть, і та починає ходити по робочій ниві і косити життя слабих та малих. Опріч того підчас такого шкідливого для робітників зменшення заробітної плати зменшується і число подруж і народин дітей. Таким чином при збільшенню заробітної плати людність збільшується ся посередно — через збільшене довжини життя робітників, і безпосередно — через збільшене числа подруж; навпаки, при зменшенню заробітної плати, людність зменшується ся безпосередно — через смерть „зайвих“ робітників — і посередно — через зменшене числа подруж. Такими способами досягається зменшене продукції робочої сили (адже трупи робітників не продукують її!) й її подачі. А зі зменшенем подачі знову відбувається ся конкуренція між капіталістами, і заробітна плата збільшується ся. Таким чином для самих робітників збільшене заробітної плати, коли тільки не відкриваються нові підприємства, може бути куплене тільки ціною смерти та невимовних страждань инших робітників!

Ось в таких страшних лабетах находити ся робітничая кляса через те, що робоча сила (а з нею і особа

самого робітника) повернена в товар!

Як ринкову ціну товарів конкуренція приводить до їх необхідної вартости, так і заробітну плату конкуренція приводить до справжньої вартости робочої сили. Коли завдяки тимчасовому збільшенню попиту і збільшенню заробітної плати, тимчасово і поліпшується становище робітників, то слідом за тим голод і смерть жорсткою карають їх за сей короткий добробут.

Сі страшні лабетні німецький соціаліст Ляссаль запропонував навіть назвати залізним законом заробітної плати, котрий має таку страшну, подавляючу силу тільки через те, що робітники не мають знарядь продукції і мусять продавати свою робочу силу тим, хто має сі знарядя. Робітники мусять продавати свою робочу силу, як товар. Через се між ними повинна відбувати ся конкуренція, як і між инними продавцями товарів. Коротко кажучи, залізний закон заробітної плати і страшна власть „царя-голода“ безпосередно впливають з теперішніх порядків капіталістичного господарства. Ми бачимо одначе, що сей залізний закон тільки через се і тільки доти залізний, доки серед робітників паує конкуренція. Звичайно, коли робітники ідуть розпорощені і виступають по правилу „кождий для себе, а бог для всіх“ — вони неминучо самі зменшують свою заробітну плату до найнижчого рівеня, при котрому ледви ледви можна животіти. І це вибють ся робітники з сього каторжного життя, доки не зрозуміють, що треба кождому стояти за всіх і всім за кождого: доки не научать ся спільними силами нападати на спільного ворога — підприємця-капіталіста, примушуючи його до уступок.

Тільки тоді буде знищено в коріні капіталістичне господарство, щезне зовсім конкуренція між робочими людьми, а значить зникне і грізна мара „залізного закона“. Тай тепер становище робітників не безнадійне. Робітничі спілки, страйки, всякі епособи оборони своїх спільних інтересів, коли і не можуть цілковито зникнути конкуренції між робітниками, всеж здатні значно

її ослабити. А коли слабе конкуренція між робітниками, може збільшувати ся заробітна плата.

Значить, хоча деякі соціялісти і назвали закон заробітної плати „залізним“, та ці слова не повинні позбавляти робітників надії. Добре, хай залізний, але одподушна згода робучих людей — така велика сила, під патнеком котрої гнеть ся й залізо. І не тільки гнеть ся, але й ламаєть ся. Невпинною боротьбою з хазяями робітники й тепер можуть розігнути хоч трохи залізні кайдани царя-голода. Та приїде час — і робочий парід знищить зовсім ті кайдани: а для сього йому доведеть ся покласти кінець всьому капіталістичному господарству.

Ми розглянемо тепер капіталістичне господарство в усій цілості; розглянемо, як впливає воно на робітничу клясу, яку роль воно відіграє в долі людскости.

РОЗДІЛ VIII.

Капіталістичне господарство.

В п'ятому розділі, говорячи про повстанє мануфактури, ми назвали „спритного“ слюсаря, котрий завів собі мануфактуру, капіталістом, а саму мануфактуру капіталістичним підприємством. Які ж ознаки капіталістичного підприємства і що таке капітал? Наш спритний слюсар, перше ніж запрягти в ярмо знедолених слюсарів, повинен був мати майстерню, струменти, матеріял, мати знарядя продукції. Ці знарядя продукції (матеріял та струменти) не з неба впали, а теж вироблені працею. З'орана земля, годованє худоби, плуг, струменти, всякі будинки, коротко кажучи, все, що потрібне для розумної праці — все се — продукти людської праці. Ці продукти попередньої праці, без котрих неможлива дальша праця, знаходять ся по части в руках самих витворців, а по части в руках таких осіб, котрі самі їх не вживають, а примушують інших до праці за помічю сих продуктів. Коли знарядя продукції знаходять ся в руках са-

мих витворців вони уживаючи їх можуть, коли схотять, витрачувати тільки необхідну працю і витворювати тільки необхідну вартість для свого існування і утримання знарядь в добрім стані. Так наприклад рілник може обробити лише стільки поля, щоби вистарчило на удержане його родини і його самого, а також на напругу знарядь і папу для худоби. Слюсар теж може лише стільки робити, щоби вистарчило на удержане його самого і родини і опріч того на утримане в належнім порядку струментів та майстерні. Коротко кажучи, витворець, що має знарядя праці і матеріял до праці, не має крайньої потреби витрачувати до додаткову працю і витворювати додаткову вартість, бо він може обійти ся без неї. Інша річ, коли знарядя продукції належать до тих, котрі самі їх не уживають, але послугують ся ними за помічю чужої праці. Такі власники знарядь продукції не можуть задовольнювати ся тим, щоби робітники витрачували необхідну працю і витворювали тільки необхідну вартість, бо в такому випадку для власників нічого не лишить ся і для них не має інтересу заводити підприємство. Вони не можуть обійти ся без додаткової праці (чужої) і додаткової вартости, котра складає їх зиск і для котрої вони засновують підприємство. Такі власники знарядь продукції і будуть капіталістами, а самі знарядя — капіталом. Капіталіст витрачує капітал, але тільки для того, щоби капітал повернув ся до нього збільшений, з зиском. Таким чином капітал — се та частина продуктів людської праці, власники котрої пускають її в оборот за помічю чужої праці для одержання зиску. Тому що всі продукти людської праці виявляють свою вартість в грошах, то її гроші, коли коли їх пускають в оборот для одержання зиску — теж капітал. З сього означеня капіталу випливає, що капіталістичне господарство може розпочати ся тільки тоді, коли продуктивність людської праці дійшла певної висоти. Коли робітник може виробляти своєю працею тільки необхідну вартість (стільки, скільки треба для його існування), ся праця не може дати капіталістови

додаткової вартости або зиску. Опріч того, для капіталістичного господарства потрібні робочі руки, се-то витворці, позбавлені знарядь продукції і змушені голодом продавати свою робочу силу капіталістови.

Капіталістичне господарство ще ніде не виперло цілковито господарства дрібних витворців і скрізь стрічаєть ся поруч обидві форми господарства. В Росії дрібне господарство тримаєть ся упертійше, ніж в інших країнах. Не кажучи про дрібного селянина, в Росії існують ще сотні тисяч кустарів, се-то дрібних ремісників, не цілком відірваних від засобів продукції. Але і в Росії капіталістичне господарство чим раз більше поширюєть ся через те, що відбуваєть ся в широких розмірах обезземелене селян і повернене їх в „робочі руки“ для панів. Скажемо про се кілька слів. Хоча при дрібному господарстві витворець одержує сам не тільки необхідну вартість, але й додаткову, котра при капіталістичному господарстві йде до кишені капіталіста, тим не менше становище дрібного витворця-рільника зовсім не ліпше, бо майже все, що він продукує, іде на податки, викупні сплати за наділ, і на арендну плату за панську землю, без котрої він не може обійти ся через недостатчність свого наділу. При найкращих умовинах для витворця-рільника лишаєть ся тільки необхідна вартість, се-то він одержує від свого самостійного господарства не більше, ніж одержує наймит у пана. Коли ми бачимо, що селяни всеж уперто тримають ся свого господарства, се зовсім не через те, що їм лишаєть ся хоч найменша частина додаткової вартости, яку вони вироблюють: вони тримають ся його через те, що тяжко для них з ним розлучити ся, тяжко для них утратити свою волю, зійти на становище робочої худоби у капіталіста. Та буває і так, що всі сі податки та оплати забирають не тільки всю додаткову вартість, яку вироблює рільник в своїому господарстві, але навіть і частину необхідної вартости. Витворцю не вистарчає засобів для існування, бо в нього з рота видерли його мізерний кавалок хліба. Він примішує до свого хліба половину та лободу, але довго таке становище

не може для цього тягти ся. Коли господарство підупадає, він мусить кидати свою рілю і йти в найми до пана або на фабрику, де він принаймні буде одержувати необхідну вартість в формі заробітної плати. При недостатку селянського наділу, при величезних податках до скарбу і при непомірно високій арендній платі за землю селяни не можуть довго утримати ся на своєму господарстві, бо правительство і пани беруть від них не тільки всю додаткову вартість, але й частину необхідної. Такі причини обезземеленя селян. Воно, як бачите, залежить зовсім не від господарських причин, як залежить від них наприклад утрата ремісником-виготворцем знарядь продукції через конкуренцію мануфактури. Конкуренція — се чисто господарська причина: а у нас селяни утрачують землю без всякої конкуренції, а просто через грубу силу правительства, котре завсїди тягне за панами і разом з ними грабує селян, видуніуючи з них останню кєрвавицю.

Що-до ремісників-виготворців, котрі працюють власними знарядями, і вони, як сказано, утрачують по троху через конкуренцію мануфактури свою додаткову вартість, а коли їх вільна праця почне оплачувати ся через ся саму конкуренцію нижче від необхідної вартости, їх господарство гине і вони обертають ся в „робочі руки“ для капіталіста.

Капіталістичне господарство починаєть ся з мануфактури. Мануфактура, як про се вже була мова в пятому розділі, повстає в містах, коли в суспільности встигне встановити ся широкий поділ праці, себ-то, коли праця робітника стає на стільки продуктивною, що може не тільки удержувати самого робітника, але й дати зиск для капіталіста. Мануфактура сполучує під властю одного капіталіста певне число робітників, позбавлених знарядь продукції і робить працю продуктивнішою, ніж при дрібній ремісничій продукції. Се походить від того, що при мануфактурній продукції менше видаєть ся на майстерні та струменти, а мануфактурний поділ праці ще збільшує її продуктивність.

При мануфактурному поділі праці кожний робітник робить тільки частину свого продукту, тим часом як при суспільному поділі праці кожний виробляє цілий продукт.

Ми вже знаємо, як впливає мануфактура на дрібних ремісників. Подивімося тепер, що вона робить з тими „робочими руками“, котрі лиха доля кидає її в жертву.

Головна сила мануфактури лежить в мануфактурному поділі праці. Пиляче око хазяїна бачить всі користи цього поділу, і він силкується запровадити його на своїй мануфактурі в найширших розмірах. До чого доходить поділ праці в мануфактурі, можна бачити з того, що наприклад на мануфактурі голок, кожда голка переходить через руки 72 робітників, перше ніж буде цілковито зроблена. Кожний з 72 робітників робить тільки одну частину всієї праці: один тягне дріт, другий пробиває вушка, третій нагострює кінець і т. д. Кожний робітник при звичаюється до своєї часткової праці і робить її швидше і краще, ніж коли б йому довелося робити цілу голку. Всі 72 робітники мануфактури протягом того самого часу зроблять разом далеко більше голок, ніж 72 вільних ремісники. Та се при звичаюване до дрібною частини всього виробу продукту дорого коштує робітників. Вступивши до мануфактури, ремісник, що вмів робити цілу голку, одержує яку небудь частину роботи, наприклад нагострюване кінців голки. Він постійно зайнятий тільки сим нагострюванем. Руки в нього так привикають до сеї одноманітної праці, що нарешті стають цілком нездатні до иншої праці. Ремісник цілком забуває своє ремесло. Коли ремісник вироблює цілий продукт, йому часто приходить ся обдумувати, як краще взяти ся до справи, щоби виграти час, або щоби краще зробити продукт. При виробі цілого продукту у нього повинна робити думка. А при безпереривному вироблюваню тільки частини продукту руки робітника самі по собі, як пущена в рух машина, вироблюють сю частину, думка робітника не працює і він

від тяжкої і страшенно одноманітної праці цілковито робить ся розумовою калікою.

Таким чином мануфактурний поділ праці калічить тіло робітника через призвичаюванє до найменшої кількості рухів і приглушує його розум, позбавивши його роботу всякого сенсу. Коли випадково зачинить ся мануфактура, в котрій покалічено робітника і призвичаєно до одної „частини“, то такому каліці помакуди діти ся. Його становище гірше від становища чорного робочого: він може мати працю тільки на такій мануфактурі, де є попит на його „частину“.

Покалічений ремісник так само прикутий до мануфактури, котра його скалічила, як каторжник прикутий до своєї тачки. Таке становище дає хазяїну-капіталісту велику власть над мануфактурними робітниками. Вільні ремісники відносно продукції своїх товарів не знають над собою ніякої влади, опріч конкуренції.

А в мануфактурі капітал накладає на робітників свою залізну руку, ламає і калічить їх, щоби тим легше видушувати з них свій зиск. Та швидко і сеї влади над мануфактурними робітниками стає за мало для капіталіста. Адаже мануфактура тримаєть ся виключно на зручності робітників.

Серед „робочих рук“ на ринку ремісників не багато, нема з кого вибирати. Ремісники знають свою ціну і борять ся з утисками капіталістів. Капіталіст стрічає в них силу, котра перешкоджає йому безко-нечно збільшувати свій капітал. Опріч того заробітна плата ремісників вища від плати чорно-робочих.

В конкуренції, котра повстає між капіталістами, кождий з них силкуєть ся продавати свій товар дешевше від інших, а се можливо тільки при зменшеню праці, котра потрібна для виробу сього товару. Через се кождий мануфактурист силкуєть ся зробити зайвою в своїй продукції зручність ремісників, котрі до того не дуже спокійно ідуть в хазяїнському ярмі, — силкуєть ся зробити працю простійшою і легшою: являють ся машини. Кожда машина складаєть ся з двигунового приладу і властивої робочої машини. Коли уважно

розглянути робочу машину, то дуже легко спостерігти, що працю, котру виконує струментом рука ремісника, в машині виконує тим самим струментом і за помічу того самого руху механізм. Можна би сказати, що струмент взято з рук ремісника і передано механізови для виконання тої самої праці. В тартаку (лісопилна машина) пили тримають і порушують два коромисла, котрі подібні до рук і роблять такий самий рух, як руки трачів (пилярів). Те само можна спостерігти в варстаті до сверлуваня. В варстаті до гембльованя (до гембльованя металічних дошок) величезний гембель (рубанок) порушуєть ся „залізним столярю“.

Коротко кажучи, машина виконує механічну роботу, котра вимагає від робітника довгої ремісничої науки, машина заступає ремісничу працю.

Машини дають капіталістови величезні користи.

По перше, заступаючи ремісничу працю, машини роблять зайвою науку ремесла. Ми вже бачили, що ся наука збільшує вартість робочої сили. Значить, машини роблячи зайвою для робітників підготовчу науку, зменшують вартість робочої сили, або заробітну плату, а се безпосередна користь для капіталіста.

По друге, в мануфактурі вся продукція тримаєть ся на ремісничій зручності робітників, значить залежить виключно від окремих осіб. А се робить мануфактурну продукцію хиткою, не позволяє хазяїнови її робити з робітниками все, що йому схочеть ся, для витягненя з них можливо більшого зиску. При машинній продукції справа стоїть зовсім инакше. Робітник являєть ся на фабриці і застає готовою всю основу продукції: йому тільки треба прикласти свою силу, без всяких хитрощів. На мануфактурі струменти служать для робітника, робітник панує над продукцією, а на фабриці робітник служить при машині. Машина все робить, а він являєть ся тільки ніби частиною самої машини. Се дає фабрикантові більше власти над робітниками, робить продукцію міцнійшою і тривалійшою. Фабрикант каже: „булиб тільки машини, а руки до них завсїгди знайдуть ся“. І правда на його боці.

По третє, машини збільшують продуктивність праці, себ-то при машиновій продукції робітник виробить за той самий час більше продуктів, ніж при мануфактурній. Ми знаємо, що капіталістичне господарство тримаєть ся на продуктивності праці; чим праця робітника продуктивніша, тим менша його необхідна праця (праця на виріб засобів до істнуваня), тим більшими стають його додаткова праця і виріб додаткової вартости для капіталіста.

В п'ятому розділі ми вже говорили про користь машинової продукції в порівняно з мануфактурною. Подивімо ся тепер, як відбиваєть ся машинова продукція на тих робочих руках, що стоять при машинах. Наш вік уважаєть ся віком машини. І дійсно, нема ні одної області продукції, де-б не працювали сі машини. Для різництва мають ся парові плуги, косарки та жатки, машинні сівачки та віялки. Тепер нема ні одного ремесла, котре не можна би заступити машиною. Коротко кажучи, де тільки людній треба прикласти свою робочу силу до річної природи, вола скрізь стрічає машину, котра повинна значно зменшити і полегчити її працю. Здавало ся б, що з запровадженням машини повинна зменшити ся скількість праці робітника: коли він без машини працював 12 годни на день, а при машині може виробити стільки ж продуктів, скільки перше в 8 годни, то й робочий його день повинен тягти ся 8 годни. А в дійсности виходить зовсім не те: з запровадженням машини робочий день удовжуєть ся без всякої міри. Деж причини такої сумної суперечности? Припустімо, що який небудь спиртий купець завів собі мануфактуру для виробу гвіздків. У нього такий капітал, з котрим він може дати заняте для 30 робітників. Кождий робітник вироблює на день 2 пуди гвіздків; пуд гвіздків продаєть ся по 2 руб. Від кожного робітника хазяїн одержує додаткової вартости 50 коп., значить, від 30-ох робітників він одержує 15 руб. на день. Та от вишайдено машину для виробу гвіздків, і пани зручний мануфактурист поспішив її купити. Ся машина подвоїла продуктивність праці, і тепер ті самі 60 пудів можуть

виробити не 30, а 15 робітників. Чиста вартість гвіздків зменшила ся тепер на половину, бо на продукцію кожного пуда витрачуєть ся тепер двічі менше праці. Коли вартість матеріялу 1 рубль і коли перше чиста вартість була 1 рубль, то тепер чиста вартість буде 50 коп., а вартість пуда машинових гвіздків буде 1 рубль 50 коп. (1 рубль матеріял і 50 коп. чиста вартість). Та наш хазяїн не дурень і продає гвіздки по тій самій ціні, як і ранійше — 2 рублі за пуд. Таким чином він одержить за працю 15-ох робітників стільки ж, скільки перше одержував за працю 30-ох робітників, себ-то, він не тільки одержить додаткову вартість тих 15-ох робітників, котрі у нього працюють, але також і всю необхідну вартість тих 15 робітників, котрі в нього не працюють. Се буде тягтя ся доти, доки інші мануфактуристи не запровадять у себе машини і не доведуть конкуренцією ціни гвіздків до їх справжньої вартости — 1 рубль 50 коп. Се горячий і солодкий для капіталіста час, протягом котрого він один користає з випайденої машини і кладе собі в кишеню величезні зиски, — сей час і являєть ся головною причиною, котра змушує капіталіста запроваджувати машини.

Та щож стало ся з робітниками нашого колишнього мануфактуриста, тепер уже фабриканта гвіздків? Він на свій капітал міг собі купити тільки одну машину і при ній поставити тільки 15 робітників. Він дуже хотів би запровадити другу машину для решти 15 робітників, бо тоді він одержував би за працю 30-ох своїх робітників стільки, скільки інші мануфактуристи без машин одержують за працю 60-ох робітників. Та як йому не бажало ся одержати такий величезний зиск, він мусів задовольняти ся одною машиною і 15 робітниками, а інші показали ся для нього зайвими і він відправив їх.

Поки конкуренція не зменшила ціни гвіздків до їх справжньої вартости, все складало ся добре для нашого фабриканта. Він одержував дохід від тих робітників, котрі в нього не робили. Та от і інші фабриканти покупили машини, ціна гвіздків упала до 1 руб.

50 коп., і машина небесна вичерпала ся. Фабрикант мусить тепер задовольняти ся тою додатковою вартістю, котру він видушує з тих 15 робітників, що працюють у нього. Ось тут він спостерігає, що погано облічлив.

Ми знаємо, що кількість додаткової вартості, яку одержує капіталіст, залежить, по 1-ше, від довжини робочого дня, по 2-ге, від числа робітників, котрі в нього працюють, і по 3-тє, від продуктивності праці. До запровадження машини наш фабрикант одержував від робітників що дня 15 руб. додаткової вартості. З запровадженням машини продуктивність праці збільшилася ся, великість необхідної вартості стала менша, а додаткова вартість стала більша — фабрикант одержує тепер з кожного робітника 60 коп. на день. Та у нього лишило ся тільки 15 робітників, і з них він одержує на день тільки 9 руб. Перше він одержував 15 руб. Машина тільки на перший час привабила його величезними зисками, а потім єї зиски зникли, як сон. Щож йому робити? Він не може збільшити число робітників: не вистарчає капіталу. Збільшити продуктивність праці — запровадити ще доконаліїшу машину, він поки що теж не може. Для збільшеня своєї додаткової вартості йому лишаєть ся тільки удовжити робочий день. Він се її робить. Та ще перед тим, як ціна гвоздків зменшилася ся до 1 руб. 50 коп., фабрикант уже удовжив робочий день. Своїх 15 робітників він змушує робити що сили, щоб одержати від них як найбільше товару і використати той горячий час, поки інші ще не запровадили машини.

Та щож дає фабрикантові таку власть удовжувати робочий день? А ось що. З запровадженням машин в якій небудь нарослі продукції стає зайвою частина робочих рук, котрі перше робили в єїй продукції. Сї зайві руки викидають ся геть з фабрики і очевидно мусять опинити ся на ринку. Там вони збільшують подачу праці. Зі збільшенем подачі відбуваєть ся конкуренція між робітниками, і ся конкуренція не тільки дає можливість фабрикантам зменшувати заробітну плату, але і збільшувати робочий день понад

усяку міру. Зайвих рук досить і нема чого взяти ся тим, що від малої плати та надмірної праці робітники гинуть, як мухи.

Та се ще не все. З запровадженням машин робить ся зайвою не тільки ремісничча зручність робітників, але також їх фізична сила. При машині може стояти слабій з таким самим успіхом, як і дужий. Через се запроваджене машин притягає до праці на капіталіста жінок та дітей. А се ще збільшує подачу праці і конкуренцію між робітниками.

Ми бачили, що заробітна плата мусить мати в собі вартість засобів до існування робітника і його родини. При мануфактурній продукції праця робітника удержує всю його родину. Через притягане жіночої та діточої праці і збільшену конкуренцію при машиновій продукції робоча плата господаря родини мусить зменшити ся саме на стільки, щоб разом з заробітком жінки та дітей вистарчило сеї плати на удержанні цілої родини. Таким чином з запровадженням машин праця цілої робочої родини оплачуєт ся такою самою заробітною платою, якою при мануфактурній продукції оплачуєт ся праця одного господаря. До того машини дають можливість капіталістові удовжувати робочий день. Ми вже бачили, як руйнуючо відбиваєт ся на робітниках мануфактурний поділ праці тим, що приковує кожного з них до одного мізерного занятя, калічить його і робить його нездатним до иншої праці. Не краще впливають на робітників і машини.

Самостійний витворець-ремісник мусить мати для виробу своїх продуктів не тільки ремісниччу зручність, але також і певний розумовий розвиток, котрий дає йому можливість розуміти всю продукцію і робити в ній всякі поліпшення. Сей розумовий розвиток дає ремісникові як попередня наука ремесла, так і саме виконуване ремесла. Коли ремісник опиняєт ся на мануфактурі, де існує широкий поділ праці, він уже тратить понятє про цілий виріб продукту: він виробляє тільки частину продукту, а про виріб усього продукту знає хазяїн мануфактури. Та коли робітник вступає до фабрики, і його ставлять до машини, він

затрачує понятя не тільки про цілу продукцію, але й про її частину. Він не знає, який продукт і як буде вироблений його працею. Все знане, весь розум робітника перейшов до машини, а сам робітник тільки частина машини.

Таким чином капіталістичне господарство не тільки позбавляє робітника знарядь продукції, але веде до відділення розумової сторони продукції від фізичної. Розумова сторона і капітал (наука, машини) з'осереджують ся у капіталістів, а фізична сторона (робоча сила) — у робітників. Зрозуміло, яку страшну власть над робітником, при всякій іншій перевазі, се дає капіталістові.

Машинна незвичайно погано впливає на тіло робітників. З дитинячих літ робітникові доводиться виконувати одну яку небудь працю при машині, пристосовувати свої рухи до страшенно одноманітних рухів машини. Зрозуміло, що окрім машини, до котрої робітник призвичаїв ся, він став нездатним до якої іншої праці. Наприклад при поліпшених друкарських машинах доводиться працювати дітям 13-и або 14-и літ, вся праця котрих полягає на підкладуванню паперу під прасу, і ся праця тягнеть ся 12 годни що дня. Нема нічого дивного, що сі нещасливі істоти цілком утрачують людську подобу. Та що найгірше — се те, що капіталіст, покалічивши робітника на все життя працею при одній машині, раптом викидає його на улицу. Зараз ми побачимо, що саме спонукує капіталістів до сього.

Збільшене додаткової вартости можливе тільки при збільшеню числа робітників, удовженю робочого дня і збільшеню продуктивности праці. З запровадженем машини зменшується число робітників, занятих у фабриканта, зменшується ся його додаткова вартість. Значить, він може досягнути збільшене додаткової вартости тільки через удовжене робочого дня і збільшене видатности праці. Ми бачили, як безсоромно капіталіст користує з свого становища і удовжує понад міру робочий день. Тепер подивімо ся, як він

по запровадженю машини збільшує свій зиск збільшенем видатности праці.

Коли машина запроваджена в якій небудь галузі продукції, дальше збільшене видатности праці може бути досягнене або запровадженням машин до всіх частин сеї продукції, в котрих ще не було машини, або заміною запровадженої машини — новою, ще досконалішою машиною. А тому що збільшене видатности праці являєть ся для капіталіста необхідною умовиною — для нього необхідний зиск! — то він мусить постійно запроваджувати все нові і нові машини. Коли в мануфактурі поділ праці доведено до належної широкости, самий спосіб виробу продуктів стає незмінним, — каменіє. Сей спосіб переходить від одного покоління до другого, від батька до сина, як се буває в цехах. А в фабричній продукції намагане капіталіста одержати можливо більший зиск спонукує його удосконалювати працю, заводити нові машини і таким чином міняти часто самий спосіб продукції. Таке прикладане машин викидає на ринок багато „рук“, що стали зайвими. Сі „руки“ повинні призвичаїти ся до інших машин, а се їм тим тяжше зробити, що кожда машина вимагає призвичаєного до неї робітника, покаліченого на її спосіб. Таким чином фабрична продукція, запроваджуючи все нові і нові машини, постійно розвиваючи ся, часто викидає робочі руки на ринок і вимагає від них уміня робити при всякій машині. Нова вопіюча суперечність капіталістичного господарства, котра потягає за собою страшенне бідванє для робітничої кляси. Жадність фабрикантів до зиску змушує їх запроваджувати все нові машини. Та існують такі машини, що коштують дуже дорого і запровадити їх може тільки великий капіталіст. Коли великий капіталіст запровадить таку машину, котрої не може запровадити дрібний капіталіст, то в конкуренції, яка відбудеть ся між ними, переможцем вийде великий капіталіст, бо його нова машина, збільшивши видатність праці, дає йому можливість продати товар дешевше, ніж продає дрібний капіталіст. Як мануфактурист побиває окремих витворців, так більша мануфактура

побиває дрібну; як фабрика побиває велику мануфактуру, так і велика фабрика мусить побивати конкуренцією дрібну фабрику. Коротко кажучи, конкуренція намагається передати продукцію в руки великих капіталістів.

Тільки великий капітал може зробити великі удосконалення в продукції, зробити працю найбільше видатною. Характеристичною рисою капіталістичного господарства саме її являється папуване великого капіталу і великої продукції.

Великі фабриканти не знають докладно, скільки треба на ринках їх товарів, але zarazом намагаються одержати якомога більше зиску примушуючи їх продавати якомога більше товарів. Через це часто буває, що ринки переповнюються товарами, котрі лишаються без руху. Запровадження машини викидає на вулицю „зайвих“ робітників і зменшує заробітну плату зайнятих робітників. Через це всі робітники мусять скоротити споживання всяких товарів, і попит на товари зменшується. А тим часом, хоча попит і зменшився, запроваджені машини вироблюють ще більше товарів, ніж раніше і ще збільшують подачу. Це знову одна з суперечностей капіталістичного господарства, і наслідком цього буває застій промисловості, так звана криза.

Через переповнення ринку товарами та через лихе становище робітників, зменшується попит на товари, а через це мусить зменшитися продукція цих товарів. Великі фабриканти мусять скоротити продукцію або зовсім її припинити; через це знову викидається на вулицю багато робітників. Таким чином велика продукція — це палиця, котра обома кінцями однаково б'є робітників. Разом з запровадженням машини, роблячи „зайвою“ частину робітників, другим разом б'є зачиняючи фабрики. І таке становище раз у раз повторюється, бо сам капітал все знаходить себе в руху.

Поглянемо тепер ще раз на цілість капіталістичного господарства.

Капіталістичне господарство починаєть ся там, де суспільний поділ праці зробив саму працю видатною і разом там, де робітники позбавлені знарядь продукції. Головною підставою капіталістичного господарства являєть ся наймана праця і збільшене капіталу коштом додаткової вартости, яку витворюють робітники. Мануфактура з одного боку погіршує становище дрібних самостійних продуцентів, з другого боку калічить своїх робітників безконечним мануфактурним поділом праці. Конкуренція мануфактури викликає появу машин; з одного боку вони викидають зайві „робочі руки“, з другого боку притягають до праці на капіталістів жінок та дітей. Страшенна конкуренція робітників, через запроваджене машин дає капіталістови необмежену власть над робітниками. Ся власть виявляєть ся в непомірному удвоженню робочого дня і зменшенню заробітної плати. Зменшене заробітної плати змушує робітника продавати капіталістови робочу силу жінки і дітей; праця цілої робочої родини оплачуєть ся так само, як при мануфактурі — оплачуєть ся праця одного батька родини. Машинова продукція калічить тіло робітників, пристосовуючи тіло робітника по машини, і руйнує розум робітника, відділюючи в продукції розумову сторону від фізичної. Після запровадження машин капіталіст мусить дбати про збільшене видатности праці. Він мусить запроваджувати все нові і нові машини. Звідси випливає мінливість в продукції. Капіталістичне господарство руйнує душу робітників, піддаючи їх під власть капіталу, котрий не знає ні правди, ні чести, ні добра, котрий поважає тільки один закон — зиск.

Та сим не вичерпуєть ся все те лихо, яке робить капіталістичне господарство. Капіталістичні порядки погано впливають не тільки на мійських робітників та дрібних майстрів. Не менше терпить від них і селянин.

Через запроваджене мануфактурної, а потім машинової продукції, стало корисніше купувати на ринку багато річей, котрі селянин ранійше робив дома. Перше селянин майже цілу свою одєжу готував з власного матеріялу своєю власною працею. Тепер фа-

бричні та мануфактурні виробни своєю дешевістю роблять зайвою сю працю селянина. Рідко де селянин буде тепер виробляти сукно, на виготовлене котрого він мусить витратити, скажемо, 20 днів праці, коли те саме сукно, а може бути ще краще і гарнійше, можна мати на ринку за ціну 10-ох днів праці. Те саме і з иншими річами, котрі селяне колись виробляли самі для себе, а тепер купують на ринку. Через се дуже скоротила ся господарська робота селянина. Перше він був запятий цілий рік: в літі рільництвом, а в зимі — домашніми роботами. А тепер йому в богатых місцях зимою дома майже нічого робити. Тепер він мусить витратити на своє господарство далеко менше часу, ніж давнійше. Та ми вже знаємо, що чим менше часу ми вкладаємо в продукцію, тим менше ми виробляємо вартости. Значить, селянин тепер виробляє на своїому власному господарстві далеко менше, ніж давнійше, і далеко менше одержує з нього доходу.

Опріч того він мусить тепер купувати на ринку богато тих річей, котрі давнійше виробляв сам. І не тільки сі річі мусить він купувати, але й багато инших, котрі з часом зробили ся необхідними для людини: нафта, чай, цукор, лампи, книжки і т. д. На купно сих річей він мусить тепер видавати частину свого і без того зменшеного доходу. Грошей треба все більше і більше, а діставати їх став все тяжше і тяжше. Капіталістичне господарство зробило значну частину селянської праці цілком зайвою, так само, як воно робить зайвою значну частину праці мійських робітників, запроваджуючи нову машину.

Ще дошкульнійше бє капіталізм селянина тим, що вдираєть ся до сільського господарства. В Америці наприклад великі хазяї та компанії захопили величезні простори найкращих дівничих земель, оброблюють їх поліпшеними сільсько-господарськими машинами та иншими удоскоаленими приладами, роблючи сим велику економію на людській праці. Вони наповнюють ринки дешевим збіжем і страшенно зменшують ціни. Збіже все дешевшає і дешевшає. Де

давпійше селянинові було досить вивезти на базар пуд борошна, щобн добути гроші і на податки і на всі потреби в господарстві — там тепер і 5 пудів не вистарчає.

Коли б селянин був письменний і мав вільний гріш, він міг би поліпшити обробленє і удобренє, запровадити ліпше насінє і машини. Та його навмисне тримають в темноті та ще й стрижуть, як вівцю, ледви тільки обростє шерстю. Він витрачує на обробленє землі страшенно багато сили, виснажує її до того, що вона перестає родити. Працює селянин як віл, а користи з його праці не видко, його праця стає все менше вартною, і через те мусить все більше і більше підупадати добробут селянина, основанийй на його власній праці.

Упадок загального добробуту селян, викликаний головним чинном обезціненєм селянської праці, веде до того, що зменшуєть ся їх покупна сила, себ то їм стає все тяжше і тяжше купувати стільки річей мануфактурної та фабричної продукції, скільки їм треба. Капіталістам починає загрожувати застій в ділах, насуваєть ся примара кризи. Щобн їй запобігти, капіталісти починають дбати про те, щобн знайти для своїх товарів покупців в інших місцях, або як кажуть, знайти зовнішній ринок, дивлять ся, як би почати війну, силою захопити землю, підбити собі чужий парід. Коли почастило се зробити, справи капіталістів стоять добре. До завойованої землі вони можуть везти без всякого мита свої товари; натомість для чужих капіталістів вони замикають ринок — плати на границі велике мито, або повертаї голублі назад. Щобн збільшити таким чинном доходи капіталістів, тепер часто розпочинають ся великі війни, лєть ся людська кров, робітників забирають в салдати, посилають на край світа, витрачують скажені гроші на гармати, рушницї, казарми, военні кораблі,.. Збільшуючи своє військо, дужчі держави змушують слабші підписувати з ними договори, по котрим слабші держави відчिनяють свої ринки на корисних умовах для товарів дужчих держав. Нарешті велике, сталє військо по-

трібне буржуазії й її спільникові — правительству для того, щоб держати в покорі нарід, котрий своєю працею постачає потрібну для них додаткову вартість.

Удержане величезного війська, урядників, поліцаїв, жандарів, без котрих капіталістичне господарство неможливе, страшенним тягарем спадає на трудовий нарід, а особливо на селянство. Селянин уважаєть ся самостійним господарем. На перший погляд здаєть ся, що він від своєї праці мусить одержувати не тільки повну її вартість, як її одержує при сприяючих умовах фабричний робітник, а ще й тої лишок, додаткову вартість, котру найманий робітник мусить дати хазяїну, а селянин міг би затримати для себе. Але ми знаємо вже, що дієть ся пілком инакше. Зубожене селянства погано відбиваєть ся і на робітниках. Шукаючи заробітків, селяне ідуть до міст і згоджують ся робити хоч за безцін, терпіти всякий утиск і самоволя з боку хазяїв. Хазяї користають з сього, щоби поставити до праці замість упертих робітників та страйкарів згоднілих та покірних бідарів-селян. Таким чином зростає утиск робітників, і хазяї тішають ся. Зубожене селян причинюєть ся до зубоженя робітників. Царголод спільним ланцюгом приковує селянина та мійського робітника до каторжної тачки невольничої праці на користь капіталістів, правительства і всяких лихварів.

Ось через що у рільників-селян, що не користають з чужої праці, і у найманих робітників ті самі спільні вороги — капіталістичне господарство і царське самодержавство. І дійсно, яке тільки лихо не викликаєть ся капіталістичним господарством? Яке не завдячує йому своєї сили? Нема на світі такого лиха, котре не було б або безпосередно викликане капіталізмом, або принаймні збільшене його впливом — опріч хіба смерти, котра вже від природи призначена для кожного. Але й смерть далеко частійше заглядає до убогих, робочих частин міста, ніж до тих частин, де живуть люди заможні. Особливо се справедливо відносно дітей; не маючи через убожество батьків потрібного догляду, доброї і здорової поживи,

теплої одежі — діти в убогих родинах мруть як мухи. Всякі хвороби, особливо заразні, насамперед роблять собі гнізда в найбільше залюднених частинах міст, де в бруді і тісноті тулять ся нуждарі, в сутерепах та халупах, де вони тиснуть ся, як оселедці в бочці. Те саме, тільки в іншій формі, бачимо і по селах: тіснота, бруд, погана пожива, темнота — тягнуть за собою хвороби і нещастя. А коли завитає голод, то вже неминуло підуть такі хвороби як тиф і цинга, котрі тисячами женуть людий у гріб. А звернімо ся до великих міст — позолочених столиць царя-голода. В їх темних та вохких сутерепах, де гніздить ся нужда, де робітничі родини живуть ціле життя без світла і повітря, в бруді та вохкості — там смерть і хвороби справляють свої бенкети. А в великих фабриках та заводах, де на розказ царя-голода робочий люд віддає останню кєрвавпцю — там надривають ся сили, псу-ють ся легкі, сліпнуть очі, скорочуєть ся життя працюючого люду і його змучених жінок та дітей. Таким чином навіть такі природні нещастя, як смерть, старість та слабість — в величезній мірі збільшують ся від пануваня капіталістичного господарства і витвореного ним убожества народу. А скільки ж є тих нещастя, котрі походять від людських учинків! Всі вони беруть початок з того самого жерела — з капіталістичного господарства, з пануваня багатого над убогим, сильного над слабим. Спинімо ся на кількох фактах життя, щоби краще вияснити се собі.

Тисячі людей сидять у нас по в'язницях: майже 30.000 людей що року судить ся в ріжних судах, з них більша частина засуджуєть ся на заслання, або на тяжкі роботи. На удержанє такої величезної кількості злочинців — на будову в'язниць, купно арештантської одежі, на кайдани, на удержанє сторожі, на перевозуванє в'язнів з місця на місце, нарешті на удержанє ріжних доглядачів і стражників — видаєть ся у нас майже 15.000.000 руб. річно. Звідки ж береть ся се віітьско „нещасливих“? Цар-голод — ось хто жене людей. Нема роботи день, нема другий, надходить голод, і чоловік з розпуки йде на злочин: коли

приходить неурожай і голод, а її звідки нема допомоги, коли діти, як мухи вмирають від голоду, тоді батьки та матері готові на всякий злочин, щоб тільки не чути дитячого голодного плачу. Тепер вже стверджено, що в голодні часи вязниці переповняють ся. А скільки ж разів буває так, що по великих містах люде роблять злочини умисно на очах усіх, щоб тільки дістати ся до вязниці. Роблять злочини найбільше селяне та робітники, позбавлені заняття та заробітку; у вязниці при звичають ся до безчинного життя і переходять цілу науку злочинів. У нас право суворо карає неспачі злочини, злюблені з холоду і голоду, але інші злочини — злочини великі, котрих є далеко більше, ніж дрібних злочинів — часто лишають ся без кари. А вже крадуть на кождім кроці спритні і оборотні кушці — крадуть з цілим спокоєм, і ніхто їх за се не карає, хоч про се знає кождий: а фабриканти, що рабують працю робітників, а наші, що окрадають селян — тих всіх не видко в вязницях, на них видко ще черга не прийшла.

Непомірне богатство і янте чужим коштом викликають не менше, але багато більше різних злочинів, ніж сувора нужда. З якого боку її розглянути капіталізм, скрізь він веде до розпусти, злочину, смерти. Злочинці сидять по вязницях; то переважно мушчини — жінок там менше. Жінок цар-голод посилає на улицю, до публичних домів, де вони продають своє тіло, де гинуть в розпусті від огидних хороб. В Парижі на кождих 8 жінок припадає 1 проститутка. В Москві самих зареєстрованих проституток палічуєть ся 20.000, а поза ними стоять кушці тих нещасливих істот, котрих не знає поліція. Не ліпше в Петербурзі, а особливо по торговельних містах — в Одесі, Ризі і Варшаві. Нужда жене дівчата до великих міст, де дістають ся вони в руки богатих та розпустних панічів і гинуть тисячами. Виховавчі заклади рік річно приймають десятки тисяч підкинутих дітей, з котрих виживає і виходить в люде тільки мала купка. Хто ж у сьому винен? Ми знаємо вже тепер відповідь: то капіталізм, котрий хапає людий в свою огидну пащечку,

псує їх своїм пікчемним отрутим дихацем. А бороти ся з ним пезвичайно тяжко при тім розбитю, котре витворилось під утиском капіталізму і правительственной самоволі. Трудовий нарід завсїгди намагав ся і намагаєть ся видерти ся з під сього утиску, та досі ще занадто міцно стоїть устрій в державі „царя-голода“: Правительство і цар підтримують богатих і віддають їм ни поталу убогих. По стороні богатців стоїть сила війська, наука, знанє, вільний час, по стороні убогих тільки спільна недоля, спільні терпіня і вічна боротьба за кавалок черствого хліба. І як тут памятати про потребу розвитку і освіти людини, коли боротьба за існуванє захопила всі сили людини? Та подивіть ся навкруги себе, і ви побачите, що в усій сучасній суспільности від найнижчих і до найвищих верств кипить безперестанна міжлюдська боротьба, війна всіх проти всіх, боротьба за богатство, власть, а найбільше за черствий кавалок хліба. Боротьба, в котрій люде забувають про ріжницю між правдою і брехнею, честю та безчестєм, — веде до страшеної розпусти, до жорстокости і незлічимих пещасть. По селах селяне воюють між собою за ті кавалки землі, які лишили їм цар і пани, і бють ся як мухи в павутині, яку розстелили на них ріжні сільські глитаї і купці. По містах робітники відбивають один від одного заробіток, на перебії продаючи свою робочу силу підприємцям, котрі без сорома користають з їх злиднів і змушують їх робити на себе 10, 12 і навіть 14 і більше годин за мізерну плату. Дрібні майстри того самого ремесла готові один одного втопити в ложці води, щоб позбавити ся зайвого конкурента, щоб перетягти до себе заказника. Теж дієть ся між дрібними купцями за покупця. Дрібним майстрам і крамарям загрожує конкуренція великих фабрикантів і власників великих склепів, котрі їх руйнують і примушують ставати приказчиками (субектами), найманими майстрами, або навіть звичайніми робітниками у тих самих хижаків, котрі видерли з їх рук можливість провадити самостійне житє. Та й сі великі, пажерливі хижаки виступають разом тільки тоді, коли треба краще затягти

петлю на шию ослабленого соперника, коли треба міцніше натягти мотуз, яким вони притягли до себе несвобідний робочий люд. Між собою вони безупинно гризуться за зиск. Пани, фабриканти і купці теж воюють між собою і силкуються видерти один від одного ту здобич, яку вони награвували у працюючого парода.

Що дало замість свого капіталістичне господарство? Воно збільшило до неймовірних розмірів видатність праці. А з її збільшенням — зменшився перобочий час у робітників, і збільшилася кляса людей, що живуть коштом народної праці. За давних часів усі дани і здобичі, які князі брали від підвладних громад, ледво вистарчали на удержаня князя, його дружини і, може бути, ще невеликої кляси — духовних осіб. А тепер народня праця удержує царів (та ще й як удержує!), їх міліонове військо, урядників, капіталістів і т. д. — ціле військо пияков, що тягнуть кров з народного тіла. Збільшеня кляси людей, що живуть коштом чужої праці і не турбуються здобуванем собі пасушного хліба, повело до того, що богато з членів сеї кляси заповнювали свої вільний час розумовою працею. Се вони розвинули всякі науки та умілости, котрі ставлять людський рід вище від всіх інших живих істот. Та все се куплено дорогою цілого життя міліонів робітників. Правда, людський розум, науки, всякі умілости стоять високо, але для робітників усі сі гарні річи недоступні: вони існують для невеликого числа людей, що живуть з чужої праці. Для робітників одно тільки є — робити до кривавого поту. Всі сі успіхи тримають ся на спині робітників — час тепер і робітникам з них покористати ся. Видатність праці тепер величезна, хай же і робітники мають вільний час для розумових занять. Тепер для нас стануть зрозумілі всі ті явища життя, котрі вражають нас з першого погляду своєю суперечністю. Ми тепер знаємо, хто працює і хто ні, хто голодує і хто розкошує. Ми знаємо, як се дієть ся, Для нас зрозуміло, чому робітникові доводить ся тпяти ся світами за кавалком хліба. Нарешті для нас зрозуміло,

яку ролю грає при теперішніх порядках цар-голод. Він бере свою владу над людьми в капіталістичному господарстві, при котрому існує загальна війна, конкуренція всіх проти всіх, при котрій людина для людини ворог. Тепер подивімо ся, як можна влаштувати людське господарство на інших підставах, де не буде вже всіх лих капіталістичного господарства.

РОЗДІЛ ІХ.

Соціалістичне господарство.

З усіх лих, котрі спадають на людській рід, одні лиха залежать від причин чисто природних (наприклад смерть від старости), другі залежать від людських порядків, від людських відносин. Перших не можна знищити, але тільки ослабити, бо вони закони природи, другі можна і треба знищити. Оборонці капіталістичного господарства силкували ся довести, що воно — теж закон людської природи, що знищити капіталістичне господарство не можна так само, як знищити смерть. Хай через се робітники несуть свій хрест, а капіталісти свій. Для панів-капіталістів їх хрест звичайно дуже легкий. Опріч утїх вони від нього нічого не почувують; через се вони обома руками тримають ся за думку про те, що капіталістичне господарство — закон природи, і кричать „Гвалт“, як тільки мова йде про зміну існуючого ладу. На се оборонці робітничої кляси — соціалісти слушно пояснюють їм, що природа не творить одні руки для постійного перобства, а другі для постійної праці; одно черево для всяких вишуканих страв, а друге для хліба з половиною; природа не витворює капіталістів і робітників. Вона творить просто людей; через се і в життю люди повинні бути рівні. А коли ми в життю бачимо зовсім що инше, природа тут ні причому. Не природа утворила капіталістичне господарство, а люди: через се люди можуть і мусять змінити

його, коли воно показуєть ся для більшости людскости тяжким хрестом. Виходячи з такої засади, соціялісти думають, що треба утворити цілком инший порядок господарства — порядок соціялістичного господарства, котрі походять від капіталістичного господарства. Підставою капіталістичного господарства і заразом усіх нещасть робітничої кляси — служить наймана праця і кошкуренція. Ми вже бачили, що перед капіталістичним господарством було господарство дрібних продуцентів, при котрому кожний господар мав знярядя продукції. Потім всякими насильствами та неправдяи витворців відірвано від засобів продукції — з одного боку утворила ся кляса капіталістів, з другого — „робочі руки“. Ми бачили всі застрашаючі наслідки такого ладу. Через се першою і головною підставою соціялістичного господарства мусить бути відсутність найманої праці. Робоча сила, а з нею й особа робітника, не повинна продавати ся як товар. Та щоби робітник міг не продавати робочої сили, він мусить мати в своїйому розпорядженю знярядя продукції. Таким чином, здаєть ся, людскість мусить повернути ся до того, з чого вона почала: як в стародавньому господарстві витворець і зняряде продукції складали одну цілість, так і в новому соціялістичному господарстві витворець не буде відірваний від знярядь продукції. Та існує глибока різниця між господарством дрібних витворців і соціялістичним господарством. При суспільному поділі праці, кожний витворець виробляє в своїйому господарстві один продукт, при чому окремі витворці (слюсарі, шевці і т. д.) не вступають між собою в союз для полегшення продукції. Таким чином дрібне господарство позбавлене всіх корисних співробітництва і ману фактурних розмірах мапуфактурний поділ праці збільшує її видатність. Коли б тепер людскість повернула ся від разу до дрібного господарства, вона мала б величезні утрати. По 1-ше, зменшила ся би видатність праці; по 2-ге, всі знярядя продукції, витворені при капіталістичному господарстві, всі сі

фабрики і машини довелося б кинути, бо не можна їх поділити між дрібними витворцями, ні ужити инакше, як за помічю спільної праці. Ось через що нове господарство не повинно бути господарством окремих дрібних витворців, при котрому кожний витворець окремо для себе володіє знаряддями продукції. Нове господарство буде суспільним, (соціалістичним) господарством, при котрому витворці будуть користати з усіх добрих сторін співробітництва і мануфактурного поділу праці. Занадто дорогою ціною купила людскість всі поліпшення, зроблені капіталістичним господарством, всю цивілізацію, щоби відразу відмовитися від них і вернути ся до первісного стану. Капіталістичне господарство сполучує багато робітників в одній якій небудь продукції, на одній фабриці, примушує їх робити гуртом, робить їх працю суспільною, збільшує сим видатність праці. Запроваджене машин повинно полегшити і скоротити працю робітників. При капіталістичному господарстві запроваджене машин не зменшує праці всіх робітників, але одну частину зовсім позбавляє праці і викидає на вулицю, а для другої частини робітників удвожує понад міру робочий час. Машини скорочують і полегшують працю робітників, але при капіталістичному господарстві машини являють ся найлютішими ворогами робітників. При соціалістичному господарстві продукція лишасть ся така сама як і при капіталістичному господарстві, себ-то праця робітників буде спільна, суспільна, бо тільки при суспільній праці можливе прикладане машин і взагалі великі поліпшення, що роблять людську працю незвичайно видатною. Та коли знаряддя продукції будуть належати до всієї суспільности, себ-то до тих, хто працює, тоді і додаткова вартість, яку вони вироблять, теж буде належати до них. В сьому лежить уся суть соціалістичного господарства. Капіталістів не буде, і цілю продукції буде не зиск, а задоволення потреб людини. Через се при соціалістичному господарстві запроваджене машин не буде викидати „зайві робочі руки“ на вулицю, а для решти удвожувати робочий день, але для всіх робіт-

ників скоротить робочий день і полегшить працю. Коли на якійсь фабриці працює 100 чоловіка, а винайдена машина може заступити 50 чоловіка, то при соціалістичному господарстві запроваджене машини не викине сих зайвих 50 чоловіка на вулицю, але зменшить у двоє робочий день усіх 100 чоловіка. Таким чином, щоби позбавити ся всіх лих капіталістичного ладу, товарового господарства і конкуренції, треба скасувати приватну власність на знаряддя і засоби продукції і зробити їх спільною власністю всіх працюючих. Треба скасувати окремі приватні господарства і запровадити натомість спільне величезне господарство, в котрому всі працювали б на спільну користь. Треба скасувати товарове господарство, продукцію для куплі-продажу і запровадити натомість продукцію для загального споживання.

Коротко кажучи, треба запровадити соціалістичний лад.

Та чи можна запровадити соціалістичне господарство? Чи дійсно суспільність зможе забезпечити кожного, як слід, узявши на себе клопіт дбати про загальну працю для загального добра?

Учені прихвостні багатців кажуть, що коли б зібрати багатства цілого світа і розділити їх рівно між усіма, всі ледве ледве могли б жити. Звідси вони виводять, що убожество, — се цеминуче лихо. За теперішніх порядків, кажуть вони, справи стоять краще: принаймні деякі забезпечені працею інших і можуть посувати наперед науки, умілости, робити нові винаходи та відкриття, котрі збільшують видатність праці. Змусить — кажуть вони, всіх працювати однаково — наука і видатність праці підунадуть, людиність по давньому буде збільшувати ся, і незабаром запанує загальне убожество і озлоблена боротьба за кавалок хліба. При сучасній нерівності існує багато страждань, та такий уже світ; а запроваджене загальної рівності занастало би світ.

Подивімо ся, чи се так. Вилічено, що в освічених країнах Європи і деяких інших частин світа що року вироблюєть ся всяких продуктів і товарів на 89.630.000.000

рублів. На кожду людину припадає річно 208 рублів, значить, на родину з 5-ох чоловіка — 1040 руб. І се не так уже мало. Та ми брали всі сі країни разом а візьмім освічені країни. В Англії припадало би річно на родину 1685 рублів, а в Америці — 1950 рублів. Се вже й зовсім не зле.

Та хиба соціалізм лежить в тому, щоби зібрати і рівно поділити всі теперішні доходи? Зовсім ні. Тепер працюють не всі, значна кількість людей живе, нічого не роблячи, дуже багато людей займаєть ся безпожиточними справами, а часом і зовсім шкідливими.

В часі спокою на кождих 100 чоловіка здорової, робочої людности, 3—4 чоловіка, в часі війни навіть 10 чоловіка, відриваєть ся для війська від корисної праці. Се все найкращі робочі сили, і замість того, щоб вони своєю працею удержували людність, доводить ся людности удержувати їх своєю працею. Тепер з рільництва і ремесла живуть тільки три четверті частини людности. З одної чверти значна частина займаєть ся торгівлею, лихварством і подібними заняттями, котрі нічого не додають до багатства країни. А скільки народу служить ледачим панам і вдоволяє їх забаганки! Ми вже бачили, як часто при сучасному ладі бувають торгово-промислові кризи. Скільки людей лишаєть ся тоді без роботи! Скільки товарів псуєть ся, не знаходячи покущів! Вилічено, що самі тільки безпосередні бапкроцтва підчас криз коштують країну 5 руб. на кождих 100 руб. капіталу! А скільки дурно тратить ся робочих днів підчас страйків, без котрих годі обійти ся при теперішних порядках! В 1901 р. в Росії підчас страйків страчено, по відомости міністерства фінансів, майже 100.000 робочих днів. А скільки люду в звичайних обставинах лишаєть ся без праці! Ясно, що при хоч трохи розумнійшому розкладі праці доходи кождої країни повинні незвичайно зрости. Капіталістичний лад шкідливий для людскости, і кождий зайвий день його існуваня несе для неї величезні страти.

Візьмім видатність праці. Хиба за соціалістичного ладу вона б не почала зростати далеко швидше? Капіталістичні порядки, як ми вже бачили, дуже затримують зріст видатности праці. Візьмім наприклад рільництво. Воно ледви розвиваєть ся, і в сьому нема нічого дивного. Кому поліпшувати рільництво? Наш селянин забитий, неписьменний, убогий. Ледве він здобуде зайву копійку, її видушать з нього зборщики податків (закутори), або зручно видурить спритний глитай. Чиж можна при подібних обставинах думати про поліпшене систем і способів продукції? Звідки візьме селянин потрібні для сього засоби? Копирсає він собі виснажену, невіддобрену землю, кидає погане зерно і чекає, що дасть йому погода. Зв'язаний податками, малоземеллем, високою арендною працею, вічним безгрішем, задовженістю, непомірними процентами, продаючи все за безцін і купуючи все тричі дорожче, — селянин не може випростатись, не може вибитися з під власти землі; його існуванє вічно висить на волоську, воно залежить від усіх випадків та прихв природи.

З другого боку для великих власників часто нема користи робити які небудь поліпшеня, бо вони дорого коштують і вимагають обережного поводженя виученого робітника. А коли такого робітника нема де взяти, і коли натовість можна мати за безцін селянина, готового обробляти панські лани своєю худобою, своїм плугом, своєю бороною, або, коли можна без всякої турботи здати землю тричі дорожче за гроші, або за частину врожаю тому самому робітникови, то нащо колишньому панові селянських душ дбати про видатність праці, коли він до ніякої корисної роботи не привик, коли він уміє тільки проживати, а не наживати. Страшно і подумати, яку величезну шкоду і для всієї людности роблять такі порядки. Але і при такій невеликій видатности праці сільські господарі ще нарікають на надмірну продукцію збіжжя, на низькі ціни і дуже часто зменшують кількість управної рілі.

В тих небогатьох благословенних кутках, де, або рільник міг вільно відітхнути, взяти ся як слід до

поліпшення свого промислу, або, де земельні власники не мали можливости безпосередно грабувати селян, а мусіли звернути увагу на поліпшення способів оброблення — в таких кутках уже й тепер ми бачимо справжні чуда людського розуму і рук.

При теперішньому пасією корів на звичайних луках пересічно на одну корову потрібно 3 десятини. При штучному обводненю лугів можна випасти голову худоби менше, ніж на одній десятині; при сіяню трави, уживаню на пашу бураків та иншого в деяких місцях уже тепер уміють випасати до 5-и голов рогатої худоби на одній десятині, а на кращих землях люде умудряли ся випасати на одній десятині 8—10 корів.

Тоді як для нашого селянина урожай в 5—6 четвертей з десятини являєть ся добрим, на півночи Франції є рільники, що одержують від 15 до 19, а в деяких особливо добре обставлених господарствах, навіть до 56 і 28 четвертин — на одній десятині землі таким чином в тих випадках може мати удержане 12 чоловік. Звичайно, вони орють землю поліпшеним, иноді паровим плугом; в друге переорюють і боронують; беруть насіне з під машини до сортуваня; насіне не сіють, а при помочи особливих приладів садять рядами, обводнюють і піддобрюють землю річачи, про котрі наші селяне не чували і не швидко може й почувать...

Під Парижом огородники часто платять за землю арендної плати на наші гроші 700, 800, 1000 руб. за десятину. Яким чином вони можуть виплачувати таку величезну суму? Тільки довівши видатність праці до незвичайної висоти. Вони, можна сказати, самі роблять собі землю і погоду. Піддобрюючи і підпушуючи землю, вони одержують особливий легкий і садовий ґрунт — не землю, а золото; в ліпших господарствах огородник по скінченю арендного контракту увозить з собою всю землю. Вони сіють під склом, покривають ростини скляними рамами, роблять теплиці і огрівують їх; особливими приладами глибоко прогрівують землю. Один з таких огородників на простороні землі 46 сажнів довгій і 50 широкій — біля десятини — одержує

річно 670 пудів моркви, 6000 качанів звичайної капуста, 3000 цвітної, 5000 копів помідорів і т. д. і т. д. — усього коло семи з половиною тисяч пудів ріжних овочів.

Правда, ми казали про внімкові випадки. Та вони внімкові і рідкі тепер. А завдане соціалізму саме в тому і полягає, щоби дати всім людям ті сприяючі умови для праці, при котрих єї внімкові випадки стануть звичайними, і всім людям буде забезпечений цілковитий добробут і щастє.

Бачучи такі чуда людського розуму і умілости, можна тільки посміяти ся над людьми, котрі кажуть, ніби то через те так багато убогих, що за багато розвело ся народу і на землі стало їм тісно. Ні, лиха та нещастя так багато є через те, що теперішні порядки пригноблюють людей убожеством і темнотою, каторжною невільничною працею; їх повертають в робочу худобу, їм не дають заволодіти природою, опанувати її. І се не тільки в рільництві є; те саме, тільки в меншій мірі, ми бачимо і в фабричній промисловості. І там капіталістичні порядки не дають відповідного простору для збільшеня видатности праці. В Росії наприклад капіталісти ще не мають користі запроваджувати багато машин, які вже запроваджено в Англії. Через що? Бо в Росії робочі руки дешевші, ніж там. При соціалістичних порядках можна було би зараз запровадити багато машин, для котрих тепер нема і не може бути місця. Коли машина заощаджує більше праці, ніж скільки треба витратити на її виріб, вона вже буде корисна при соціалістичному устрою. Не те ми бачимо тепер. Тепер капіталістові не те важне, скільки машина заощадила праці, а те, скільки заощадила вона йому оплаченої праці. А оплачує він тільки частину праці своїх робітників. За машину капіталіст мусить заплатити її дійсну вартість, а за працю робітників — тільки половину її вартости. Ось через що капіталістичний порядок затримує поширене і прикладанє богатых машин, затримує зріст видатности праці. І тільки соціалістичний устрій дасть їй повний простір.

А скільки ж здібних людей гине марно, скількох нищить брак освіти! Ті нечисленні самоуки з простого народу, котрі якимсь чудом здобули собі дорогу до знаня, дивують світ своїми відкриттями. Їх подивляють, їх славлять, але не думають про те, що, може бути, ще більше так само здібних і талаповитих людей гине для суспільности під тягарем каторжної праці, що збогачує нечисленну клясу людей, ні до чого пездатних ледарів.

І тільки соціалізм розкує ті кайдани, що сковують людський розум, розбуркає ті богаті сили і здібности, які тепер сплять в народі, і незвичайно збільшить власть людини над природою. Теперішні чуда видатности праці будуть видавати ся дїточою забавкою в порівнаню з тим, що дасть соціалізм. Та не будемо говорити про будуччину. Уже і сучасна видатність праці зросла на стільки, що при правильному провадженю загальної господарки, можна було би забезпечити кожного всім тим, що потрібне для розумного людського істнованя. Один німецький вчений, приятель робочого народу, зробив докладний обрахунок для німецької держави, скільки людей повинно робити і скільки саме часу, щоб забезпечити всіх громадян шістьдесять мільонової держави усіма продуктами рільництва, промисловости, ремесл і кольоніяльного господарства (чай, кава і т. д.). В своїому обрахунку він узяв на увагу тільки теперішню пересічну видатність праці, хоча дуже добре знав, що ся видатність що року збільшуєть ся. Він запитав себе: якого добробуту може нарід досягнути т е п е р, і скільки він мусить витратити на се праці? Коли ж видатність праці в будучині збільшить ся, зрозуміло, що й добробут теж збільшить ся і треба буде працювати ще менше. Ось що виходить з його обрахунку.

Щоби забезпечити шістьдесять мільонову людність усіми річами, потрібними для доброго житя, досить, щоби пять мільонів мужчин і три мільони вісімсот тисяч жінок робили що року не більше як 8 годин на день. Разом потрібно, значить, вісім мільонів вісімсот тисяч робітників і робітниць, себ то при-

ближню одну сема частину всієї людности. Инакше кажучи, праця одного робітника може давати добре удержанє для сімох чоловіка. Щоб справедливо розділити між усіма сю конечну для суспільности працю вистарчає наприклад запровадити загальну трудову повинність, котра тягла ся б не більше 10-и літ для мужчин і не більше 7-и для женщин, наприклад від 17 до 27 літ для мужчин і від 17 до 24 літ для жінок. До 17 літ усі вчили ся б на громадський кошт в школі і одержували б там розумну освіту і вихованє. Потім всі йшли б на трудову службу, і по скінченю її мали б постійне удержанє, на котре могли б цілком добре жити разом з дітьми. Доки вони не підуть на трудову службу. Коли б хто, опріч конечних річей, забажав ще мати річи роскоші, він міг би по скінченю своєї служби, вступити до вільних ремісничих союзів, де разом з иншими виробляв би річи роскоші після свого уподобаня і смаку. Таким чином 10 літ праці мужчини і 7 літ праці женщины могли би забезпечити цілій родині гарне удержанє на ціле житє. Мужчина і пезамужна женщина, вислуживши термін обовязкової суспільної праці, мали би повну волю в розцвіті літ і сил і могла би уживати свій час або на дальшу працю, щоби ще збільшити рівень свого добробуту, або тільки на розумовий розвиток та ріжні втіхи, коли хочуть задовольнити ся таким достатком, який тепер мають пересічно заможні люде. Сього ще мало. Шістьдесять мільонова людність має пять мільонів триста тисяч мужчин і коло чотирох мільонів женщин, що становить разом девять мільонів триста тисяч людей, здатних до праці. А тому що треба тільки вісім мільонів вісімсот душ, то можна було би річно біля шестидесяти тисяч людей увільнювати від обовязкової праці (тринадцять тисяч мужчин, що за десять літ дасть триста тисяч, і тринадцять тисяч женщин, що за 7 літ дасть двіста десять тисяч, а разом пятьсот десять тисяч). З сього привілею могли би користати найталановитіші люде, які забажали б посвятити ся науці і штуці, щоби пізнійше принести користь суспільности своєю просвітною діяльністю.

Дуже легко було би опріч того зробити так, щоби трудова служба, котра буде відбувати ся при найкращих і найбільше корисних для здоровля умовах, не була подібна до сучасного життя в касарнях, щоби було яко мога більше свободи при виборі занятя і місця служби. Було би занадто довго оповідати про потрібні для сього заходи. Для сього була би потрібна ціла книжка. Зауважимо тільки, що виконавці найтруднійших і найнепримійших робіт могли би користати з ріжних полекш, як наприклад коротший робочий день, або менша кількість літ трудової повинности, а коли б не зважаючи на се, не знайшло ся б досить охочих, сі роботи виконували б усі по черзі, або по жеребку. Усе се, як ми зазначили, відносить ся до пімецької держави, числячи її людність в шістьдесять міліонів. Легко зрозуміти, що справа зовсім не змінить ся, коли ми зробимо обрахунок для якої иншої держави з довільним числом мешканців, господарство котрої подібне до теперішного господарства німецької держави. Скрізь буде те саме. Десятилітною повинністю праці для мужчин і семилітною для женцини можна буде при соціялістичному устрою досягнути незвичайно високий розвиток освіти і забезпечене всіх на ціле житє.

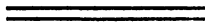
В соціялістичному устрою кождий з радістю буде відбувати свою працю, котра стане для нього жерелом вільности, незалежности, щастя і цілковитого достатку. В соціялістичному устрою не буде дармоїдів, що нічого не роблять і живуть коштом чужої праці, не буде також і убогих, що угинають ся під ярмом невідільничої праці — всі будуть працювати стільки, скільки палежить, і достатку вистарчить для всіх. Не буде також того, що бачимо тепер на кождім кроці, що побіч sklepів, де полниці угинають ся від убраня і обуви, ходять півголі і босі робітники, що своїми руками виробили сю обув і одежу; що перед величезними вікнами пекарень, реставрацій та споживчих sklepів блукають півголодні люде праці, що часом не їли по кілька день. Не буде й того, що завсігди буває тепер: в країні голод, а з неї гупці вивозять збіжжє за гра-

ницю; тисячі, мільйони людей не мають порядного убрання, а купці та фабриканти матері парікають, що за багато виготовлено товару і нема для нього збуту; що в цілих областях лютує голодовний тиф, а великі господарі зменшують засіви і заміняють ріллю на луки — кажуть, що ціли на збіжжє зменшили ся, що збут за малий і засів не оплачуєть ся.

Тільки визволивши ся з під ярма невідільної праці, людина застановить ся над тим, що не з самого хліба живе людина, що треба дати поживу і своему духові. Тільки тоді в усіх людей ясним полум'єм вибухне бажанє знаня, тільки тоді людина зрозуміє всю привабливість науки, де людський розум вдумуєть ся в усі твори природи, розкриває її таємниці і тішить ся тим глибоким змістом, який вона знаходить в усьому, що її оточує; тільки тоді людина глибоко відчує всю велич краси, навчить ся розуміти, цінити і знаходити її скрізь — в зоряному небі і в гірських вершинах і в безмежному морі, і в барвній зелені піль і луків і в тайниках людської душі.

Визволивши ся від усіх поганих бажань, викликаних куплею-продажю і боротьбою з ближнім за існуванє, людський дух відродить ся, стане чутливішим до духового життя ближніх, бо в сих ближніх він буде бачити не своїх ворогів, яких треба бояти ся і поборювати, але своїх приятелів і товаришів праці, з котрими приємно працювати разом для загального добра.

Ще багато багато відбудеть ся великих перемін з упадком держави „Царя-Голода“, коли наступить держава „Визволеної Праці“. Не легко буде здобути сю нову державу, але працюючий люд все ліпше й яснійше починає розуміти, що має в своїх руках могутню, незломну силу. А коли він остаточно се зрозуміє, тоді скине з себе царську, шляхетську і купецьку неволю і з гордо піднесеною головою вступить до нової держави „Праці і Вольности!“.

Економічні нариси.

Частина друга.

В першій частині „Економічних нарисів“ ми силкувалися вияснити походження і основи капіталістичної суспільності. Там показано, як на ґрунті суспільного поділу праці і товарової продукції повставало відділене продуцента від засобів продукції; як самостійні ремісники повернулися в „робочі руки“ для мануфактуриста, а вільні рільники у наймитів та вбогих „господарів“, що роблять на властителів землі; як конкуренція мануфактур з ремісниками і мануфактур між собою потягла за собою конечність постійно збільшувати видатність праці, як людську працю почала заступати праця машинова, себ-то як мануфактурна продукція повернула ся в фабричну.

Ми бачили, як через те, що витворця відділено від засобів продукції, він в формі заробітної плати одержує тільки частину вартости, виробленої його працею — „необхідну вартість“ його засобів до існування, тоді як решта, „додаткова вартість“ (надвартість) іде до капіталіста й являється самотнім джерелом його зиску. Та все се відбиває головним чином господарський, економічний бік капіталізму.

В тісному і нерозривному звязку з тим стоїть його другий бік — суспільний, соціяльний, себ-то той вплив, який капіталізм має на все суспільне життя.

До розгляду сеї соціальної сторони капіталізму ми і приступимо тепер.

РОЗДІЛ І.

Суспільно трудова основа вартости товарів.

Праця і вартість. Щоби зрозуміти все значінє теперішних господарських і суспільних порядків, треба твердо засвоїти собі, звідки походить вартість товарів, себ-то властивість товарів обмінювати ся в певних розмірах один на одного, або на гроші. Оповідуючи в I-ій частині „Економічних нарисів“ про вартість товарів, ми з konieczности мусіли вяснювати її на найпростійшому прикладі, взятому з початкового обміну. Два витворці, ткач і швець, забажали обміняти ся своїми товарами. Після деякого роздумуваня і переговорів вони дійшли до висновку, що обмінювати ся товарами можна тільки відповідно до кількості праці, витраченої на їх продукцію.

Нашим витворцям було легко погодити ся між собою. Ткач знав, можна сказати, кожду міру свого полотна, а швець памятав кождий шов на вироблених ним чоботах. Та і для кожної сторонньої людини в даному випадку цілком ясна трудова основа вартости. Та в міру того, як фабричний поділ праці заступає місце суспільного поділу праці, звязок між витворцем і його товаром все слабшає, а через те все більше і більше затемнюєть ся звязок між працею і вартістю. Коли продукцією кермує капіталіст, безпосередний витворець (від нього лишили ся тепер самі „робочі руки“) уже нічого не знає про вартість товару, або частини товару, яку він виробив своєю працею. Сим товаром розпоряджає, як своєю цілковитою властивістю, капіталіст. Замість вартости свого продукту витворець одержує заробітну плату, а капіталіст божить ся, що „робочим рукам“ він виплачує все, що їм належить ся за їх працю. Коли ж він має з цілого

підприємства чималий зиск, то причина цього — зовсім не робочі руки, а його умінь добре провадити се підприємство.

З запровадженням машин, котрі збільшують в десятки, а часом і сотні разів видатність праці, справа ще більше затемнює ся. Тут уже капіталісти з їх прибічниками просто твердять, що працюючи при машині, робітник виробляє тільки частину вартости продукту. А решту — се ніби то й є зиск з капіталу — вироблює машина. А один мудрий економіст додумав ся до висновку, що машина і сама по собі без всякої людської праці може виробляти вартости! Спробуємо розглянути ся в сій плутанині понять.

Чи машина може продукувати вартости? Жив колись капіталіст, власник фабрики, скажімо, гвіздків. Людина се була розумна, з природи не лиха, і навіть, коли у нього справи йшли добре, він нічого не мав проти того, щоб поговорити з своїми робітниками про соціальну справедливість та інші високі матерії. Читав він і деякі книжки, в котрих мова йде про трудову основу вартости, про заробітну плату, про надвартість і т. ин., — читав, але не згоджував ся: в його хазяйській голові не вмщувала ся думка, що робітники одержують не всю вартість, вироблену їх працею, а тільки частину її — „необхідну вартість“. — Як же се так? — казав він робітникам — за свою роботу ви одержуєте її повну ринкову ціну, — се й є ваша зароблена плата. А зиск, який я одержую, походить від мого капіталу. Додаткову вартість вироблюють мої машини, а не ви.

Довідав ся якимось наш капіталіст, що один машино-будівельний заклад пустив на продаж нову машину до вироблювання гвіздків — машину, котра рівно вдвоє збільшила видатність праці робітника. Коли на старій машині робітник міг зробити, наприклад 3000 гвіздків на день, то на новій він міг зробити їх 6000. Як людина ділова, капіталіст почав вираховувати, яка йому буде користь від запровадження нової машини, і йому прийшла до голови блискуча думка. Скликав він своїх робітників і каже до них: „Начитали ся ви

всяких книжок і все думаєте, що я вас визискую, що я присвоюю собі частину вашої праці. Я можу тепер і хочу довести вам на ділі, що всі розмови про надвартість — порожні слова, і що мій зиск походить зовсім не від вашої праці. Я запроваджую у себе нові машини, котрі збільшать у двох видатність вашої праці. Робити ви будете стільки, скільки і тепер робите, і праця ваша буде легша, бо нова машина простійша від старої. Та платити вам я буду не зароблену плату, а віддам вам з продукту стільки, скільки ви вироблюєте тепер. Кожний з вас виробляє на старій машині 3000 гвіздків на день. З 6000 гвіздків, вироблених на день на новій машині, кожний з вас буде одержувати 3000; я тільки відтручу кошта матеріялу і з'уживаня машин. Таким чином ви будете одержувати весь продукт, який ви тепер виробляєте на старій машині. Що до мене, я буду мати 3000 гвіздків на день від людини, але платити за них вам заробітну плату мені не доведеться, бо сі гвіздки дає мені не ваша праця, а поліпшена машина. Візьмімося, брата, до роботи на нових основах і доведем на ділі, що між працею а капіталом нема і не повинно бути ніякої корінної протилежності, ніякої корінної ворожнечі, бо праця і капітал в тісній злуці працюють для загального добра.

Капіталіст закінчив свою промову з таким чутєм, що воно розчулило навіть робітників. Той було від чого розчулюватись. Справа була на стільки ясна, той сам хазяїн на стільки тішився загальним довірем, що робітники пристали до його думки.

Почали працювати на нових основах, і на фабриці гвіздків запаував спокій і вдоволене. Всі щасливі і задоволені, бо і вівці — робочі руки — цілі і вовк — капіталіст — ситий. Хазяїн підсміхується над вартістю, а робітники тільки п'яково усміхають ся, бо виходило, ніби і справді надвартість почала шкутильгати та ще й на обидві ноги.

Виробили багато гвіздків і послали на ринок, робітники свою частину, а капіталіст свою. Робітники сподівалися в перше одержати цілком вироблену їх

працею вартість, а капіталіст вираховував великий зиск, який мусить йому дати праця на нових основах.

Та тут вийшла неприємність. Повідомлюють комісіонери, що ціни на гвіздки дуже зменшують ся через збільшену подачу на ринку. Вияснило ся, що нову машину запровадив не тільки наш капіталіст, але й інші фабриканти гвіздків, котрі ніяких філіантропій не розводили, а просто платили робітникам заробітну плату й одержували свій зиск в заведеному порядку. Через се гвіздків було вироблено вдвоє більше, ніж ранійше; збільшилася ся подача, мусіла відбутися конкуренція між продавцями, і ринкова ціна товару мусіла зменшити ся (див. ч. I., розд. IV.). Перші мусіли уступити звичайно робітникам, бо вони не могли чекати. Зауваживши, що справи стоять погано, вони вже не сподівали ся одержати всю вартість свого продукту і врешті були раді одержати за нього стільки, скільки ранійше мали за працю в формі заробітної плати. Нижче від сього, яку ми знаємо (див. ч. I. розд. VII.), ціна гвіздків теж не могла б довго утримати ся. Таким чином праця на нових основах, єдність між працею і капіталом, привела наших робітників тільки до того, що вони замість усеї вартости виробленого ними продукту одержали тільки „необхідну вартість“ — заробітну плату, та ще й з неприємностями. Та й в нашого капіталіста надії на особливо великий зиск розвіяли ся, як сон. Він не міг продавати гвіздки по давній ціні. Конкуренція змусила його, як і інших фабрикантів гвіздків, задовольати ся давнім зиском. Таким чином кінець-кінцем показало ся, що запроваджене нової машини, котра подвоїла видатність праці, не змінило по суті її становища робітників, ні становища капіталіста. Робітники могли одержати з загальної вартости продукту лише давню пересічну заробітну плату, а капіталіст міг одержати лише давній пересічний зиск. А загальна вартість продукту лишилася така сама, як і давнійше. Щож се означає? Щоб ясно відповісти на се питає, нам треба зробити кілька загальних уваг про те, як треба досліджувати і розуміти суспільні явища.

Зв'язок між цілістю і частиною. Коли механікови треба навчити ся, як працює яка небудь нова для нього машина, він насамперед силкуєть ся зрозуміти працю кожної її частини з'окрема. Коли наприклад машина парова, він бачить, що пара з казана йде до циліндра і штовхає толлок, котрий може ходити взад і вперед в циліндрі. Толлок за посередництвом коромисла, або колеса порушує вал, на котрому сидить шестерня (триби), ся шестерня передає рух через вал другій шестерні, котра в свою чергу порушує які небудь коромисла, і так далі до останнього приладу, котрий і виконує призначенє машини і жене взад і вперед човник на ткацькому варстаті, опускає і підносить величезний молот, або совгає сталевим гиблем по металевій дошці. Зрозуміло, що механік може зрозуміти і вичислити чинність машини тільки тоді, коли буде докладно знати чинність усіх її частин в їх взаїмному звязку. І навпаки, зрозуміти зміст і значінє якої небудь частини машини можна тільки тоді, коли мати на увазі працю машини в усій її цілості. Механік бачить, що яка небудь шестерня чіпляєть ся за иншу шестерню, а се порушує веретено, котре обертаєть ся з великою швидкістю. Він бачить, як шестерня крутить веретено, але не а що вона се робить, механік зрозуміє тільки після того, як довідаєть ся про зв'язок сього руху з працею всеї машини.

Візьмімо другий приклад. Тіло звірини, звіриний організм, складаєть ся з частин або органів, з котрих кожний виконує одну властиву йому роботу. Ноги переносять звірину туди, де є для неї пожива. Її зуби жувають, себто роздроблюють поживу, жолудок травить її і обертає поживні річи в рідку форму. З жолудка переходять поживні річи до кишок, просисають ся через стінки кишок і опиняють ся в крові. А серце жене кров і примушує її розносити поживні річи по всіх частинах тіла. Щоби зрозуміти, як живе організм, треба знати, як працює кожний з органів, з котрих він складаєть ся. Не знаючи наприклад про істнуванє і роботу серця, ми не можемо зрозуміти роботу всього організму. Навпаки, коли хто хоче знати, яке значінє

має робота серця, той мусить розглядати її в звязку з роботою всього організму. Коротко кажучи, при досліджуваню якої небудь складної річи, або складного явища ми неминучо приходимо до такого загального висновку:

Не можна знати цілоти, не знаючи кожної з її частин з'окрема. І навпаки, зрозуміти значіне частини можна тільки тоді, коли розглядати її в залежності від цілоти.

Ся проста істина має при досліджуваню суспільного життя таке саме значіне, як при досліджуваню машини, або організму звірини. Яке б явище суспільного життя ми не взяли, воно завше буде частиною всього суспільного життя. Коли ми розглядаємо продукцію товарів в суспільности, основаній на співробітництві і поділі праці, ми не можемо не бачити, що в кожному окремому товарі втілюеть ся частинка діяльности всеї суспільности.

Товар, як суспільний продукт. Верімо ся хоча б до продукції гвіздків. Невелика се річ гвіздок, а подивіть ся, скільки в нього вложено наїтріжнороднійшої праці. Гвіздок робить ся з заліза, а залізо добуваєть ся з руди. Таким чином в гвіздку лежить частина праці шахтара, котрий видобув руду з землі; робітника, котрий перевіз руду до гамарні; майстра, що працює на гуті, робітника, що стоїть при машині, що тягне дріт; частина праці залізничних робітників, котрі перевезли залізо на місце, де стоїть фабрика гвіздків. Та се звичайно ще не все. Шахтар добуває руду не голими руками; він має знярядя, його спускають в шахту за помічю машини, воду з шахти викачує машина, — коротко кажучи, для добування руди і поверпеня її в залізо потрібний цілий ряд приладів, котрі зявляють ся продуктом попередньої праці і вартість котрих розкладаєть ся на залізо, з котрого виробляють ся гвіздки. Опріч того працівники, що добувають руду та залізо, самі хліба не печуть, чобіт не шиють і полотна не тчуть. При пануючому поділі праці вони одержують все потрібне для

їх існування від інших працівників. Через се і праця всіх цих працівників, на скільки вони всі разом постачали засоби до існування для шахтарів і заводських робітників, теж входить в продукцію заліза. Та сама історія дієть ся і з продукцією гвіздків з заліза. Для продукції потрібні будівлі, печі, машини, склади і т. д. Праця всіх людей, що витворили ці засоби продукції, входить в склад праці, котру вложено в гвіздох. Далі йде праця робітника, котрий виробля гвіздки, і праця всіх тих витворців, які годували, одягали і обували сього робітника за той час, коли він працював. Коротко кажучи, щоби зробити фабричним способом гвіздох, потрібне співробітництво, безпосередне чи посередне, ледви чи не всіх продукційних сил суспільности. При поділі праці в суспільности гвіздох, як і кожний инший товар, продукуєть ся не особистою працею, а суспільною, він — продукт суспільної праці.

Досі ми розглядали тільки матеріяльну сторону продукції, се-то безпосередне втілене певної кількості суспільної праці в товар. Подивімо ся тепер, як духове, се-то умове і моральне життя суспільности впливає на продукцію товарів. Чим вища в суспільности освіта, чим більше в ній освічених техніків та інженерів, чим зручнійші робітники, тим праця їх стає видатнійшою. Найтяжшу частину продукції виконують машини з затратною далеко меншої кількості людської праці, ніж при первісних способах людської продукції. Через се за однаковий час — день або годину — людська праця вироблює більшу кількість корисних річей — товарів. Все се само по собі зрозуміло, і про се не треба багато говорити. Не тільки умовний, але і моральний рівень суспільности дуже впливає на продукцію. Мова йде не про те, що який небудь богобійний капіталіст буде вести свою справу „по божему“, а другий гірший буде дерти з робітників дві шкури. Як ми тільки що бачили, добра воля капіталіста мало що може зробити, бо сам капіталіст являєть ся рабом загальних продукційних відносин. Але моральний рівень робочої маси, саме

через те, що вона маса, без сумніву впливає на хід продукції. Чим більше у робітників розвинене почуте солідарности, чим міцнійше вони стоять один за одного і спільно виступають, тим ліпше їх становище не тільки з матеріяльного, але й з морального погляду. Перевівши витревало страйк, робітники добивають ся збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня або усунення майстра чи інженіра, котрий своїм грубим поведженем ображає їх людську гідність.

Проти скорочення робочого дня або збільшення заробітної плати капіталіст бореть ся не тільки через те, що бажає мати зиск. Часто буває, що по умовам продукції він не може задовольняти домаганя робітників з огляду на капіталістів, у котрих робітники покійно і спокійно, як худоба, тягнуть своє ярмо. Коли він все ж мусить уступити, се примушує його шукати нових доріг, поліпшувати або змінювати продукцію. Те саме відносно грубого інженіра. За иншим таким інженіром капіталіст почуває себе, як за кам'яним муром: дуже вже добре він знає своє діло. Та от доводить ся з ним розлучити ся, бо, бачите, у робітників людська гідність ображувала ся грубим поведженем сього папа. Шукайт иншого інженіра, а продукція тим часом погано йде. В свою чергу моральний рівень робітничої маси залежить від морального рівеня всеї суспільности. Чим більше в суспільности гарних людей, котрі, довідавши ся, де правда і неправда в людських справах, несуть своє знанє до трудової маси, освічують і виховують її, тим маса стає свідомійша, тим вище підіймаєть ся її моральність і умовий рівень. А до чого веде пробудженє свідомости серед мас, се добре показує наприклад російське житє за останні роки.

Таким чином з сказаного видко, що навіть продукція окремого товару тисячами ниток звязана з иншими проявами суспільного життя. А продукція в цілому — се житєва справа, або кажучи ученою мовою, се органічна функція всеї суспільности. Через се кождий вироблений товар являєть ся частиною суспільного продукту. Він вироблений не особистою пра-

цею того чи іншого витворця, а спільним ділаєм всіх продукційних сил суспільности. В кожному товарі втілюють ся частинки найрізномороднішої праці. Вся цілість сеї праці направлена до одної мети, до витвору товару. Та коли товар витворений, всі окремі роди праці, потрібні для його продукції, зникають в ньому і натомість стає одна форма — суспільна праця. В готовому гвіздку не можна розібрати, де праця шахтара, що видобув з землі залізну руду, де праця механіка, що стояв при вінді (підйомна машина), де праця робітника, що тяг дріт з заліза і т. д. В готовому гвіздку ми бачимо тільки певну кількість пересічної людської праці, до того не особистої, а суспільної праці. Саме ся кількість пересічної суспільної праці, потрібної для його продукції, і означає вартість товару.

Тепер ми зрозуміємо, через що запровадження нової машини, що подвоїла видатність праці, не змінила ні становища робітників, ні становища капіталіста, через що загальна вартість продуктів, вироблених працею робітників, лишилася при новій машині та сама, що й при старій. Вартість гвіздків означають ся кількістю пересічної суспільної праці, потрібної для їх продукції. При старій машині, котра давала 3000 гвіздків на людину в день, денна праця пересічної суспільно-робочої сили розкладала ся на 3000 гвіздків. Коли нова машина подвоїла видатність праці, та сама денна праця пересічної суспільно-робочої сили стала розкладати ся на 6000 гвіздків. Гвіздків вироблено вдвоє більше, але натомість вартість кожного гвіздка з'окрема стала вдвоє менша, і через те загальна вартість денного продукту лишилася незмінна.

З сього випливає, що машина не витворює вартостей і що тільки людська праця і до того пересічна суспільна праця, являють ся основою вартости товарів.

Легко бачити, що справа зовсім не змінилася б, коли б фабриканти запровадили у себе нові машини і зменшили в двоє число робітників. При подвоєнні

видатності праці кількість вироблених гвіздків лишала ся б така сама, як і давніше. Через се ціна на гвіздки не зменшила ся б зразу, і вони продавали ся би дорожче від їх справжньої вартости. Та тоді фабриканти гвіздків одержували би такий високій зиск, який захопив би й інших капіталістів взяти ся до сеї справи, і конкуренція незабаром зменшила би зиск цих підприємців до давнього пересічного рівня.

Вартість при монопольній продукції. Та що було би, коли б який небудь фабрикант гвіздків винайшов, або відкупив машину, що подвоює видатність праці, і тримав в секреті свою продукцію? Адаже тоді він продавав би свій товар вище від його справжньої вартости? Без сумніву. В порівнянню з іншими фабрикантами гвіздків такий щасливий капіталіст одержував би додатковий зиск. Але се апітрохи не противило ся б трудовій основі вартости, бо капіталіст був би власником монополю. Монополь — се необмежена конкуренцією можливість користати з своєї переваги. Зараз ми скажемо, до чого веде монополь в продукції.

Учені і півучені прибічники капіталізму добре відчувають, що трудова основа вартости кидає ясне світло на укриту механіку теперішних капіталістичних порядків. А що таке ясне світло дуже не до вподоби панам капіталістам, то їх оборонці в міру сил і можливости сягають ся затемнити справу. Між іншим вони наводять проти трудової основи вартости такий закид: „ви твердите, кажуть вони соціалістам, що вартість товару міряєть ся кількістю праці, потрібної для її продукції. Та ось вам приклад: два рілники працюють однаковими знарядями, на однакових що-до величини участках землі і однаковій час. Обидва посіяли пшеницю. Та в одного земля — чистий чорнозем, а другий має звичайну поганеньку землю. Коли надійшов час збирати врожай, перший зібрав 150 пудів пшениці з десятини, а другий тільки 50. По вашому виходить, що з поганої землі пшениця повинна продавати ся дорожче, ніж з доброї. А тимчасом на ринку ціна пшениці однакова. Деж тут тру-

дова основа вартості?“ Розглянемо сей приклад. Нема ніякого сумніву, що вартість пуда пшениці, зібраної з родючого ґрунту, повинна бути нижча від вартості пуда пшениці з поганого ґрунту. І коли обидві пшениці продають ся по однаковій ціні, то якась з них продаєть ся не по справжній її вартості, себ-то, або пшениця з поганого поля продаєть ся нижче від її вартості, або ж пшениця з доброго поля продаєть ся вище від її справжньої вартості. Легко бачити, що продавати ся нижче від її справжньої вартості пшениця з поганого поля не може, бо ніхто не буде з року на рік працювати собі на шкоду, коли в якій небудь иншій галузі продукції вип може мати повну вартість своєї праці. Значить, вартість пшениці на ринку означаєть ся кількістю праці, потрібної для її виробу на найгіршій з оброблюваних земель. Інакше, кажу, гірші землі не були б оброблювані. Та тому що пшениця з родючого поля продаєть ся по тій самій ціні, що й з поганого, то звідси випливає, що власник чорноземного участка продає вище від її справжньої вартості. Звідки ж йому таке щастє? Коли б власник поганого участка забажав продавати свою пшеницю вище від її справжньої вартості, він не міг би цього зробити. По перше, йому довело ся б числити ся з конкуренцією витворців, що обробляють такі самі що до якості участки, як його. По друге, завдяки підвищеній ціні на пшеницю, почали б обробляти землі ще гіршої якості, і наш витворець мусів би витримати конкуренцію і з сього боку. А ми вже знаємо (ч. I, розд. IV), що конкуренція наближує ринкову ціну товарів до її справжньої вартості. Зовсім инше становище власника чорноземного участка: він може продавати свою пшеницю вище від її справжньої вартості, бо родючих земель менше, ніж треба, і конкуренція між ними не може зменшити ринкову ціну пшениці до справжньої вартості сього продукту. А коли він се може, він се робить, бо така вже природа витворця, що коли справа йде про одержанє зиску, він сього не упустить. Власники чорноземних участків бажали би збільшити

ціну пшениці навіть вище від вартости її продукції на поганих участках, та вони не можуть сього зробити з тої самої причини, з якої і самі власники поганих участків не можуть сього зробити. Таким чином ми бачимо, що власникови родючого участку щастє плине від того, що він забезпечений від зменшеня ціни пшениці до дійсної вартости через те, що родючих земель далеко менше, ніж треба для заспокобня попиту на пшеницю. Він з продукційного погляду займає таке саме становище, як той фабрикант, який один користає з нового і корисного винаходу. І той і другий продають свої товари по монопольним цінам завдяки тому, що стоять в виключно сприяючих, але недоступних для инших умовах продукції. Але і монопольні ціни не можна підняти вище від справжньої вартости даного товару, котра відповідає пересічним (а не виключним) умовам продукції. Власник родючого участку не може продавати свою пшеницю дорожче, ніж власник звичайного участку, так само як фабрикант гвіздків, що тримає в секреті новий і корисний спосіб продукції, не може продавати свій товар дорожче, ніж фабриканти, що працюють для всіх приступними способами. Таким чином, коли брати на увагу не окремого продуцента і не окремиї товари, а всю продукцію даної галузі (не гвіздки, вироблені в секреті щасливим фабрикантом, а гвіздки, вироблені усіма фабрикантами взагалі), то їй виходить, що при капіталістичному устрою вартість товарів означають ся кількістю пересічної суспільної праці, потрібної для їх продукції. Тільки се ї каже теорія трудової вартости. Вона пояснює, що являють ся жерелом вартости товарів при тій формі продукції, котра панує тепер в капіталістичних країнах. Та вона зовсім не ставить собі завданєм дати загальну мірку для означуваня вартости всього, що можна продавати і купувати. Бо коли хоч трохи відійти в бік від товарової продукції, то вартість того, що купуєть ся і що продаєть ся, часто утрачує всяке економічне значіне. Відомо наприклад, що за останні 20—30 років незвичайно розвинула ся забаганка збирати старі поштові

марки. При цьому за яку небудь паскудну, але за те рідку марку на біржі (існує навіть окрема біржа для цього „товару“!) платять скажені гроші — 1000 рублів! Повстає питання, чим означається вартість старих поштових марок? На це питання можна відповісти тільки другим питанням: Чим означається і як велике бажане кидати гроші за вікно у тих, хто одержує „вартості“ без всякої праці? Кожному ясно, що за розв'язанем цього питання треба звернути ся до лікаря душевних хороб, а зовсім не до економіста. Бо вартість старих поштових марок не має ніякісного відношення до продукції.

Те, що ми сказали про поштові марки, можна в більшій чи меншій мірі прикласти до цілого ряду інших „товарів“, котрі, не будучи річю товарової продукції, мають проте ринкову ціну.

Висновок з усього, що говорило ся в цьому розділі такий:

Суспільна праця являєть ся єдиним джерелом вартості товарів при капіталістичному способі продукції.

Вартість товарів означається кількістю пересічної суспільної праці, потрібної для їх продукції.

РОЗДІЛ II.

Розділ вартостей.

Ми бачили, як і хто витворює вартості, що являють ся річю продукції в сучасній суспільності. Розгляньмо тепер, в якому розмірі й кому дістають ся, як розділяють ся витворені вартості в середній суспільності.

Тому що розділ тісно вяжеть ся з продукцією, то вже при досліджуваню продукції ми довідали ся дещо про розділ. Ми довідали ся, що з вартостей, витворених його працею, робітник одержує необхідну вартість, саме стільки, скільки треба на удер-

жане його самого і його родини; решта, додаткова вартість, іде до капіталіста. Та щоб зрозуміти суть розділу, щоб вияснити собі той вплив, який вона має на весь устрій суспільности, нам треба розглядати розділ вартостей не в тій чи иншій галузі продукції, а в суспільности в усій її цілості. Продукція являється житевою справою, органічною функцією всієї суспільности. Через се і розділ, котрий нерозривно зв'язаний з продукцією, треба відносити до всієї суспільности. Приймаючи сей погляд, ми бачимо, що вартості, вироблені працею, розділяються в середній суспільности таким способом.

Удержане в доброму стані знарядь та засобів продукції. Одна частина вартостей іде на утримане в порядку і на відновлене знарядь та засобів продукції. Заміна з'ужитої машини новою, на права і відновлене знарядь, ремонт будишків, приготуванє запасів зерна для сівби, удержуванє робочої худоби і т. д., забирає певну частину продуктів з річної продукції. Частина вартостей не іде в розділ між членами суспільности. Вона являється, разом з знарядями і засобами продукції, власністю всієї суспільности, хоча тепер сими знарядями і засобами продукції розпоряджають на правах приватної власности тільки деякі члени суспільности, капіталісти. Бувши власником, капіталіст використовує їх для того, щоб витягати з робітника зиск; він може продати їх иншому капіталістови або віддати в спадщину своїм родичам. Та ніякий капіталіст не може взяти з собою в могилу фабрику, або навіть знищити її. Капіталісти міняють ся, живуть і вмирають, а засоби продукції лишаються. Засоби продукції — се суспільна власність, бо вони служать всієї суспільности, ними живе вся суспільність. Через поганий суспільний устрій вони тепер дають можливість для невеличкої меншости суспільности, капіталістів, неволити її утискати величезну більшість суспільности, се-то всіх працівників, але коли соціалістичний устрій заступить місце капіталістичного, засоби продукції будуть не тільки суспільною власністю, але і в

суспільному користанню: користи, які тепер мають з них капіталісти й які уживають часто на шкідливу і безглузду розкіш, підуть на рівномірніше задоволення пукд всіх членів суспільности. Змінить ся тоді тільки форма користаня з засобів продукції, але їх суспільна суть лишнить ся та сама*). Являючи ся матеріальною основою суспільности, засоби продукції існують незалежно від того, хто і як з них користує — існують доти, доки існує сама суспільність. Ось через що та частина вартостей, котра видаєть ся на підтриманє в доброму стані знарядь та засобів продукції, мало впливає на устрій, на уклад суспільности. На неї ніхто не може накласти руку і присвоїти собі; інакше зникнуть ся сама основа суспільности, і суспільність неминучо загине. Незмірно більший вплив на устрій суспільности має розділ вартостей, котрі лишают ся по відлученю того, що видаєть ся на утриманє в доброму стані знарядь та засобів продукції. Тут уже справа йде про розділ земних дібр між живими людьми — членами суспільности, з котрих кождий сплкуєть ся одержати якомога більше для себе. Далі ми побачимо, до яких суспільних наслідків веде се просте і цілком природне стремління.

Ся ренша вартостей розділюєть ся в свою чергу на дві частині.

Одна частина йде на удержанє безпосередних витворів. Вона має в собі вартости, потрібні для існування витворів і їх родин. Ми вже знаємо, що се заробітна плата, або „необхідна вартість“. Друга частина йде до власників засобів і знарядь продукції й їх численних прибічників та прислужників. Вона містить в собі всю „надвартість“, яка витворюєть ся в суспільности працею безпосередних витворів, але

---

*) Коли наші селяне кажуть, що земля — „божа“, що вона повинна бути доступна для кождого, хто хоче її обробляти, а не бути в руках усяких дармоїдів, то вони тільки простими словами висловлюють думку про суспільну суть землі, як засобу продукції.

йде здебільшого на користь дармоїдів. Розгляньмо ближче кожду з сих частин.

А. „Необхідна вартість“ або заробітна плата.

а) Звичайна заробітна плата. Щоби вяснити, що таке заробітна плата, в I частині „Економічних нарисів“ (розд. VII) ми взяли для початку найпростійший приклад. З одного боку ми взяли витворців, позбавлених всяких засобів продукції — „робочі руки“ — з другого боку, власників сих засобів продукції — капіталістів. Ми показали, як такий порядок неминучо веде до того, що з виробу свої праці витворець одержує в формі заробітної плати лише стільки, скільки треба для прожитку, а решта йде в кишеню капіталістови. Витворець виступає тут тільки, як робоча сила, він не розпоряджає продукцією і вироблений товар належить не до нього, а до капіталіста. Тут кождому ясно, що такі, цілком позбавлені засобів продукції витворці — „пролетарі“ — з цілості вартості, витворених їх працею, одержують стільки, скільки треба для удержання їх робочої сили, себ-то заробітну плату. Сю частину вартості, що пішли в розділ, можна назвати звичайною заробітною платою.

б) Укрита заробітна плата. Витворці, цілком позбавлені засобів продукції, пролетарі, складають тільки меншість всіх витворців навіть в країнах з найбільше розвиненим капіталізмом. Коли порохувати всіх міських робітників, пролетарів та всіх сільських робітників, що не мають своєї землі і роблять як наймити на пана, або глитаю, то всі разом вони ледви чи складуть десяту частину всеї працюючої людности. Виникає питанє, яке становище сих витворців, не позбавлених засобів продукції. Яка частина загальної суми вартості, витворених працею, припадає на них? Не вже сі 9/10 витворців, ще не повернених в пролетарів, одержують в се, що вони продукують, — і „необхідну вартість“ і „надвартість“?

Та на жаль ми знаємо, що се не так. Почати з того, що самостійних витворців, котрі мають всі засоби продукції, потрібні для їх праці, так мало, що на них можна тут не звертати уваги. До того ж в більшості випадків такі забезпечені самостійні витворці силкують ся поширити своє підприємство і запрягти до нього більше знедолених витворців, щоби користати з їх праці. Як „спритний“ слюсар, про котрого була мова в I частині „Економічних нарисів“, такі самостійні витворці потрохи переходять до класу капіталістів. Але величезна більшість всіх інших витворців має менше засобів продукції, ніж вимагає їх праця. Ремісник не має за що купити матеріялу, а рільничковий не вистарчає землі. Зрозуміло, що становище витворця, котрому не вистарчає засобів продукції, мало чим різняється від становища пролетара, котрий їх зовсім не має. Пролетар попадає в руки капіталіста, котрий володіє ними засобами продукції. Там же опиняється і витворець, котрому не вистарчає засобів продукції, бо він не може робити тільки частину часу, а весь інший час голодувати. Різниця між ним і пролетарем тільки та, що пролетар одержує свою заробітну плату і не ломає собі голови над продукцією: сьогодні працює на одній фабриці, а не сподобало ся — пішов до іншої. А витворець, котрий мусять брати частину засобів продукції у капіталіста, сам провадить своє підприємство і відповідає за нього.

Нам уже не раз доводило ся згадувати, що самостійні витворці-ремісники та витворці рільнички не тільки не одержують надвартости, витвореної їх працею, але навіть часто тратять і частину „необхідної вартости“, себ-то одержують менше, ніж пролетар на фабриці. Вся їх господарська самостійність показується не чим іншим, як глузуванем долі. Швець, з котрого лихвар виспасає всі соки, кравець, що працює 18 годин на добу в яким небудь склепі готового убрання, — вони не пролетарі, бо бачите мають свої власні засоби продукції: один має шило, дратву і кілька пар копит, а другий — голки, ножиці та за-

лізко. Та коли справа доходить до розділу, сї „самостійні витворці“ були б дуже раді одержати стільки, скільки одержує фабричний пролетар. Бо і в рядах самостійних витворців вони опиняють ся більше через гірку необхідність, ніж через те, що не хотять бути пролетарями.

Не краще виходить при розділі і витворець-рільник. І він теж володіє засобами продукції: він має землю і має чим її обробляти. Та лихो в тому, що його ґрунт за малий, щоб зайняти весь його робочий час і виживити його. І от витворець-рільник мусить наймати землю у пана. А тому що попит на землю непомірно великий, а доступної землі мало і рільникови нема куди дівати ся, він мусить платити за землю таку арсепдну плату, яку хоче пан, а то робити за частину врожаю. Через се зрозуміло, що з вартостий, витворених його працею, рільникови припадає тільки така частина, котра ледви ледви ратує його від голодної смерти, та й то не завжди.

Таким чином при розділі необхідна вартість — заробітна плата — припадає не тільки витворцям пролетарам, але і витворцям, котрі ще не цілком позбавлені засобів продукції. Ріжниця тільки та, що пролетар одержує заробітну плату безпосередно, а у рільника, або ремісника заробітна плата укрита під покривкою самостійної продукції. А коли такий „самостійний“ витворець продасть свій товар і заспокоїть своїх глитаїв, то на нього припадає стільки ж, коли не менше, скільки на пролетара. Через се ту частину, яку одержують з загальної суми вартостий витворці, не цілком позбавлені засобів продукції, можна назвати укритою заробітною платою. Легко бачити, що звичайна і укрита заробітна плата — рідні сестри, бо походжене їх однакове: обидві вони походять від того, що витворця відірвано від засобів продукції. Бо коли витворець не має досить засобів продукції, щоб виживити ся, прикладаючи до них свою працю, пар-голод жене його в лапи капіталіста так само, як і пролетара. А капіталіст однаково обдирає їх обох: їм заробітна плата, все одно звичайна чи

укрита, саме стільки, скільки треба для їх прожитку. а йому — решта.

Далі ще буде мова про тісний зв'язок, котрий існує між звичайною і укритою заробітною платою, і про той вплив, який вони мають одна на одну.

Б. Надвартість.

Переїдімо тепер до розділу надвартости між тими улюбленцями долі, для котрих засоби продукції являють ся способами видушування доходів з чужої праці.

а) Дохід від грошового капіталу. Досі ми приїмали, що спритна людина, що заводить капіталістичні підприємства для того, щоб одержувати для себе дохід від „робочих рук“, має не тільки потрібний сприт, але і потрібний для підприємства капітал. Та се не завжди так буває. Буває, що один має великий капітал, та розуму мало, не знає як сей капітал пустити в оборот. А другий має сприт, та капіталу не має, а з голими руками трудно починати підприємство. Власник капіталу добре знає, що гроші повинні родити гроші. А спритна людина, що має запал до підприємств, тільки про те й мріє, як би їй з чого небудь витягти дохід. От вони і роблять між собою умову. Капіталіст дає підприємцеві капітал на проценти, а той розпочинає задумане ім підприємство. Само по собі зрозуміло, що зиск, який дає капіталістичне підприємство, повинен бути більший, ніж процент на грошовий капітал. Інакше для підприємця нічого не лишало би ся, і він не схотів би починати підприємства.

Таким чином, в зиску від капіталістичного підприємства треба розрізнявати дві частини: зиск від грошового капіталу і зиск підприємця.

В сучасній суспільности існує цілий гурт людей, котрі тільки те й роблять, що торгують грошима: се банкіри. Банкір визичає гроші на певний термін,

після чого він одержує їх знову, але вже з процентом. Він може собі сидіти за бюроком, пічим не ризикуючи, бо гроші він може давати під добре обезпечення, і спокійнісінько кладе собі в кишеню певну частину надвартости, вигвореної робочими руками. Зрозуміло, що між банкіром і підприємцем нема великої різниці. Ніщо не перешкоджає банкірови, коли тільки він має голову на плечах і бажане ризикувати капіталом, самому провадити підприємство. При сьому, коли у нього не вистарчає свого капіталу, він робить умови з иншими капіталістами, і так повстає збірний капітал, котрий належить до компанії. Такі компанії або спілки, котрі часом обертають сотнями і тисячами мільйонів рублів, захоплюють в свої руки цілі галузі продукції. Все підприємство провадять для них наймані управителі, інженіри і робітники, а учасники спілки кладуть собі в кишеню не тільки дохід з капіталу, але і зиск підприємця. Взагалі, треба сказати, що завдяки провадженню капіталістичних підприємств за помічю збірного, або так званого акційного капіталу, кождий власник навіть невеликого грошевого капіталу може стати учасником великого капіталістичного підприємства. Умовивши ся почати яке небудь підприємство, банкіри вносять певний капітал і ділять його на уділи, або акції. Чистий дохід, який дає підприємство, розділюєть ся між учасниками відповідно до числа уділів, яке кождий з них має. Сі уділи можна продавати на біржі. Який небудь власник грошевого капіталу, замість того, щоби покласти його в банк і одержувати проценти, може купити на нього певне число уділів або акцій якого небудь підприємства і одержувати не тільки зиск від капіталу, але і зиск підприємця. Та буває часто і так, що підприємства, які розпочинають банкіри, не тільки не дають доходу, але зникають як миляні баньки, при чому витрачені капітали гинуть цілком або по часті. Тоді настає так званий банковий крах. Гинуть тоді гроші не тільки самих банкірів та акціонерів, що поласували ся на підприємницький зиск, але і гроші звичайних вкладчиків, котрі поклали в банк

свій капітал на звичайні проценти, не знаючи, як стоять справи банку. Такі банкові крахи бувають досить часто, бо в погоні за зиском багато банкірів починає спекулювати, се-то розпочинати непевні підприємства.

б) Підприємницький зиск. Окрім зиску від капіталу підприємство, оперте на капіталістичних підставах, дає ще, як ми сказали, підприємницький зиск. Се та частина надвартости, котра припадає спритній людині в нагороду за те, що вона задумала підприємство і провадить його на свою відповідальність. Очевидно, що коли підприємець сам має капітал, він одержує від свого підприємства і зиск з капіталу і підприємницький зиск. Та брак капіталу не перешкоджає спритним людям розпочинати капіталістичні підприємства. Банкіри з їх кредитовими інституціями охочо їм допоможуть, коли тільки підприємство впадець ся їм досить корисним і певним.

Тут нам треба розглянути одно мало зрозуміле питанє, що торкаєть ся зиску, який дають капіталістичні підприємства. Се питанє про так зване зрівнянє зиску від капіталу в різних галузях продукції. Справа така. Ми вже знаємо, що додаткова вартість являєть ся однією з джерелом зиску в капіталістичних підприємствах. Чим більше капіталіст одержує надвартости, тим більше він має зиску. А що надвартість витворюють руки робітників, то чим більше робітників капіталіст може змусити робити на себе, тим більший буде його зиск. Зрозуміло, що капіталіст дуже бажав би запрягти в ярмо як найбільше робітників. Та його бажаня обмежують ся величною капіталу, який він може видати на продукцію. Щоби запряти більше число робітників, треба поширити продукцію, поставити нові будинки, купити нові машини і т. д. А коли для сього нема капіталу, тоді доводить ся задовольняти тим, що є. Та одне підприємство не подібне до другого. В одному потрібні дорогі машини, але натомість при них працює мало робітників. В другому видатки на машини невеликі, але робітників працює багато. Коли допустити,

що обидва капіталісти, що провадять сі підприємства, видали однаковий капітал, то вийде, що на одного працює мало робітників, на другого багато. Той, на котрого працює більше робітників, мусів би через се одержувати більший зиск від свого капіталу, ніж другий. А тимчасом відомо, що однакові капітали дають пересічно однакові зиски. В чому-ж лежить причина сього зрівняня зиску від капіталу? Щоби відповісти на се питанє, нам треба вернути ся до того, що ми казали вище про звязок між частиною та цілістю. Зрівняне зиску від капіталу залежить від розділу вартостей взагалі, а розділ в свою чергу стоїть в безпосередній залежності від всеї продукції в даній суспільности. Через се зрозуміти зрівняне зиску від капіталу можна тільки тоді, коли розглядати його в залежності від усього розділу і всеї продукції.

При капіталістичному способі продукції капітал пускає в рух працю. І коли розглядати не ту чи иншу галузь продукції, а продукцію суспільности в усій її цілості, то показуєть ся, що на кожду кількість пересічної суспільної праці припадає певна кількість капіталу. Щоби запрягти в продукцію пересічну суспільно-робочу силу, треба мати на будівлі, машини, матеріял, заробітну плату і т. д. капіталу, скажімо, 1000 руб. річно. Приладжена до продукції пересічна суспільно-робоча сила витворює пересічну річну вартість, величина котрої залежить від матеріяльного і духового рівеня суспільности. Ся пересічна річна вартість розпадаєть ся на пересічну необхідну вартість, себ-то пересічну заробітну плату, і пересічну надвартість, котра ділить ся між капіталом та його прислужниками. Та частина, котра припадає капіталістови, і являєть ся пересічним зиском від капіталу в 1000 руб. і від кожної робочої сили за рік. В яке підприємство капіталіст не вклав свій капітал, скрізь продукт його підприємства буде частиною суспільного продукту, праця, втілена в продуктї, буде частиною пересічної суспільної праці, і зиск, який він одержить від свого ка-

піталу, буде пересічним зиском, себ-то таким, який одержить ся, коли весь зиск, вироблений протягом року, рівно розкласти між усім капіталом, що був в обороті за той самий час.

Зрозуміло, все, що ми сказали про зрівняне зиску від капіталу, відносить ся тільки до тих галузей продукції, котрі вже цілком встановили ся і підійшли під загальний пересічний рівень продукційних сил в суспільности. Коли фабрикант гвіздків ветиг запровадити у себе нову машину, котра збільшує видатність праці його робітників, то поки інші фабриканти гвіздків не запровадили у себе таких самих машин, він буде продавати гвіздки дорожче від їх справжньої вартости, буде одержувати зиск більший від пересічного. Та коли й інші фабриканти запровадять у себе такі самі машини, рівень продукції зрівнасть ся в сій галузі, конкуренція приведе ринкову ціну гвіздків до їх справжньої вартости, а зиск, який одержують фабриканти гвіздків, до пересічного зиску. Бо коли б всі фабриканти гвіздків одержували зиск більший від пересічного, тоді капіталісти з інших областей продукції почали б і собі закладати фабрики гвіздків, і се тягло ся б доти, доки гвіздки не почали б давати такий самий зиск, як і в інших галузях, себ-то пересічний зиск.

Таким чином ми бачимо, що конкуренція приводить зиск від капіталу до пересічного зиску, подібно до того, як вона приводить ринкову ціну товару до його справжньої вартости, себ-то до кількості пересічної суспільної праці, потрібної для його продукції. В дійсности се -- дві сторони того самого суспільного явища. Коли ринкова ціна товару стоїть вище від його справжньої вартости, тоді капіталіст одержує зиск більший від пересічного. А коли конкуренція зменшує ринкову ціну товару до її справжньої вартости, вона тим самим зменшує зиск капіталіста до пересічного зиску. Вартість товару витворює не конкуренція, а суспільна суть продукції. Так само і пересічний зиск від капіталу, причина його зрівняня

в різних галузях продукції, залежить від суспільної суті розділу.

В машинах є прилад, котрий зветь ся регулятором і котрий робить працю машини рівномірною. Таким саме регулятором господарської діяльності суспільности являєть ся конкуренція. Вона намагаєть ся привести ринкову ціну товарів до справжньої вартости, а зиск від капіталу до пересічного зиску. Ніхто не буде твердити, що машину порушує її регулятор, а не пара або електричність. Так само нема ніяких підстав твердити, що вартість товару означаєть ся не його суспільною сутю, а відношенем між попитом і подачею, себ-то конкуренцією, або ж, що причина зрівняня зиску теж лежить в конкуренції, а не в суспільній суті розділу.

в) Дохід від торговельного капіталу. На продукції товару ще не кінчить ся його призначенє. Для того, щоби стати річю споживаю, його треба доставити в те місце, де живе споживач; він повинен лежати на поготові в склепах і продавати ся споживачеви на перше його домаганє. На ґрунті товарової продукції повстали так звані посередники між витворцем і споживачем, або купці. Свій грошовий капітал купець не віддає на проценти, як банкир, і не вкладає в продукцію, як підприємець. На свої гроші купець купує товари на місці їх продукції і перепродує їх, очевидно з зиском, споживачеви. Виникає питанє, звідки береть ся зиск купця, зиск від торговельного капіталу?

В розділі про додаткову вартість (див. ч. I, розд. VI) показано, що зиск витворюєть ся не при купні-продажі, а при продукції, витворюєть ся не на ринку, а на фабриці. А тим часом, коли купець купує товар, продукція вже скінчена, фабрикант одержує за вироблений товар всю його вартість, в котру входять всі видатки на матеріял, будівлі, машини і т. и., заробітна плата робітників, пересічний дохід від капіталу і пересічний підприємницький зиск. Звідки ж береть ся зиск купця? А ось звідки.

Продукція товару вже дійсно скінчена, це як

сказано вище, його призначення ще не виконає. А для того, щоб воно було виконане, треба вкласти в товар ще нову кількість праці. Товар треба запакувати, перевезти, скласти в склепах і потім продати покупцеві. Сюди входить праця пакарів, грузчиків, візників, залізничних та парохідних робітників, приказчиків (субектів) і т. д. Уся ця праця оплачується тільки необхідною вартістю, заробітною платою, і витворює надвартість. Від сеї саме праці і залізнична компанія, і парохідні компанії, і купці одержують свій зиск відповідно до кількості капіталу, який кождий з них вклав в підприємство.

Таким чином зиск від торговельного капіталу, як і всі інші форми зиску, має своїм джерелом неоплачену додаткову працю робітників.

г) Поземельна рента. Вияснюючи в попередньому розділі трудову основу вартості на прикладі, взятому з області рільничої продукції, ми прийшли до висновку, що вартість пшениці (як і всякого іншого рільничого продукту) означається кількістю праці, потрібної для її продукції на найгірших з оброблюваних земель. Коли б вартість пшениці була нижча від сеї величини, то витворці, що оброблюють гірші частки землі, мусіли б завсїгди працювати собі на страту і очевидно кинули б рільництво і взяли ся до якої небудь іншої продукції. В порівнянню з витворцем, що робить на гіршому участку, витворець, що оброблює родючий участок, має ту користь, що при однаковій кількості виданої праці він одержує більше пшениці. Та через те, що його пшениця продасть ся на ринку по тій самій ціні, як і пшениця другого, менше щасливого витворця, то в порівнянню з ним він одержує додатковий дохід. Сеї додатковий дохід походить не від ліпшої якості його праці, не від кращого способу продукції, а тільки від ліпшої якості оброблюваної ним землі, себ-то від кращішого його становища, як витворця.

Само по собі зрозуміло, що коли витворець сам являється власником оброблюваної ним землі, то йому припадає цілком продукт його праці, себ-то не

тільки заробітна плата, пересічний зиск від капіталу і пересічний підприємницький зиск, але і сей додатковий дохід, додатковий зиск. Коли ж витворець відірваний від засобів продукції, коли йому доводиться працювати на чужій землі, тоді додатковий зиск іде до власника землі незалежно від того, чи бере він участь в продукції, чи ні. Сей додатковий зиск, який добрі землі дають в порівнянню з гіршими, і являється підставою для так званої диференціальної земельної ренти. Ренту сю звуть диференціальною (ріжничковою) через те, що вона впливає з ріжничці між якістю оброблюваних земель. Коли сиритті та зручні люди почали захоплювати в свою особисту власність землю, вони очевидно почали захоплюване від найкращих що-до положеня та родючости участків. Решта землі, що була гірша, лишила ся ще вільною, се-то кождий рільник міг осісти на ній і обробляти її. При сьому, з погляду господарської користи, для рільника було все одно, чи обробляти гіршу землю і одержувати весь дохід, який вона може дати, чи узяти кращу землю від земельного власника і віддати йому за се додатковий дохід, лишок продукту, який краща земля дає в порівнянню з гіршою. Коли він з яких небудь причин не погодиться з земельним власником, він кидає його і йде на вільну землю, хоч вона гірша. З господарського погляду для рільника в сьому нема ніякої втрати. З сього видко, що на початках суспільного життя, коли ще не вся земля була захоплена в приватну власність, рента не мала безпосереднього відношеня до продукції. Вона була чимсь подібним до дани, котру земельний власник, здебільшого завойовник країни, побирав з тих рільників, які бажали мати кращі участки. Побирав він її тільки за те, що кращі участки дають додатковий зиск, а не за право користаня землею, як засобом продукції. Коли б земельний власник почав вимагати за користане землею ренту, котра перевищує додатковий зиск, який вона дає в порівнянню з гіршими землями, у нього ніхто не схотів би брати землі. Ми вже бачили, що додатковий зиск по-

ходить від того, що в якій небудь галузі продукції частина товарів вироблюється при особливо корисних, але не для всіх продуцентів доступних (монопольних) умовах. А продається за частину товарів по тій самій ціні, як і інші товари. Значить, вище від їх справжньої вартості. Але вартість товару означається кількістю суспільної праці, потрібної для його продукції при пересічних, а не виключно корисних умовах. Звідси випливає, що додатковий зиск не може збільшити вартості товару, бо він вже входить (подібно як заробітна плата та пересічний зиск від капіталу) в існуючу вартість. Через це і диференціальна рента, в котру обертається додатковий зиск, теж не збільшує вартості товарів. Значить, вона не має безпосереднього відношення до продукції. Але є інша відміна ренти, абсолютна земельна рента, котра, як ми побачимо, має дуже великий вплив на сільсько-господарську продукцію і затримує її природний розвиток.

В міру того, як розвивалася і міцніла суспільність, ті її члени, що мали в своїх руках владу, почали захоплювати в свою приватну власність все більше і більше земель, щоб зробити їх джерелом доходу. Справа пішла тим, що вся земля з „божою“ стала панською або державною, або камеральною (удільною) і т. д. Знайшовся власник на кожній кушці землі, навіть найгірший. Погані часи настали для витворців-рільщиків. По трохи земельні власники почали вимагати від них за користання землею не тільки додатковий зиск, який крапає земля дає в порівнянні з гіршою, але і пересічний зиск, який рільник повинен би був мати, як самостійний витворець. З даної диференціальної ренти зробилася знарядом поневолення витворців-рільщиків. Рента почала впливати на продукцію.

Якість землі, що йде в оброблення, залежить безпосередньо від попиту на збіжжя, значить від ціни збіжжя. Всяке збільшення попиту на збіжжя збільшує його ціну і дає можливість взяти в оброблення такі участки землі, котрі було некорисно обробляти при давних ці-

нах. Коли земля належить до самого витворця, він може взяти ся до оброблення гіршого участку, як тільки мати-ме надію одержати з нього пересічний дохід, себ-то стільки, скільки може дати йому його праця в якій небудь иншій галузі продукції. Але справа міняєть ся, коли земля належить до особи, котра сама не обробляє її. Такому власникови баїдуже, що на його участку самостійний витворець міг би випробити пересічний дохід. Йому від сього нема ніякої користи. Він лишає свою землю пустирем доти, доки йому не заплатять за право користапя з неї. А се може бути тільки тоді, коли ціни на збіжжє зростуть на стільки, що нові участки дадуть витворцю не тільки пересічний дохід, але й ту суму, котру вимагає від нього власник землі. Ся сума, котру власник землі побирає за право користапя з найгірших участків, які ще не були в обробленю, зветь ся абсолютною земельною рентою. Ми бачимо, що абсолютна земельна рента безпосередню викликає збільшенє ціни збіжжя. Інакше кажучи, коли б земля не була приватною власністю, а була доступна для кожного витворця, що хоче її обробляти, тоді в обробленє пішли б такі землі, які тепер стоять пустирем, бо власники чекають підвищення ціи збіжжя. Тоді не тільки могли б працювати теперішні безробітні, але і зміенила ся б вартість збіжжя.

Земельна рента, все одно, чи диференціальна чи абсолютна, має завсїгди те саме джерело, як і зиск від капіталу, себ-то неоплачену додаткову працю, додаткову вартість, витворену безпосередними витворцями. Ніякі словні викрути оборонців теперішнього ладу не можуть тут затемнити справжнього стану річей. Коли селянин бере у пана землю за частину урожаю, коли він оре її своїм плугом, засїває її своїм зерном, сам збирає урожай і потім дві третини його везе до папа, то тільки сїпний, або той, хто вмисно закриває очі, не бачить, що пан в снопах забрав додаткову вартість, витворену рільником. Та що говорити про додаткову вартість! Дуже часто буває так, що пан відбирає від рільника ще й частину необхідної

вартості, себ-то видирає в нього з рота насущний хліб. Приватна власність на землю се монополія, вона виключає або обмежує вільну конкуренцію в області рілльничої продукції. Земельна рента існує через те, що власники землі не боять ся конкуренції. Людність зростає, попит на збіжжя все збільшується. Земельний власник знає, що витворець, що має за мало землі, або зовсім її не має, не втіче від нього, не тепер то в четвер, а опинить ся в петлі. Уже одно те, що земельним власникам не доводиться конкурувати між собою, щобн мати до своїх послуг рілльників, дає їм страшну силу над сільською людністю. До цього треба ще додати, що між витворцями-рілльниками відбувається ся жорстока конкуренція: вони мусять або кидати засиджені місця і йти в світ, або як приймати умови, які ставить їм власник землі. А ці умови часто такі, що з продукту його праці рілльникови лишається ся тільки частина його необхідної вартості.

Власники землі одержують ренту не тільки з управної рілі, але з дугів, лісів, рибних вод, шахт і забудованих міських земель.

Кожного разу, як право приватної власности обмежує свободне користування яким небудь даром природи, яке потрібне або корисне для людини, з цього повстає рента. І коли б який небудь мудрий ласун до чужої праці придумав спосіб захопити в приватну власність повітря або сонячне світло, то й ці дари природи давали б власникам таку саму ренту, як і земля.

д) Податки. За первісних часів, коли людина була дикою, їй доводило ся своїми власними силами забезпечити собі існування, а для цього їй треба було бути майстром до всього. Вона муїла знати, які овочі можна їсти, а які ні, і де їх знаходити, вона муїла вміти полювати на звірів, муїла завжди боронити ся від ворогів, вміти робити собі хату і готувати одяжу. Та тяжко бути майстром до всього, і через се первісна людина все се робила дуже погано: жила ся вона всякою поганою, замість хати був мізерний шалаш з гілок, ледви висушена та вимята звіряча

шкіра прикривала його тіло, а що-до оборони від ворогів, її часто дуже але доводило ся. Справа значно змінилася ся, коли люди почали жити громадами. Появилось ся співробітництво, яке дає можливість виконувати такі діла, котрих не могли зробити окремі люди. Повстав суспільний поділ праці, котрий зробив працю видатнійшою, і життя стало далеко легше і приємніше.

В міру того, як люди тревало лучили ся в суспільности, основані на співробітництві і поділі праці, у них почали виробляти ся опріч особистих потреб ще й суспільні потреби. Коли людина жила сама, її не могла прийти до голови думка прокласти дороги в лісі, де вона жила. Вона не могла цього зробити та се й було для неї цілком непотрібне. Для своїх мадрівок вона дуже добре могла користувати ся стежками, які поробили звірі. Але для суспільности, в котрій існує поділ праці і звязаний з ним обмін товарів, дороги незвичайно потрібні. Чим кращі способи комунікації (всякі дороги) між окремими частинами суспільности, тим легше відбуваєть ся обмін. Опріч доріг суспільности потрібні громадські будинки, наприклад, церкви, лікарні, школи. Для суспільности треба провести воду для обводнення піль, або висушити яке небудь болото, котре поширює пропасницю на цілий округ. Суспільність потребує безпеки, як зовнішньої, так і внутрішньої, для того, щоб кождий міг спокійно працювати, не боячи ся, що кождої хвилини можуть прийти непрохані гості й позбавити його не тільки маєтку, але навіть і життя. Для заспокоєння всіх суспільних потреб, очевидно, потрібна праця, бо дороги, мости, будинки і т. д. самі з себе не стануть. З початку вся суспільність постачає працю в натурі: в назначений день виходили всі разом або по черзі направляти дороги, ставити греблі, або тесати каміне до будівель. Виходили також по черзі на варту. А коли нападали зовнішні вороги, кождий дорослий і здоровий мужчина повинен був вийти озброєний в поле і відбивати напад. Поволи поділ праці поширив ся і на ту працю, котра потрібна для заспо-

ковеня суспільних потреб. З шевця часто виходить поганий будівничий мостів, а кравець буває лихим каміняром. Замість відривати ся від своєї роботи і брати ся до непривичної для них справи, краще хай вони дадуть суспільности свою частину праці на суспільні потреби своїми продуктами — чоботами або убранєм. А мости хай будує тесля, а каміне теше каміняр. Тесля і каміняр роблять тоді для суспільности всю ту працю, котру повинні були б робити інші члени суспільности, але натомісьць вони одержують від суспільности всі ті продукти, котрі кожний витворець дав за ту частину праці, котра припадала на нього. Коли гроші стають засобом обміну на ринку, коли повстає грошове господарство, витворці виплачують суспільности свою частину праці не продуктами, а грошима. Повстають податки в тій формі, в якій вони існують тепер. Таким чином податки — се та частина праці, котру кожний член суспільности віддає продуктами або грошима на заспокоєнє суспільних потреб. Далі ми побачимо, які поправки треба зробити в сьому означеню.

Коли суспільність складаєть ся ще з самостійних витворців, то очевидно, що в формі податків кожний член суспільности дає частину своєї власної праці. Та коли витворців уже відірвано від засобів продукції, коли одні члени суспільности мають тільки голі робочі руки, а другі захопили собі в приватну власність засоби продукції, — коротко кажучи, коли наступив уже капіталістичний господарський устрій, вся праця, що містить ся в податках, перекладаєть ся на плечі працюючої людности. Податки платять, розумієть ся, і капіталісти. Але весь дохід капіталіста береть ся з надвартости, витвореної додатковою працею робітників, і через се капіталіст оплачує податки не своєю працею, а чужою, себ-то працею робітників. З другого боку, податки, які платять робітники, теж повинні йти з надвартости, а не з необхідної вартости (себ-то заробітної плати), инакше робітник мусів би не додати і не допивати. Так воно повинно було

бути, але не все так буває. Коли в селянина в осені продають його збіжжя і його мізерні манатки за залеглі податки, то тут справа йде вже не про надвартість, витворену його працею — у нього відбирають частину необхідної вартости і змушують його жити в голоді до нового урожаю. Таким чином податки в капіталістичній суспільности — се вже не частина праці, яку кождий член суспільности віддає на задоволення суспільних потреб, се частина додаткової праці або надвартости, котру працююча людність віддає на задоволення суспільних потреб. Се перша поправка, яку нам доводить ся зробити в означеню податків, якими вони повинні бути в трудовій, а не в капіталістичній суспільности. Зараз буде й друга поправка.

Ми бачили, що податки йдуть на „задоволення суспільних потреб“. Так воно і було, поки в трудовій суспільности громадськими справами порядкувала сама суспільність при помочи віча. Та ми вже знаємо, що сьому вільному житю давно вже зробили кінець. Прийшли зойовничі люди, завоювали країну і почали порядкувати нею по своїй уподобі, себ-то на свою користь. Розумієть ся, доводило ся тоді, як і тепер, частину дани та податків видавати на громадські справи. Але володарі головним чином дбали про те, як би зміцнити свою силу. Воєнна дружина володарів, котру удержувала трудяща людність завойованої країни, ніби то повинна була боронити країну від зовнішних ворогів. Часом воно так і бувало. Але найчастійше дружина уживала ся на те, щоби тримати в страху та покорі сю трудящу людність, і зрідка йшла робити нові завойованя для володарів.

При сьому вороги часом побивали дружину; тоді вони приходили в країну і господарювали там по своїому. Володарі удержували також стражників, ніби-то для підтримуваня загальної безпеки, щоби спокійні громадяни не мали якого лиха від злочинців. Та в дійсности стражники тільки те й робили, що винюхували „вільний дух“ серед людности і викоринювали

його жорстокими карами та переслідуваннями. Діяло ся те саме, що й тепер дієть ся. За таких порядків, розумієть ся, тільки частина податків іде на задоволення суспільних потреб. Решта іде на підтриманє „існуючого ладу“, так корисного для володарів, а суспільні потреби лишають ся на боці.

Щоби скінчити з податками, скажемо ще, що податки бувають безпосередні і посередні. Безпосередні податки се ті, які державний скарб накладає або на самих мешканців (подушний податок), або на їх маєток (будинки, землі), або ж на дохід, який вони одержують (доходовий податок). Безпосередні податки мають ту невигоду, що зараз відко, скільки з кого беруть. Коли накласти новий податок, мешканці счиняють крик. От спритні люди і придумали спосіб — дерти піре з живої курки так, щоб вона сього не спостерігла, а головню, щоб не кричала.

Сей спосіб зветь ся посередними податками. Сі податки побираєть ся не з мешканця і не з його маєтку або доходу, але з річей споживаця, котрі потрібні для його існуваня. Визначуєть ся податок або акциз на цукор, чай, на тютюн, на вино і спиртові напої, на сіль і т. д. Державний скарб побирає сі податки перед тим, як товари підуть в оборот, так що споживач не стикаєть ся безпосередно з державним скарбом. Він тільки вартує, що річі споживаня дорожчають. А коли купець каже йому, що вишен в сьому державний скарб, котрий наклав нові податки, споживач не звертає на се уваги, або просто не вірить купцеві. А державному скарбови тільки сього й треба.

Щоб легше було одержувати податки, а також для того, щоби мати можливість визначувати на деякі річі споживаця довільні ціни і збільшувати свої доходи, державний скарб заводить монополі на сі річі, себ-то він застерігає собі виключне право продавати, а часом виробляти ті чи інші річі споживаня. В ріжних країнах монополії існують на спирт, на тютюн, на сірники, на сіль і т. д. При державному монополію, як і при всякому иншому, не тільки ціна рі

чей споживання вищя, ніж вона була би при свободній конкуренції, але і сама якість річей буває гірша.

Зводячи до купи все сказане тут про розділ, ми приходимо до висновку, що за винятком того, що потрібне для підтримання в доброму стані засобів продукції, всі вартости, витворювані трудящою людністю країни, розділяють ся таким способом:

А. Необхідна вартість.

(удержанє безпосередних витворців)

а) Удержанє витворців, цілком позбавлених засобів продукції — звичайна заробітна плата.

б) Удержанє витворців, не цілком позбавлених засобів продукції — укрита заробітна плата.

Б. Надвартість.

- а) Зиск від грошового капіталу.
- б) Зиск підприємця.
- в) Зиск від торговельного капіталу.
- г) Земельна рента.
- д) Податки.

РОЗДІЛ III.

**Клясова будова сучасної суспільности, що впливає з розділу.
— Боротьба кляс.**

Організований стан суспільности. Коли кілька чоловіка хотять виконати спільно яку роботу, котрої кожний з них з'окрема не може зробити, вони беруть ся до справи в певному порядку. Через се співробітництво — се сполученє чинностей окремих людей для виконання певної роботи. Сі

чинности можуть бути однакові (однородні) і неоднакові (різномірні). Коли кілька чоловіка береться перенести з місця на місце важку колоду, всі вони однаково напружують руки, згинають спину і т. д. Тут очевидно відбувається звичайне додавання однакових рухів. Таке сполучення однакових рухів буде звичайним співробітництвом. Навпаки, коли для того, щоби робити наприклад столи, одні рубають дерева в лісі, другі пилять стовбури на дошки, треті гнблюють дошки і ріжуть їх на міру, четверті збирають та склеюють їх і т. д., то ми маємо тут діло з сполученням неоднакових, різномірних чинностей, — чинности дроворуба не ті самі, що чинности столяра. Се вже — зложене співробітництво, або поділ праці. Легко зрозуміти, що сполучення чинностей, чи буде се в звичайному співробітництві чи в поділі праці, можливе тільки тоді, коли між людьми в суспільності існує який небудь внутрішній зв'язок. Інакше кажучи суспільність уявляє з себе не тільки збір людей, що живуть цілком незалежно один від одного, але має свою будову.

Повстає питання, яка сила лучить людей для спільної чинности в сучасній суспільности і яка будова сеї суспільности? Народна мудрість каже: „Риба шукає де глибше, чоловік де краще“. Природа дала людині, як і кождому живому створінню, потреби, заспокоєння котрих являється головним інтересом життя. Людина все шукає, де б їй краще і легше заспокоїти свої потреби, вона йде туди, куди тягне її інтерес.

Зрозуміло, що кождий хотів би жити як найкраще і піти туди, де ходять в шовках та аксамітах і де їдять на сріблї та золоті. Кождий сього хотів би, та не кождому се доступно. А доступне се щастє тільки для тих, хто не сіє, не жне, а проте розкошує. Решта мусить шукати свій інтерес не там, де хоче, а там де може. Для заспокоєння потреб служать вартости, втворені працею. Через се у кождого інтерес лежить там, звідки він одержує вартости, конечні для заспокоєння його потреб. Та в сучасній суспільности вар-

тості розділені, — розділені, як ми знаємо, на дві великі частини: необхідну вартість — заробітну плату витворців — і надвартість, з котрої ідуть зиски від всяких капіталів і капіталістичних підприємств, земельна рента і податки. Звідси випливає, що не всі члени суспільності мають однакові інтереси; одні живуть коштом необхідної вартості, другі живуть з надвартості. Є пословиця, котра говорить, що „своя сорочка ближша до тіла“. Се значить, що людина насамперед женеться за своїм власним інтересом, намагається насамперед заспокоювати свої власні потреби. Коли Іван живе з заробітної плати, він дбає, щоб ся плата була як найбільша, і щоб одержав її насамперед він, Іван, а не Сидір, котрий теж живе з заробітної плати. Так само робить Сидір відносно Івана, Петро відносно Сидора і т. д. Та всі Івани, Сидори та Петри, коли вони мають хоч трохи розуму в голові, не можуть не знати, що величина їх заробітної плати залежить не від їх старань, а від величини заробітної плати взагалі. Вони можуть одержувати за свою працю лише стільки, скільки інші робітники, що живуть з заробітної плати. Через се хоча Іван, Сидір, Петро криво споглядають один на одного, поки вони не одержали роботи, але інтерес у них спільний, а саме, щоби заробітна плата взагалі була як найвища. Тоді на кожного з них припаде більше.

Так само думають і всі ті члени суспільності, котрі живуть коштом надвартості. Їх спільний інтерес лежить в тому, щоби надвартість, витворювана працею робітників, була як найбільша. З сього видно, що людей еднають їх інтереси, котрі впливають з розділу вартостий в суспільності. І відповідно до того, що в суспільності вартості розділяються на дві великі частини — необхідну вартість і надвартість — люди теж еднаються в сучасній суспільності в два великі відділи або класи: класа безпосередніх витворців, трудова класа, що живе з заробітної плати, і класа нетрудова, капіталістична, що живе коштом надвартості, ви-

твореної працею безпосередних витворців. Розгляньмо тепер ближче кожду з сих кляс.

I. Трудова кляса. Загальною ознакою трудової кляси являєть ся те, що її члени продукують всі ті вартости, з котрих живе суспільність, але одержують в нагороду за свою працю тільки частину сих вартостей — заробітну плату, котрої ледви вистарчає на їх удержанє. По суті, становище всіх членів сеї кляси однакове, та неоднакові умовини, серед яких вони прикладають свою працю і витворюють вартости. Одні цілком позбавлені засобів продукції і повернені в „пролетарів“, котрі не мають нічого окріч своїх рук; другі ще не зовсім позбавлені засобів продукції і ніби то провадять самостійне господарство. Та тут треба вміти відрізняти суть від зверхнього вигляду. Коли вдумати ся глибше в справу, видко, що витворець, у котрого не вистарчає засобів продукції, так само підлягає капіталу, як і витворець, котрий зовсім їх не має. Про се вже була мова в попередньому розділі. Там було показано, що і пролетар і витворець, не зовсім позбавлені засобів продукції, одержують з продукта своєї праці необхідну вартість — заробітну плату. Та пролетар одержує заробітну плату безпосередно, через се ми його плату називали звичайною заробітною платою; що-до витворця, не зовсім позбавленого засобів продукції, то заробітна плата укриваєть ся під виглядом самостійного господарства, і через се його плату ми назвали укритою заробітною платою.

Тепер нам треба розглянути, який звязок існує між звичайною заробітною платою і укритою, і на скільки вони впливають одна на одну. Тільки тоді ми довідаємо ся, на скільки сі обидві форми заробітної плати можуть злучити в одну трудову клясу і витворців, вже цілком позбавлених засобів продукції, і витворців, які ще володіють частиною потрібних для них засобів продукції. Тому що у нас величезна більшість витворців, не цілковито позбавлених засобів продукції, складаєть ся з селян-рілників, то в приложеню до умов нашого життя се питанє треба поста-

вити так: Чи інтереси міських фабричних робітників годять ся з інтересами багато-мільйонної маси трудового селянства?

Малоземелле, незвичайно велика арендна плата за землю та непомірні податки довели господарство витворців-рільників до дуже поганого становища. Після уплати податків та аренди власникови землі витворець часто не має з чого прожити до нового врожаю. Хто може, ще тримаєть ся господарства, хто не може, кидає село і йде шукати роботи в инше місце, здебільшого в місті на фабриці. Та лихо в тому, що в місті не завсїгди знаходить ся праця для всіх фабричних робітників. Темний, голодний, непривичавний до міського життя, колишній рільничий витворець годить ся взяти всяку роботу і за всяку плату, аби тільки не змерти з голоду. Між шми і міськими робітниками відбуваєть ся конкуренція. Фабрикант звичайно силкуєть ся паняти собі робочі руки за найменшу плату, і через се заробітна плата міських робітників неминуче повинна зменшити ся. Та окрім зменшення заробітної плати наплив робочих рук з сіл ще й з иншого боку дуже відбиваєть ся на міських робітниках. Річ у тому, що міські робітники, привичавні до фабричного життя, вже вміють обстоювати свої інтереси і своїми домаганнями, а часом і страйками чимало турбують фабрикантів і добивають ся поліпшення свого становища. Міські робітники могли б виступати далеко сміливіше та рішучіше, як би не бояли ся, що коли капіталістови буде скрутно, він завсїгди може заступити їх робітниками, що прийшли з села. Таким чином погане становище витворців-рільників неминуче веде до зменшення заробітної плати і взагалі до погіршення становища міських робітників. Коли б дідичі брали менше за аренду землі, коли б податки не були такі тяжкі, витворці-рільники одержували би більше продукту від своєї праці і могли би жити від урожаю до урожаю. Їх укрита заробітна плата давала б їм можливість існувати так само, як звичайна заробітна плата дає можливість існувати міським робітникам. Та тому, що сього нема, сільські витворці мусять йти

на місто і там мимоволі зменшують заробітну плату пролетарів. Зменшене рівеня укритої заробітної плати неминучо веде до зменшеня рівеня звичайної заробітної плати.

Легко бачити, що так само підвищення рівеня укритої заробітної плати повинно викликати підвищення рівеня звичайної заробітної плати. Коли з яких небудь причин становище витворців-рільників поліпшується, вони лишають ся на своїх місцях і не йдуть на місто шукати заробітку і зменшувати плату міських робітників. Через зменшене подачі робочих рук заробітна плата міських робітників повинна зрости. Окрім того, не боячи ся конкуренції з боку сільських витворців, котрих злидні виганяли раніше на місто, міські робітники можуть краще обстоювати свої інтереси проти капіталістів і змусити їх до уступок.

Коли поглянути тепер, як звичайна заробітна плата впливає на укриту, то й тут виходить, що підвищене або знижене звичайної заробітної плати повинно в свою чергу потягти за собою підвищене або знижене укритої заробітної плати. Коли наприклад заробітна плата міських робітників зростає через поширеня капіталістичних підприємств, багато витворців-рільників кидає своє господарство і йде до міста на фабрики. Через се конкуренція між витворцями-рільниками на селі зменшується, земельні власники вже не можуть тиснути їх так як давніше, і укрита заробітна плата теж зростає. Навпаки, коли фабриканти виробляють за багато товарів, для котрих нема покупців, і в міській продукції настає застої, звичайна заробітна плата знижується. Міські робітники, котрі не мають роботи на місті, йдуть на село і там ще збільшують конкуренцію між витворцями-рільниками, і укрита заробітна плата теж зменшується.

З сього видно, що звичайна заробітна плата дуже тісно лучить ся з укритою. Не можна зачіпити міського робітника без того, щоби се не відбило ся на витворцях-рільниках і навпаки. Для міського робітника важно не тільки те, щоб його заробітна плата була як найвиша, але щоб і заробіток трудового рільника був теж

як найвищий. Так само для витворців-рільників, що одержують при розділі укрито заробітну плату, дуже важно, щоб звичайна заробітна плата була як найвища. Коротко кажучи, міські пролетарі, так само як і трудове селянство, мають один спільний інтерес: підвишене необхідної вартости, збільшене тої частини, котра при розділі вартости в суспільности припадає на безпосередних витворців. Сей спільний інтерес лучить міських робітників і трудове селянство в одну велику трудову клясу, клясу безпосередних витворців, що живуть з заробітної плати, звичайної або укритої.

Само по собі зрозуміло, що до трудової кляси треба віднести з одного боку рільників, цілком позбавлених засобів продукції — сільсько-господарських наймитів або рільничий пролетаріят, — з другого боку, дрібних ремісників, котрі ще не зовсім позбавлені засобів продукції, але всеж працюють на капіталіста. Становище наймита, рільничого пролетара, нічим не ріжниться ся навіть на зверх від становища фабричного пролетара. І той і другий не мають нічого окрім своїх робочих рук, обидва одержують звичайну заробітну плату, і їх справа ясна. Що-до ремісників, не цілком позбавлених засобів продукції і змушених працювати на капіталіста, їх становище в усьому подібне до становища малоземельних селян. Всі вони, як про се вже було говорено багато разів, одержують від продукта своєї праці тільки укриту заробітну плату.

Опріч витворців, вже цілком позбавлених засобів продукції, в сучасній суспільности існують ще витворці, котрі мають досить засобів продукції. Існують щасливі ремісники, котрі мають не тільки всі потрібні інструменти, але й гроші, потрібні для винайму майстерні та для закупки матеріялу. Існують щасливі рільники-витворці, котрі мають землі як раз стільки, скільки вони можуть обробити. Існують ще й такі ремісники і рільники, котрі мають засобів продукції більше, ніж їм треба для приложеня своєї праці. Вони працюють, „витворюють“ самі, але, щоб використати лишок засобів продукції, вони наймають робітників,

котрим платять звичайну заробітну плату. Яке становище всіх сих витворців в сучасній суспільности? До якої класи вони належать? Коли ремісник або рільник володіє засобами продукції, потрібними для цілковитого з'ужиткованя його праці, він сам собі пан. Після уплати податків він одержує весь продукт своєї праці, себ то необхідну вартість і надвартість. Через се йому цілком байдуже, чи велика чи мала заробітна плата, чи велика чи мала надвартість, що припадає на капіталістичну класу. Його інтерес лежить в збільшенню видатности його власної праці, а зовсім не в розділі вартостий на необхідну і додаткову. Та хоча він і стоїть, сказати б, поза класами, інтерес всеж повинен тягти його до трудової класи. Річ у тому, що в сучасній суспільности становище такого самостійного витворця, що володіє потрібними для нього засобами продукції, дуже хитке. Коли він ремісник, йому доводить ся витримувати конкуренцію мануфактури та фабрики, котрі продукують товари в корисніших умовах, ніж він, і через се можуть продавати їх дешевше. Найменший недогляд або нещасливий випадок, як от пожежа або хвороба, позбавляють його цілковито або почасти засобів продукції. Він спускаєть ся тоді в ряди витворців, що одержують звичайну або укриту заробітну плату. В такому ж становищу як ремісник знаходить ся рільник, що має землі стільки, скільки йому треба. І в нього до часу все йде добре, але злидні весь час загрожують йому. Прийде неврожай, подохне худоба або згорить хата, і не минути самостійному витворцю ліхварської або панської неволі. Ось чому самостійні витворці, що володіють усіма потрібними для них засобами продукції, з побоюванєм дивлять ся на капіталістів. Від них вони не сподівають ся нічого доброго, і через се вони не мають ніякого інтересу в тому, щоби капіталістам жило ся як найкраще, і щоби вони одержували як найбільше додаткової вартости. Навпаки, від трудової класи такі самостійні витворці не можуть сподівати ся ніякого лиха. Вони можуть навіть бажати, щоби трудова класа сильніше наступала на капіталістів і хоч трохи ске-

рочувала їх загрибуці руки. Таким чином самостійні витворці, забезпечені засобами продукції, по своїйму інтересу не належать ні до трудової кляси, ні до капіталістичної. Та все ж вони стоять ближше до трудової кляси, в котрій і опиняють ся, коли їх спіткає лихо. Зовсім инше становище самостійного витворця, котрий має засобів продукції більше, ніж може використати власними силами. На скільки справа йде про його власну працю, він як самостійний витворець, не цікавить ся розділом, бо ні з ким не ділить ся продуктом своєї праці. Та він має лишок засобів продукції, і щоб сей лишок не гинув марно, він наймає собі робітників. Тут він вже виступає як капіталіст, котрий використовує чужу працю. Своім робітникам він платить заробітну плату і кладе собі в кишеньку додаткову вартість, котру вони витворюють. Зрозуміло, що для нього краще, щоб заробітна плата була як найменша, а додаткова вартість як найбільша. Хоч він ще працює сам, але інтерес пхає його не до трудової кляси, а до капіталістичної. І дійсно, ледви тільки він зможе найняти побільше робітників, він перестає робити і робить ся звичайним капіталістом. Так в сучасній суспільности відбувається перетворення самостійних витворців, з одного боку, в витворців, не цілком позбавлених засобів продукції, та пролетарів, з другого боку, в капіталістів. Ми ще вернемо ся до сього, коли будемо говорити, про закон розвитку капіталістичної суспільности та про земельне питання.

II. Капіталістична кляса. Перейдім тепер до розгляду капіталістичної кляси. Так само як і трудова кляса, вона складаєть ся з верств однородних що-до сути, але різних що-до вигляду. Всі вони живуть з надвартости, яку витворює трудова кляса, всіх їх єднає спільний інтерес: збільшити як найбільше надвартість коштом необхідної вартости, коштом заробітної плати, котру одержує трудова кляса. Та при розділі надвартости між собою, кожда верства намагаєть ся захопити як найбільшу частину, і між усіма капіталістичними верствами йде постійна внутрішня боротьба. Братерську однодушність вони вля-

вляють тільки тоді, коли діло йде про їх спільний інтерес — про збільшене додаткової вартости коштом необхідної.

Ми вже знаємо, що в сучасній суспільности надвартість ділиться на сі п'ять головних частин: зиск від грошового капіталу, зиск підприємця, зиск від торговельного капіталу, поземельна рента і податки. Сьому розділові надвартости відповідає п'ять головних верств капіталістичної кляси: банкири, промислові, купці, дідичі і правительство (всяке начальство). Зрозуміло, що між усіма сими верствами нема стислого відмежуваня; банкир може частину свого капіталу вкласти в яке небудь промислове підприємство, а промисловець може частину свого вільного капіталу покласти в банк на проценти і т. д. Але загалом всі верстви існують, і коли спільний інтерес в них один, то приватні інтереси їх не сходять ся.

Внутрішня боротьба між верствами капіталістичної кляси. Коли банкир дає свій грошевий капітал промисловцю для урядженя якого небудь капіталістичного підприємства, він силкуєть ся здерти з нього як найбільший процент і тим зменшити підприємницький зиск свого довжника. З свого боку, промисловець силкуєть ся заплатити як найменший процент на позичені гроші і тим збільшити підприємницький зиск коштом зиску від грошового капіталу. Так само приватний інтерес промисловців-фабрикантів та заводчиків не сходить ся з приватними інтересами земельних власників. Земельні власники з усеї сили намагають ся збільшити земельну ренту. А ми вже бачили в попередньому розділі, що абсолютна земельна рента неминучо веде до збільшеня ціни рільничих продуктів. Коли фабрикант наймає робітників, він за їх працю платить їм заробітну плату. Сеї заробітної плати повинно вистарчити на удержане робітників і їх родин. Тому що головною рубрикою в сьому удержаню являєтн ся харч, то чим дорожчі рільничі продукти, тим вища повинна бути заробітна плата робітників. А чим вища заробітна плата, необхідна вартість, тим менша додаткова вартість, з котрої

йде зиск капіталіста. Таким чином, через право приватної власности на землю, дідич відтягає частину зиску від промисловця. Але сам промисловець видобуває свій зиск від робітників, що працюють у нього на фабриці. Через се виходить, що земельний власник, котрий відбирає від нього частину свого зиску, привласнює собі частину неоплаченої праці фабричних робітників, котрих він і на очи не бачив і про істнованє котрих, може бути, він і не думав ніколи. Ось як проявляєть ся суспільна суть продукції і розділу.

Ш. Правительство. Приватні інтереси правительства, котре тримає в руках всю управу країною, теж не в усьому сходять ся з приватними інтересами інших верств капіталістичної кляси. Як і цілій клясі, до котрої воно належить, правительству треба, щоб додаткова вартість була як найбільша. Та заразом правительство змагає до того, щоб як найбільша частина сеї додаткової вартости припала саме йому, а не промисловцям або земельним власникам. Тому що правительство розпоряджає цілою державною машиною, воно може захопити величезну частину додаткової вартости. Забирати її воно може через безпосередні і посередні податки. Коли правительство побирає податок з маєтку або капіталістів, воно безпосередно привласнює собі частину додаткової вартости. Коли ж воно побирає посередні податки, се-то коли накладає податки на річи споживаня — чай, цукор, тютюн, сіль, спиртові напої і т. д., сим воно викликає дорожнечу сих річий споживаня і відповідне підвищенє заробітної плати. А чим висша заробітна плата, тим менша додаткова вартість і зиск капіталістів. Та се підвищенє іде не на користь робітників, а на користь правительства. Інакше кажучи, посередні податки — се зручний спосіб, яким правительство захоплює ще одну частину додаткової вартости. Ось через що промислова верства не завше стоїть в добрих відносинах до правительства.

Але правительство одержує дохід не тільки з додаткової вартости. Коли пригадати, з одного боку зли-

денне і півголодне життя трудового селянства, з другого боку, страшну масу податків, які вони платять, то тут не може бути ніякого сумніву: правительство забирає не тільки частину додаткової вартости, яку втворила трудова кляса, але ще й частину необхідної вартости.

Клясовий характер правительства. Хоча приватні інтереси правительства не завжди сходять ся з інтересами інших верств, що живуть коштом додаткової вартости, але воно все шильує спільний інтерес капіталістичної кляси, бо само належить до неї. Правительство належить до капіталістичної кляси не тільки через те, що воно одержує частину додаткової вартости, але й через те, що воно розпоряджає яко власник державними маєтками і само провадить капіталістичну господарку. На державних фабриках і заводах, на всій сітці залізних доріг, що належать до держави, і т. д. робітники одержують таку саму заробітну плату, як і в приватних капіталістичних підприємствах, а додаткова вартість, котру вони вироблюють, іде в руки правительства. За користанє державними землями селяни платять скарбови таку саму арендну плату як і дітям. Коротко кажучи, в сучасній суспільности правительство — се найбільша капіталістична сила. Хоча воно існує ніби то для порядкування справами усеї суспільности, але воно боронить і може боронити тільки інтереси своєї кляси, інтереси капіталістичні. Інакше воно перестало б існувати в тому вигляді, в якому існує тепер.

Уявімо собі, що якийсь небудь капіталіст розпочав підприємство і почав думати не про свої інтереси, не про збільшенє додаткової вартости, а виключно про інтереси робітників. — погляв би душу за те, щоб як найбільше збільшити заробітну плату і зменшити робочий день. За се він, може бути, опинив ся б після смерти в раю, але капіталістом він напевно перестав би бути ще за життя. Бо суть капіталістичної продукції лежить в тому, щоб видобувати з робітників додаткову вартість. Так само, коли б правительство справді думало служити інтересам цілої суспільности, а не клясі

капіталістів, воно повинно було б на державних фабриках та заводах віддавати робітникам весь продукт їх праці, державні землі віддати в урівнююче користування рільникам, зробити так, щоби податки були не частиною додаткової вартости, відбираної виключно від трудової класи, а щоби і теперішні капіталісти давали на заспокоєне суспільних потреб частину своєї праці, а не чужої. Та все се було би можливе тільки в тому випадку, коли б і сама суспільність була не класовою як тепер, а трудовою. Се так і буде, коли соціалістичний устрій заступить місце капіталістичного. А в сучасній, класовій суспільности правительтво може бути тільки класовим і боронити інтереси тільки тої класи, до котрої воно по своїй суті належить, се-то інтереси капіталістичної класи.

Таким чином, відділене витворців від засобів продукції і злученні з ним способ розділу вартостий неминучо веде до класової будови суспільности, до повстання класового правительтва.

Окрім зазначених вище верств, як трудової так і капіталістичної класи, в сучасній суспільности існує ще одна верства, значіне котрої в суспільному життю незвичайно велике.

IV. Інтелігенція. Ми говоримо про інтелігенцію, величезна більшість котрої живе з умовою праці. До якої класи треба віднести інтелігенцію, до трудової чи до капіталістичної? Щоб відповісти на се питанє, нам треба прикласти до інтелігенції ту саму мірку, яку ми прикладали до інших верств сучасної суспільности. Де лежить інтерес інтелігенції, звідки бере вона вартости для заспокоєня своїх потреб? Коли вдумати ся глибше в становниче інтелігенції, то можна побачити, що вона загалом складаєть ся з трьох частин, з котрих одна зливаєть ся з трудовою класою, друга пристає з капіталістичною, а третя частина лишаєть ся поза класами.

Трудова інтелігенція. Потреби безпосереднього витворця, що живе з заробітної плати, не обмежують ся тільки поживою, убранєм, мешканєм і т. д., се-то річами, котрі при поділі праці в суспільности

роблять для нього інші витворці. Йому треба лічити ся, коли він заслабне, він хоче читати книжку або газету, коли має вільний час, його діти повинні вчитися в школі. Всі ці його потреби заспокоює інтелігенція — лікарі, письменники, вчителі, котрі одержують від нього плату за свою розумову працю. Само по собі зрозуміло, що його заробітної плати повинно вистарчити і на всі видатки. В якому ж становищу стоять до безпосереднього витворця ці представники розумової праці?

Вони дають йому свою працю за заспокоєння його потреб і одержують від нього за це частину заробітної плати. Відносно до нього лікар, учитель і т. д., стоять в тому самому становищу, як і інші витворці, котрі через поділ праці постачають йому убрание, обув і т. д. За певну частину його заробітної плати інтелігенція своєю працею заспокоює потреби трудової класи, вона живе коштом необхідної вартости, і через се її інтереси зливаються з інтересами трудової класи.

Коли наприклад лишити на боці всякі міркування ідейного і морального характеру і дивитися на справу тільки з погляду інтересу, то для мене, що пише ці рядки для трудової класи, корисно, щоби заробітна плата і звичайна і узгита була як найбільша. Чим вища буде заробітна плата, тим більше робітники і селяни зможуть купувати мою книжку, тим більше я одержу за працю, котру я вклав в її писане. Через се мій заробіток як найтісніше лучить ся з заробітною платою трудової класи, і мій інтерес протилежний її інтересови капіталістичної класи. В такому самому становищу находять ся і всі інші інтелігенти, що працюють на трудову класу. Те, що інтелігентна праця оплачується значно краще, ніж звичайна, зовсім не міняє суті справи. Ми вже знаємо (ч. I. розд. VIII.), що складна праця повинна оплачувати ся краще, ніж звичайно. Чим більше науки треба робітникови, тим більша вартість його робочої сили, тим вища його заробітна плата, а інтелігентному робітникови треба дуже

багато попередної науки, перше ніж він зможе як слід виконати своє діло.

Капіталістична інтелігенція. Та зовсім не вся інтелігенція обмінюєть ся своєю працею з трудовою клясою, живе коштом заробітної плати і через се саме належить до трудової кляси. Значна частина інтелігенції віддає свою розумову працю на службу капіталу і капіталістам, свій дохід вона одержує не з необхідної вартости, а з додаткової, і через се її інтерес лучить ся не з інтересом трудової кляси, а з інтересом кляси капіталістичної.

В капіталістичних підприємствах має заняте ціле військо найманих служачих-інтелігентів, котрі і провадять справу, бо капіталіст може одержувати дохід від підприємства, живучи зовсім не в тому місці, де воно провадить ся.

Праця цілого сього війська інтелігентів, починаючи від якого небудь „головного управителя“ і кінчаючи останнім писарчуком, в більшій чи меншій мірі потрібна для веденя продукції. Але пенсія, котру вони одержують за свою працю, зовсім не стоїть в безпосередньому звязку з заробітною платою трудової кляси. Швидше навпаки. Капіталіст платить своїм служачим тим більшу пенсію, чим краще ідуть його справи, чим більший зиск, який він одержує від свого підприємства. А зиск його буде тим більший, чим менша заробітна плата його робітників. Через се інтерес інтелігенції, що працює в капіталістичних підприємствах, вимагає, щоб зиск капіталіста був як найбільший, а заробітна плата як найменша. Хоча ся частина інтелігенції теж живе з „свої розумової праці“, але по своїм інтересам вона належить до капіталістичної кляси, а не до трудової. Се видко вже з того, що коли відбуваєть ся боротьба між робітниками а хазяїнами, інтелігенція, що працює в капіталістичних підприємствах, майже завжди стоїть на боці хазяїнів, а не робітників.

Так само до капіталістичної кляси належить бластиво нечисленне військо урядників-інтелігентів, з котрих складаєть ся правительство. Се впливає з того,

що було сказано про класовий характер сучасного уряду.

Позакласова інтелігенція. Окрім трудової інтелігенції і капіталістичної інтелігенції існує ще одна нечисленна верства, котрої не можна виразно віднести ні до одної класи ні до другої. Це верства учених і мислителів, заняті котрих полягає в збільшенню людського знання в усіх його областях. Їх праця ве служить безпосередно ні капіталістичній ні трудовій класі. Продукт їх праці — наукові досліді, літературні твори і т. д., являється, так само як і засоби продукції, тривалим добром суспільности в усій її цілості і передається, як і саме життя, з покоління в покоління. Коли ми назвали раніше засоби продукції матеріальною (речевою) основою суспільности, то продукт розумової праці сеї частини інтелігенції, що нагромаджується з покоління в покоління, ми повинні назвати духовною основою суспільности. Сполучене матеріальної і духовної основи суспільности і складає те, що зветься культурою суспільности.

В розділі про поділ було зазначено, що та частина вартостий, котра іде на удержанє в порядку зрядь і засобів продукції, являється видатком всеї суспільности. Через се зужитковане сеї частини вартостий не має класових наслідків. Таким самим видатком всеї суспільности, позакласовим видатком, треба уважати ту частину вартостий, котра йде на удержанє учених, мислителів, письменників і т. д. і їх „засобів продукції“ себ-то лябораторій, музеїв, бібліотек і т. д. Наскільки ся верства інтелігенції не ставить собі класових цілий, наскільки вона змагає до збільшення знання взагалі, на стільки вона служить суспільности в усій її цілості і являється поза класовою. Про учених і мислителів часто кажуть, що вони не від світа сього. Це показує, що і тут, як в богатых інших випадках, здоровий людський розум вірно зауважив суть, а саме позакласовий характер вищої інтелігенції.

Посередні верстви. Розуміється, що не тільки трудно, але і просто неможливо провести ясно

і різку різницю як між верствами тої самої класи так і між самими класами. Здасть ся, що дуже ясні понятя: день і ніч. Але між ними неможна провести виразної межі і вказати, де кінчить ся день і починаєть ся ніч, або навпаки, — бо день поволн переходить через присмерок в ніч, а ніч поволн переходить через розсвіт в день. Присмерок і розсвіт посередні явища. Та не зважаючи на сі посередні явища, день і ніч істнують, як цілком означені понятя. Так само стоїть справа з суспільними класами і класовими верствами. Між класами істнують посередні класи, між верствами посередні верстви. Та класи і верстви істнують в сучасній суспільности і розпізнати їх загальні риси зовсім не тяжко, коли знати, чим і як люди еднають ся в класи. Не треба одначе забувати, що коли інтерес являєть ся основним двигуном людського життя, все ж „не з самого хліба живе людина“. Людина крім інтересу має ще розум і совість. Розум допомагає їй розпізнати правдиве становище річей, совість примушує її робити, навіть проти її власного інтересу, те, що розум визнав за справедливе. Що люди не завжди кермують ся своїм особистим інтересом, показує вже те, що саможертва дуже часто являєть ся в житю. Людина кидаєть ся в воду, щоб поратувати того, хто тоне, або кидаєть ся в палаючу будівлю, щоб винести з вогню безпомічних дітей або стариків. Обтяжений родиною робітник або рільник, котрий сам ледви животіє, дає захист безпритульним сиротам і т. д. Кождий знає з своїх власних спостережень такі випадки добровільної і свідомої саможертви. Про примусову саможертву жовніврів, котрі йдуть на смерть невідомо на що і через що, тут нема чога говорити, хоч і між ними бувають такі, котрі підсолджують своє гірке становище думками про те, що вони, мовляв гинуть „за віру, царя і рідний край“.

Чим більшу можливість розвивати ся має людський осібник в розумовому і моральному відношеню, тим більше в ньому розум і совість беруть перевагу над особистим, а тим більше класовим інтересом. А що

інтелігенція найбільше користується з можливості розвинути свою особистість, то в ній найчастіше подібують ся випадки зречення своїх особистих і класових інтересів. Через се ми і бачимо, що наша інтелігенція з того часу, як вона істпує, висувала наперед людей, котрі боролися не за свої інтереси, а за те, що вони уважали за справедливе. Коли найбільшим лихом для народу було кріпацтво, краща частина інтелігенції, що виїшла з панської верстви, боролася проти кріпацтва; коли вона пізнала, що всі лиха походять від капіталістичного способу продукції і розділу, вона бореться проти сучасного капіталістичного ладу.

При таких умовах довелося інтелігенції провадити боротьбу за правду. Богато десятиліть вона сама виносила на своїх плечах руйнуючу боротьбу з ворогом, котрий здавався непереможним, бо трудова класа не була свідомою своїх інтересів і не підтримувала її. Ряди її надали за рядами, але знову і знову виступали борці за правду, що не зважали на смерть і муки. Віковий сумний шлях нашої інтелігенції біліє кістками кращих людей її, що загинули від катівської руки, в камяних мішках кріпостей, на каторзі і в кріпостях Сибіру. — загинули не за свої особисті або класові інтереси, а за інтереси трудової класи. Тепер вона осягнула свою першу і найближчу ціль: трудова класа починає освідомлювати ся і бороти ся за свої класові інтереси. Се буде багато, але се ще ніщо в порівнянню з тим, що ще треба зробити. Досвід, знанє і посвяченє трудовій інтелігенції повинні стати в великій пригоді трудовій класі в сій будущій тяжкій праці.

Ось через що треба з жалем і сумом дивити ся на спроби деяких нерозумних приятелів трудової класи, посіяти підозріння і роздор між трудовою класою й інтелігенцією. Саме тепер, коли трудова класа і трудова інтелігенція лучать ся в одну цілість, роздор був би на руку ворогам і далеко відсунув би назад перемогу правди над кривдою. Справа трудової класи — справедлива справа, і трудова людина повинна бути справедлива навіть і до ворогів, а не тільки до приятелів.

Коли вона чує напади на інтелігенцію, хай вона не піддасться зараз поганим почуванням, а хай вдумається в справу і по совісти розважить, чи повинна трудова кляса відкинути дальшу службу інтелігенції, котра стільки зробила для розвитку її клясової самосвідомости, чи ні. А головне, хай вона пам'ятає, що не можна гріхи капіталістичної інтелігенції накидати трудовій, так само як не можна заслугами трудової інтелігенції оправдувати капіталістичну. І тут треба прикласти клясову мірку.

Боротьба кляс. Вище ми сказали, що мати природа дала людині, як і кожній иншій живій істоті, потреби, задоволення котрих являють ся основним інтересом її життя.

Задоволення цих потреб не приходить само; щоби мати його, треба працювати. Змагаючи насамперед до задоволення своїх власних потреб, кожда жива істота неминучо мусить боротися з иншими живими істотами, котрі бажають досягнути ту саму ціль. Між усіма ними відбувається постійно боротьба за існування, в котрій лишаются живі, виживають, тільки ті істоти, котрі найкраще уміють пристосуватися до обставин життя. Порода яструбів наприклад живить ся дрібним лісовим птаством; саме через те, що се дрібне лісове птаство не може протиставити свою силу пазурам яструбів. І все дрібне птаство неминучо загинуло б, коли б воно не вміло пристосуватися до свого гіркого становища. Воно не може боротися з яструбом силою. Та воно може навчитися добре ховатися в гущавині, ратувати ся швидким літанєм і т. д. Зрозуміло, що лишаться живими і будуть плодити ся тільки ті породи лісових птахів, котрі найкраще уміють се робити. Кажучи по вченому, боротьба за існування веде до виживання найбільше пристосованих.

Така безпереривна боротьба за існування провадить ся в усьому живому світі, провадить ся вона через те і серед людей. Коли люди живуть дико, вони боряться за своє існування не тільки з звірами, але і між собою. Коли дикун, у котрого в животі порожно, зди-

бає другого дикуна, котрий несе убиту звірину, то насамперед являєть ся у нього бажанє кинути ся на свого побратима і видерти від нього здобич. І коли тільки може, він виконує своє бажанє. З свого боку другий дикун не віддавати - ме своєї здобичи; між обома дикунами починаєть ся боротьба. Та їх боротьба буде особиста, індивідуальна, бо кождий з дикунів живе окремо, сам по собі. Коли ж люди живуть в суспільности, боротьба між ними набирає через се иншого характеру. Кождий далі бореть ся за свої власні інтереси, але боротьба вже відбуваєть ся тут на ґрунті співробітництва і поділу праці, себ-то на суспільному ґрунті, і конкуренція являєть ся одною з головних форм сеї боротьби. З особистої, індивідуальної, боротьба за існуванє стає все більше і більше суспільною, соціальною. А коли при дальшому розвитку суспільности витворець відділюєть ся від засобів продукції, коли спосіб розділу вартостній розбиває суспільність на дві протилежні класи, класу трудову і класу капіталістичну, тоді сама боротьба між людьми стає не тільки соціальною, але і стисло класовою. Розглянемо ближше умови, в котрих відбуваєть ся боротьба клас в сучасній нам капіталістичній суспільности.

Непримирна протилежність необхідної вартости і надвартости, як основа боротьби клас. Розділ вартостній в суспільности на необхідну вартість — засоби існуваня безпосередних витворців — і додаткову вартість — частина, котра припадає капіталістам і їх поміщикам, — викликає розпад суспільности на дві класи: трудову і капіталістичну. Трудова класа має інші інтереси, ніж капіталістична. Безпосереднім витворцям треба, щоб необхідна вартість, що йде на їх удержанє, була як найбільша, а капіталістам треба, щоб додаткова вартість була як найбільша.

Коли б необхідна вартість не стояла в ніякому звязку з додатковою, інтереси трудової класи і класи капіталістів були б просто ріжні, але не впливали б один на одного. Улик бжіл має одні інтереси, муравлище —

другі, але хоч у них інтереси різні, бджоли і муравлі живуть, не перешкоджаючи один одному. Не те діється в людській суспільності. Ми знаємо, що необхідна вартість як найтісніше лучиться з додатковою вартістю. Обидві вони складають одну цілість, бо обидві витворені працею безпосередніх витворців. Та ця цілість не припадає вся трудовій класі, що витворила її, а ділиться між нею і капіталістичною класою. Коли ж доводить ся ділити цілість на дві частини, то чим більша одна частина, тим менша друга і навпаки: чим більша буде додаткова вартість, котра припадає капіталістичній класі, тим менша буде необхідна, котра йде на удержане трудової класи. Додаткова вартість може збільшуватись тільки коштом необхідної, необхідна — тільки коштом додаткової. Примирити сю протилежність між необхідною вартістю і додатковою, між частиною, яку одержує капіталістична класа, і частиною, яка припадає трудовій класі, не можна, навіть у думці. З сього випливає, що інтереси трудової класи і інтереси капіталістичної не тільки різні, але і непримиримо протилежні. Інтереси людей здійснюються працею, боротьбою. Відділене витворців від засобів продукції і викликаний ним розділ вартості витворили в сучасній суспільності дві класи, інтереси котрих непримиримо протилежні один одному. Через се в сучасній суспільності повинна відбувати ся і дійсно відбуваєть ся непримирима боротьба клас.

Ся непримирима боротьба клас впливає неминуучо з самої суті капіталістичного ладу, з розділу вартости в суспільності на необхідну вартість і додаткову вартість.

Ніякими солодкими словами про єдність праці і капіталу на користь всеї суспільності не можна підсолодити дійсности, бо користь всеї суспільності зовсім не вимагає, щоби величезна більшість її — трудова класа — терпіла всякі можливі злидні, а меншість — капіталістична класа — марнувала на свої втіхи вартости, котрі припали їй без всякої праці. Навіть навпаки, користь всеї суспільності вимагає,

класи всім її членам живе ся одинаково добре. Так само сльози, які проливають деякі високоморальні оборонці капіталістичного ладу з приводу моральної шкоди, яка походить від проповіді „братовбійчої класової боротьби“ - прокодиляють сльози. Капіталіст робітничови не брат, а коли брат, то поганий брат, з котрим в спокою і згоді жити не можна доти, доки він захищає ся капіталістом, доки він горює в чужої праці.

Бувши неминучим наслідком капіталістичного розділу вартости, класова боротьба буде існувати, доки існуватиме сам капіталістичний лад. Є тільки один спосіб примирити несприятельність між необхідною вартістю і додатковою, се знищити їх, знищити розділ продукту людської праці на необхідну вартість і додаткову. А се можливе тільки тоді, коли засоби продукції перестануть бути капіталом і перейдуть в цілковите розпорядженне безпосередніх виготворців, себто коли соціалістичний лад заступить місце капіталістичного. Боротьба класе повинна існувати і буде існувати доти, доки сучасна класова суспільність не буде заступлена безкласовою соціалістичною.

Класова самосвідомість. Інтереси, що впливають в розділу вартості в суспільности, дучать людей в дві противескі одна одній класи: трудову і капіталістичну. Тому що інтереси можна здійснювати тільки чинами, то і класа існує лише на стільки, на скільки діяльно вона боронить свої загальні класові інтереси. Але класа складаєть ся з людей і оборонити свій інтерес вона може лише на стільки, на скільки люди, що складають сю класу, боронять свої класові інтереси. А боронити свої класові інтереси люди можуть лише тоді, коли вони свідомі їх, коли в них існує класова самосвідомість. Через се класова самосвідомість являєть ся konieczною умовою класової боротьби.

В чому ж полягає класова самосвідомість? Вона полягає в тому, що людина не по розуміє, по перше, звязок між її власним становищем і становищем інших людей, що живуть в таких самих умовах, які

вона, по друге, розуміє залежність їх спільного становища від становища людей, що живуть в протилежних умовах. Щоби зрозуміти свої класові інтереси, трудова людина повинна розуміти, що величина її заробітної плати, довжина її робочого дня і т. д., не діє випадку, але залежать від заробітної плати і довжини робочого дня інших членів трудової класи. Заразом вона повинна розуміти, що коли положене трудової класи таке, яке воно є тепер, то се походить від того, що капіталістична класа, котра володіє засобами продукції, має можливість привласнювати собі додаткову вартість, втворену додатковою працею трудової класи. Коротко кажучи, мати класову самосвідомість, се для трудової людини означає бути свідомою спільності інтересів трудової класи і протилежності їх інтересам капіталістичної класи, а для капіталіста се означає бути свідомим інтересів капіталістичної і протилежності їх інтересам трудової класи.

З сумом доводить ся признати, що капіталістична класа, узброєна знанєм, досвідом і властю без порівняня більше свідомо свого класового інтересу і далеко краще вміє боронити його, ніж трудова класа. Се зрозуміло, хоч і сумно. Щоби бути свідомою свого класового інтересу, трудовій людині треба багато знати і багато розуміти. А се знанє і розумінє не приходить само. Та довго і не було звідки їм прийти, бо справжнє значінє і будова суспільности нікому не були зрозумілі. Тільки працями кількох поколінь мислителів і учених почала потрохи виясняти ся суть суспільного устрою. А могутній ум Карла Маркса зібрав і об'єднав ці розкидані знаня в суцільну і ясну науку, котра не тільки вияснила справжнє становище трудової класи, але і показала вихід з нього в розвитку класової свідомости і класової боротьби. Тільки після праць Маркса розвиток класової самосвідомости працюючих почав іти правильною дорогою. Осв. чого трудова класа буде завжди згадувати з поважанєм і з вдячністю імя великого вчителя, творця наукового соціалізму і головного основателя міжнародного союзу робітників.

Тепер, коли ся дорога намічена, трудова кляса починає при допомозі трудової інтелігенції все більше і більше бути свідомою свого клясового інтересу і чим раз тревалійше провадити боротьбу за нього з капіталістичною клясою. Ся дорога приведе до перемоги соціалізму, до заміни клясової суспільности — соціалістичною.

Форми клясової боротьби. Клясова свідомість полягає на розуміню спільности інтересів своєї кляси і протилежности їх інтересам другої кляси, а клясова боротьба полягає на обороні клясових інтересів одною клясою проти другої. Як же відбуваєть ся оборона клясових інтересів, які форми клясової боротьби? Необхідна вартість і додаткова вартість, на котрі розділюєть ся загальна сума вартостей, втворених працею, не являють ся величинами раз на завжди уставленими, постійними, а навпаки безперестанно міняють ся в залежности від стаповина двох кляс, котрим вони припадають при розділі. Необхідна вартість — се вартість продуктів, потрібних для існування трудової людини її родини. Та існуване буває неоднакове. Чим вищий розумовий рівень робітника, тим більше він має потреб, тим вища ся необхідна вартість, себто його заробітна плата. Та тому, що розумовий рівень трудової кляси зростає разом з її клясовою самосвідомістю, то боротьба між трудовою і капіталістичною клясами відбуваєть ся насамперед і головним чином навколо заробітної плати і додаткової вартости. Трудова кляса намагаєть ся підвищити заробітну плату до рівеня своїх потреб, котрі все поширюють ся і поширюють ся, а капіталістична кляса намагаєть ся уступити як найменшу частину додаткової вартости, яку вона видирає від трудової кляси. Яких же способів уживають кляси в боротьбі за досягнене своїх цілей?

Страйк і. Основним засобом в боротьбі являють ся спільні виступи кожної сторони, що бореть ся. Коли робітники на фабриці перестають задовольняти ся заробітною платою, котру вони одержують, вони потрохи змовляють ся між собою і заявляють свої ви-

моги хазяїнови. Хазяїн уступає або не уступає, зважаючи на положення своїх справ, зважаючи на те, чи користітійше йому випустити з рук частину зиску і запобігти страйкови й иншим порушенням правильного ходу продукції, чи піти на припинення праці. Коли хазяїн не уступає, то робітники підлягають своїй долі або проголошують страйк, зважаючи на те, на скільки вони порозуміли ся між собою, чи мають які грошові запаси, чи можуть числити на підтриманя від инших робітників і т. д. Страйк се одно з найбільш могутних знарядь клясової боротьби. Особливо ясно се видно тоді, коли спільні виступи невеликого числа працюючих переходять в спільні виступи значної частини трудової кляси, коли частковий страйк робить ся загальним. Тут уже безпосередню кляса стоїть проти кляси, і хоч як богата капіталістична кляса на знаня, досвід і власть, однак перемога не завсїгди буває на її боці.

Робітничі спілки. Та страйк може уживати ся тільки в виїмкових випадках. Для щоденної оборони своїх клясових інтересів трудова кляса має инший засіб, се — спілки. Мудрість народів давно проголосила, що „в єднаню — сила“. Поки працюючі виступають кождий сам по собі, вони безпомічні перед лицем всемогутнього капіталу. Не кермовані клясовим інтересам, вони виступають навмання і не тільки самі терплять, але ще являють ся знарядем утиску для инших працюючих. Візьмімо наприклад питаня про конкуренцію між працюючими, се хорє місце трудової кляси. Ми вже казали, що вибиті з сідла рільники-витворці ідуть до міста шукати роботи і там збивають заробітну плату міських робітників і не самохіть ослаблюють їх опір проти натиску хазяїв-капіталістів. Винуваті в сьому, звичайно, не нещасливі сільські витворці, а весь теперішній капіталістичний устрій. Та не можна умовчати про те, що неорганізованість трудової кляси, її відокремлені виступи дуже на руку капіталістичній клясі. Міські робітники не можуть так зробити, щоб сільські витворці не руйнували ся і не були змушені йти до міста на заробітки.

Та вони можуть в значній мірі ослабити конкуренцію з боку заможних робітників, з'єднавши ся в робітничі спілки. Такі спілки пильно стежать за становищем робочого ринку і можуть показати безробітним місця, де є найбільший попит на робочі руки і де заможні робітники можуть знайти собі працю з найменшою шкодою для вистійлих міщанських робітників. Коли спілка має досить сили, коли вона має моральний вплив серед працюючих, то її самі заможні робітники не все схотять йти проти неї і ослаблювати її силу в боротьбі з капіталістами. В передових країнах капіталізму робітничі спілки хоч трохи ослаблюють конкуренцію між робітниками і таким способом більше або менше утримують на певному рівні заробітну плату. Об'єднуючи виступи працюючих, робітничі спілки дають трудовій класі велику витривалість в її боротьбі з капіталістичною класою. Хто ж не знає байки про лозину і віллик. Кожду лозину окрема дуже легко зламати, а коли є багато лозин міцно зв'язаних разом, їх правда можна гнути з боку на бік, але зламати їх нема можливости. Добре поставлені робітничі спілки стають силою, якої капіталісти дуже боять ся і якії вони уступають кожного разу, як можуть се зробити без великої шкоди для своїх справ. Особливо сильно проявляєть ся вплив робітничих спілок на приготуванню і переведенню робітничих страйків. Привчаючи працюючих до спільних виступів і до ясного розуміння їх класового інтересу, робітничі спілки з тим більшим успіхом можуть переводити страйки, що вони проголошують їх не навмання, як се часто роблять неорганізовані робітники, а обдумавши становище і розваживши всі надії на успіх.

Політична боротьба. На страйках і засновано всіляких робітничих спілок не обмежуєть ся боротьба між трудовою класою і капіталістичною. Існує ще одна важна форма класової боротьби, а саме боротьба політична. Ми бачили, що в капіталістичній суспільности організація суспільної власти — держава її її виразник — правительство певнуче повинні бути капіталістичними. Інакше кажучи, робота

цільої державної машини, закони її їх прикладане, з ужитковань державних доходів, розпоряджене узброєними державними силами і т. д. — направлена до того, щоб як найбільше захистити і оборонити інтереси капіталістичної класи. В межах сеї класи державна власть може знаходити ся в руках тої чи вищої веретви — в руках представників земельної власності (шляхти) або в руках представників промислової власності (буржуазії) або ж і в тих і в других разом: але завжди в сучасній державі власть намагає ся забезпечити інтереси власників засобів продукції на шкоду інтересам безпосередних виробців.

В міру того, як росте класова самосвідомість працюючих мас, трудова класа починає набувати все більше знання, міжтрудова класа починає набувати все більше і більше значіння в політичному життю країни. Там, де існує народне представництво, виборні трудової класи користають ся парламентом (державною думою) для того, щоб боронити законодавчим способом такі заходи, які захищають інтереси трудової класи і тим самим ослаблюють політичну силу капіталістичної класи. Всі так звані фабричні закони, закони про робочий день, про недільний відпочинок, про обезпечення робітників, про пенсії для старих і т. д. — всі ці закони увійшли в життя тільки завдяки безпосередньому політичному впливу трудової класи.

В парламентах трудова класа зриває класову боротьбу з капіталістичною класою на політичному ґрунті, і в деяких країнах, наприклад у Франції і Швейцарії, справа вже доходила до того, що представники трудової класи разом з представниками капіталістичної класи брали безпосередню участь в управі країною. Та хоч як привабливими можуть видати ся на перший погляд успіхи політичної боротьби, однак для трудової класи незвичайно важно розуміти їх справжнє значіння і не надавати їм більшої ваги, ніж вони мають в дійсности. Звичайно, фабричне законодавство, закони про робочий день і т. д. мають для трудової класи свої користі, котрих не

треба відкидати. Та трудова кляса повинна розуміти, що се тільки кістка, яку кидає її капіталістична кляса, щоб заняти її. Хоч якій би великій політичний вплив мала трудова кляса в сучасній державі, вона не може знищити не при приму проти лежн і сть між необхідною вартістю і додатковою, між інтересом трудової кляси і інтересом капіталістичної. І коли якійсь небудь представник трудової кляси робить ся міністром в капіталістичному правительстві, він може ще трохи полатати діраву стріху суспільного будинку, але він нічого не може змінити в самому будинку, в котрому трудова кляса займає таке погане місце. Все значіне політичної боротьби лежить не в тому, що вона трохи поліпшує становище трудової кляси, а в тому, що вона розвиває її клясову самосвідомість, являєть ся могутнім засобом об'єднання працюючих для спільної клясової боротьби.

Політична боротьба розвиває політичний зміст трудової кляси і підготує її до тої великої справи, яку вона має виконати, до справи організації будучої соціалістичної суспільности. Трудова кляса повинна твердо пам'ятати, що соціалістичний устрій буде не примиренєм інтересів працюючих з інтересами кляси капіталістів, але цілковитим знищенєм кляси.

Через се до здійснення соціалістичного ладу вона може дійти не дорогою яких небудь угод з капіталістичною клясою, але через непримириму боротьбу з нею до цілковитої перемоги над нею.

Те, що ми сказали про значіне політичної боротьби для трудової кляси, цілком відносить ся і до інших форм клясової боротьби, до страйків і робітничих епілох. Страйки і робітничі епілки без сумніву провалять до повільного поліпшення становища трудової кляси. Та їх величезна вартість полягає не в сьому частковому поліпшеню, а в тому, що вони об'єднують працюючих і розбуджують серед них клясову самосвідомість. Ось чому часом невдалий страйк, котрий охопив велику масу несвідомих робітників і відкрив їм очи на їх справжнє становище, має для трудової кляси більшу вагу, ніж удалий страйк, переведений

звеликим числом організованих робітників. Взагалі відносно форм класової боротьби трудового класа повинна мати одно незмінне правило:

Все, що об'єднує працюючих на ділі і уяснює їх класову самосвідомість, іде на користь трудовій класі. Все, що роз'єднує працюючих і затемнює їх класову самосвідомість, іде на шкоду трудовій класі. Тримачи ся свого правила, трудова класа не буде збивати ся з вірної дороги і не буде витрачувати своїх сил без користі для справи.

Міжнародний характер класової боротьби. Досі ми розглядали продукцію і розділ, а також і наслідки, що з них випливають, в суспільності, взятій як незалежна цілість. Ми припускали, що суспільність, основана на поділі праці, продукує все, що їй треба до задоволення її власних потреб, продукує виключно сама для себе. Через се ми припускали, що обмін товарів відбувається тільки в середині суспільності і вартості не виходять за межі суспільності, в котрій їх витворено. В дійсності справа представляє ся далеко складніше. Збіже, вироблене руками українських витворців, вивозять за границю і уживають на виживлене німецьких, французьких і англійських робітників. Усякі машини, зроблені в західній Європі або Америці, привозять на Україну для потреб капіталістичної продукції. Бавовпу, що виростає де небудь в Індії, переробляють на бавовняній фабриці під Москвою в перкалі, котрі потім вивозять до Китаю або Персії і т. д. Та се ще не все. В передових капіталістичних країнах капіталіст може нагромадити ся більше, ніж треба для того, щоб використати всі суспільно-робочі сили. На кожду пересічну суспільну робочу силу з окрема припадає тоді лишок капіталу і через се, як ми вже знаємо, пересічний зиск від капіталу повинен зменшити ся. Опріч того в передових капіталістичних країнах загальний культурний рівень трудової класи вищий, ніж по відсталих країнах. Через се в них і заробітна плата вища, а зиск капіталіста менший, ніж в кра-

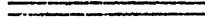
іпах, де капіталістична продукція ще не розвинулася як слід. З сеї причини капіталісти в погоні за зиском сплюскують ся пустити в рух свої капітали по тих країнах, де вони можуть дати найбільший дохід. І от ми бачимо, що німецькі, французькі, бельгійські або англійські капіталісти посилають своїх гешефтарів або інженірів наприклад на Україну, щоб вони заведли там всякі капіталістичні підприємства. Коли підприємство заведено, в ньому працюють українські виторці, котрі за свою працю одержують російську заробітну плату, себто значно меншу, ніж англійська або бельгійська. Витворена ними додаткова вартість іде (за виїмком податків) з України за границю і опиняєть ся в кишенях чужоземних капіталістів в формі зиску від капіталу та підприємницького зиску.

Можна було би навести тут ще багато інших прикладів. Та вже з сказаного видно, що з погляду продукції і розділу кожда суспільність, кожда країна існує не як окрема, незалежна цілість, а що навпаки між всіма країнами під пануванням капіталу існує з свого погляду тісний звязок. Для капіталу не існує ні границь між країнами ні народностей. Він не має рідного краю і йде туди, де він може здобути найбільший зиск. Капітал міжнародний. Через міжнародний характер капіталу капіталісти всіх народів мають спільний інтерес: збільшити додаткову вартість коштом вартості необхідної, коштом заробітної плати. Сей спільний інтерес об'єднує їх в одну неподільну, міжнародну капіталістичну класу.

В кожній окремій країні інтереси трудової класи непримиримо протилежні інтересам капіталістичної класи. А тому, що капіталістичні класи окремих країн стаповлять з себе через спільність своїх інтересів одну міжнародну капіталістичну класу, то і трудові класи окремих країн теж об'єднують ся спільністю їх власного інтересу в одну неподільну, міжнародну трудову класу, протилежну капіталістичній. З цього випливає, що боротьба класу, котра відбуваєть ся в одній країні, неминучо зачеплює класові інтереси і по інших країнах, через се ми і бачимо, що

в таких випадках капіталісти посиляють всяку поміч капіталістам, а трудові класи — трудовим. Для прикладу згадаємо тут про ту матеріальну і моральну допомогу, яку дали і дають російській трудовій класі в її тяжкій боротьбі трудові класи інших країн і народів.

Боротьба класе не обмежується ся одною країною, одним народом. Боротьба класе міжнародна, так само як міжнародний капітал, котрий викликає її до життя

Економічні нариси.

Частина третя.

Розділ I.

Закон розвитку капіталістичної суспільності.

В попередніх розділах ми розглянули капіталістичну продукцію й розділ і вияснили той вплив, який вони мають на устрій суспільності. Ми бачили, що капіталістичній продукції й розділові відповідає капіталістична суспільність з її класами й їх безперервною боротьбою, з її класовим правительством, котре боронить інтереси капіталістів проти грізно зростаючої сили трудової класи. Досліджуючи повстання і зріст капіталістичних суспільностей по різних країнах, легко переконатися, що всі вони мають деякі спільні ознаки. Ознаки ці вказують на те, що суспільності, котрі завели в себе капіталістичну продукцію, в своєму розвитку підлягають одному спільному закону. В цьому розділі ми й будемо вияснювати цей закон розвитку капіталістичної суспільності. Та перше ніж приступити до цієї задачі, нам треба означити, що треба розуміти під законом взагалі і законом розвитку з'окрема.

1. Про закони в науці.

Явища й їх причинова залежність. Світ, що оточує нас, представляє ся нам як безконечна кількість явищ.

Що таке явище? Явище, се — відношене між річами, яке людина пізнає своїми п'ятьма зміслами: зором, слухом, нюхом, смаком і дотиком.*)

Візьмімо який небудь приклад. Яблоко падає з яблоні на землю. В цьому явищу виявляється зовнішнім способом відношене або взаємне положенне трьох річей: землі, яблоні і яблока. Перед тим, як яблоко впало, яблоня росла на землі, а яблоко висіло на яблоні. Коли яблоко впало, яблоня лишила ся на місци, але яблоко опинило ся на землі. Переміннво ся становище одної з сих трьох річей, над котрими робить ся спостережене: яблока. Сю переміну людина пізнає зором — вона бачить, як яблоко падає з дерева і лягає на землю — і слухом — вона чує гук, який робить яблоко, падаючи на землю. Взагалі, яке б явище ми не взяли, воно все представляєть ся намому розумови як відношене річий, над котрими робить ся спостережене. При цьому відношене річий може під час спостереження лишати ся без переміни або змінювати ся. Яблоко висить на яблоні, котра росе на землі. Тут всі три річи — яблоко, яблоня і земля — перебувають в стані спокою, і їх відношене в даній час являєть ся незмінним. Навпаки, коли яблоко падає з яблоні на землю, одна з річий, над котрою робить ся спостережене — яблоко — виходить з стану спокою, і через се все відношене трьох річий міняєть ся: з початку яблоко було на яблоні, потім відірвало ся і летіло в повітрі, аж нарешті опинило ся на землі. Такі явища, в котрих річи під час спостереження перебувають в стані спокою, в науці звуть ся статичними явищами. Ті ж явища, в котрих річи під час спостереження міняють своє положенне або стан, звуть ся динамічними явищами. Далі ми побачимо, на що нам се треба знати.

Ми сказали, що весь світ представляєть ся нам у формі величезної кількості явищ. Серед сеї безконечности явищ є такі, між котрими існує очевидний

*) Точнійше: явище се — відношене вражіннь, які ми одержуємо від зовнішнього світа.

зв'язок; в її такі, котрі стоять піби відосібно, і зв'язок котрих з инцими явищами на перший погляд не видний.

Навіть найбільше нерозумний дикун знає, що коли сходить сонце, стає видно і тепло, і всяка жива звірина починає рухати ся і брати ся до своїх справ. Навпаки, коли сонце заходить, настає темрява, стає холодно, і всяка жива звірина ховаєть ся по своїх криївках. В розумі дикуна явище сходу сонця лучить ся в явищем тепла, явищем світла і діяльністю всього живого, бо всі єї явища повторюють ся завсїгди разом. Поводі він починає розуміти, що не тільки єї явища повторюють ся разом, але що існує між ними внутрішній зв'язок, що схід сонця являєть ся причиною світла і тепла, бо без сонця нема ні світла ні тепла.

В міру того, як розвиваєть ся людський розум, він все більше й більше розуміє внутрішній зв'язок між явищами і павчаєть ся розізнавати їх спільну причину. Людина бачить, що яблуко, відірвавши ся від дерева, падає на землю. Камінь, коли його підкинути рукою, в початку летить в гору, потім на хвилину спиняєть ся, паренті падає назад на землю. Річ, положена на терезку ваги, тягне сю терезку вниз; а щоб обидві терезки заняли попереднє положенє, треба на другу покласти тягарі. Щоб підняти з землі тяжку річ, треба зробити певне зусилє і т. д. І от через роздумуванє і спостереженє людина приходить до тої думки, що всі єї явища походять від одної спільної причини, а саме від того, що всі єї річи мають кожда свою вагу.

Та від чого походить вага? Довго людська думка била ся над сим питанням, поки один великий учений на імя Нютон, не відкрив, що річи мають вагу від того, що земля притягає їх до себе. Нютон відкрив закон притяганя тїл. Що ж таке закон? Закон се висновок, котрий виявляє причинову залежність явищ і тим самим наперед означає їх хід. І паданє яблука і зусилє, яке треба зробити, щоб підняти тяжкий камінь з землі, залежать

від одної причини, від притягання сих річій землею. Заразом, знаючи закон притягання, ми наперед можемо сказати, що на земній поверхні кожда річ, лишена сама собі, конче впаде на землю, що кожда річ, покладена на вагу потягне терезку в низ і т. д.

Правильно виведений закон дає можливість передбачати явища і предсказувати їх хід.

Явища розвитку. Вище сказано, що явища бувають статичні, при котрих річи під час спостереження перебувають в стані спокою, і динамічні, при котрих річи перебувають в стані зміни або руху.

Між динамічними явищами існують такі, котрі будици звязані між собою, ідуть одно за одним в певнім порядку і поволі ускладнюють ся. На сі явища треба нам звернути особливу увагу. Візьмімо знову приклад.

Якє небудь зерно, скажімо зерно пшениці, може, перекховувати ся дуже довгий час без видимої зміни, коли тільки тримати його в сухому місці. Та коли покласти зерно в вохку землю, з ним відбуваєть ся цілий ряд послідовних змін. З початку зерно втягає в себе вохкість, набрякає і робить ся м'якким. Потім воно робить ся солодким (солодїє) і пускає парости. Одні з сих паростків ідуть в низ, укріплюють ся в землі і стають корінцями, а другі пробивають ся на поверхню землі і стають стеблами і листем. З часом на стеблах появляють ся квітки, що мають форму колоса. Одна з частин кождої квітки — плідник — починає рости в той час, як инші частини відпадають, колос „наливаєть ся“, і рослина дає плід.

Коли б земля, в котрій опинило ся зерно, не була вохка, зерно не могло би набрякнути, засолодіти й дати паростки. Коли зерно опинить ся замість чорнозему в чистому але вохкому піску, воно набрякає і дає паростки, але потім нидіє і гине, бо в піску рослина не може найти тих поживних соків, які вона втягає через свої корінці з чорнозему. Коли зерно

опинить ся в добрій вохкій землі, але під великим каменем, воно набрякне і дасть паростки, та все ж таки загине, бо його стебло не зможе пробити ся на поверхню землі, а пробити ся на поверхню землі йому треба для того, щоб сонце світило на нього і помогло йому брати з повітря те, що йому потрібне для його виживлення. Коли земля, в якій опинило ся зерно, убога на поживу, рослина буде деякий час рости, але вона буде загнила і не дасть цвіту, або дасть пустоцвіт. Значить, для того, щоб зерно пшениці могло повернути ся в повну рослину, треба, щоб воно без перешкоди могло набрякнути, засолодити, прорости, укріпити ся корінем в землі й витягати з неї поживні соки, випустити стебло на поверхню землі, рости ще, цвісти і дати плід. Ми маємо тут ряд явищ, між котрими існує причинова залежність (коли б зерно не набрякло, воно не могло б прорости і т. д. і котрі йдуть одно за одним в певному порядку. При цьому зазначені явища йдуть одно за одним, все більше й більше ускладнюючись. Проросле зерно складніше, ніж сухе, бо в ньому відбуваєть ся більше явищ, ніж у сухому; з той самої причини цвітуча рослина складніша, ніж рослина, котра ще не цвила і т. д.

Цілість усіх цих явищ, цілість переміщ, які перебуває зерно, складає те, що зветь ся розвитком рослини, а послідовна зміна цих переміщ являєть ся ходом розвитку рослини.

Таким чином, що таке розвиток? Розвитком ми звемо цілість динамічних явищ (змін), котрі стоять в причиновій залежності одно від одного і йдуть одно за одним, поволі ускладнюючи ся.

Звернімо тут увагу на те, що в розвитку зміна явищ відбуваєть ся так, що одно явище по помітно переходить в друге, і через се нема можливости сказати, де кінчить ся одно і починаєть ся друге. Пшенична рослина з зовнішнього вигляду не подібна до зерна, з котрого вона виросла. Та коли дослідити будову зерна й хід розвитку рослини, можна переконатися, що пшенична рослина се тільки збільшена в багато разів малелька ростинка (зародок), котра існує

вже гстова в самому зерні і котра безпереривно росте з того часу, як зерно набрякло.

Закон розвитку. Ми розглянули розвиток рослини з зерна пшениці і зазначили ті переміни, через які воно повинно перейти, перше ніж дійде до повного розвитку. Досвід показав, що яке б зерно ми не поклали у вохку землю — жито, горох, льон або коноплі — вони перебувають ті самі зміни і в тому самому порядку, як і пшеничне зерно.

Нема такого зерна, котре з початку проростало би, а потім набрякало, нема такої рослини, на котрій квітка виростала би з плоду, а не плід з квітки. Очевидно, ми маємо тут діло з законом.

Ми раніше сказали, що закон се вивід, котрий виявляє причинову залежність явищ і тим самим наперед означає їх хід. Для явищ розвитку се означене треба доповнити, а саме зазначити, що сі явища йдуть, поволі ускладнюючи ся.

Таким чином, закон розвитку, се вивід, котрий виявляє причинову залежність і означає хід таких явищ, котрі йдуть одно за одним, поволі ускладнюючи ся.

Се означене відносить ся так само до законів розвитку рослини, як до закону розвитку звірини, людини, або людської суспільности. Закони розвитку бувають різні, але суть їх, се-то повільне ускладнюванє явищ, що йдуть одно за одним і стоять у взаємній причиновій залежности, лишаєть однакова для всіх. Курка розвиваєть ся з яйця не так, як пшенична рослина з зерна, але суть розвитку та сама в обох випадках.

Вплив оточєня на розвиток. Ми бачили, які переміни повинно перебути пшеничне зерно, перше ніж воно стане повною рослиною. Само по собі зрозуміло, всі сі переміни зерна можуть відбутися тільки в тому випадку, коли є все, що потрібне для сього: вохкість, тепло, відповідний ґрунт, соняшне світло і т. д.

Через се, виводячи закон розвитку пшеничної рослини, ми припускаємо, що існують всі умови, по-

трібні для цього розвитку і що ніщо не перешкоджає йому. Бувши виводом (узагальненєм), такий закон може брати на увагу тільки загальні умови, потрібні для розвитку рослини, при чому припускаєть ся не тільки те, що ці умови існують, а ще й те, що вони лишають ся незмінні. Припускаєть ся, що в ґрунті є саме стільки вохкості, скільки треба для рослини, але не лишок її, котрий може зашкодити; що він має досить поживних річій без шкідливих домішок; що сонце досить світить і гріє, але не палить рослини і т. д. Але в дійсності ці умови — оточенє — незвичайно різнородні й мінливі. Ся їх різнородність неминучо повинна виявити свій вплив на хід розвитку рослини.

З двох пшеничних зерен одно опило ся в глинястому чорноземі, а друге в пісковому. Обидва ґрунти однаково добрі й багаті на поживні річі. Та хід розвитку рослин з сих зерен не буде однаковий. Коли буде сухе літо, корінь буде на боці рослини, що опинила ся в глинястому ґрунті, бо глинястий ґрунт затримує вохкість, а пісковий пропускає її. Через се перша рослина буде розвивати ся швидше і краще, ніж друга. Коли навпаки літо видасть ся дощове, корінь буде на боці зерна, що опинило ся в пісковому ґрунті, в котрому вода не застоюєть ся. Воно буде мати саме стільки вохкості, скільки йому треба, тим часом, як у глинястому ґрунті рослина буде пріти, і розвиток її затримаєть ся. Коли б обидва зерна стояли цілком в однакових умовах, вони розвивали ся б однаково, бо закон розвитку для них один. Та ці умови неоднакові, й через се хід їх розвитку в дійсності буває неоднаковий. Та чи се значить, що закони взагалі не мають ніякого відношеня до дійсності й існують тільки в головах мудрих людей? Зовсім ні. Всі ці умови — оточенє — можуть впливати тільки на хід розвитку, затримати або прискорити ту чи іншу зміну, але загальний й закон розвитку лишаєть ся в усій своїй силі. Набряканє, солодінє і проростанє зерна можна прискорити, тримаючи його в теплому місці (на сьому основанє готуванє солоду

в „солодовнях“ для броварень та винокурень). Та не можна так зробити, щоб зерно спершу проросло, а потім уже набрякло.

Поліпшуючи якість ґрунту, удобрюючи його гноєм або фосфатами, можна зробити розвиток рослини досконалішим, повнійшим: стебло її буде вище і товще, квітки на колосі будуть густіші і численніші, зерно буде більше і важче. Та ніякими удобреннями не можна осягти того, щоб рослина спершу дала зерно, а вже потім почала цвісти.

Людський розум вже давно зрозумів суть законів природи. Коли орач видає свою працю на те, щоб зорати і підпушити землю, й кидає до неї зерна, замість того, щоб змолоти їх і спекти з борошна хліб, він при сьому числить на непомилний загальний закон розвитку рослини; він знає, що коли в свій час буде дощ і погода (загальні умови, потрібні для розвитку рослини), його зерно дасть урожай. Він знає не тільки се, а ще й те, що по своїй волі він може змінити природні умови розвитку і тим впливати на хід його на свою користь. Коли ґрунт виснажений, він штучно удобрює його; коли він болотяний, він осушує його. З урожаєм він вибирає найкращі зерна для посіву. Людина не тільки одомашнила деякі роди звірів, але ще по своїй волі вона може змінювати і поліпшувати їх породу, лишаючи на розплід тільки ті особинки, котрі їй корисні й приємні.

Коротко кажучи, людина використовує закони природи для своїх цілей. Вона відчуває і знає, що від законів природи їй так само неможливо ухилити ся, як вистрибнути з власної шкіри. Та разом досвід показує їй, що вона зовсім не безпомічна перед ними. Вся діяльність людскости, починаючи від уживання першим дикуном першої палиці аж до прикладання найновітших винаходів, від котрих запаморочує ся голова, се пілковите і свідоме вмішане в природний хід явищ, з цілюю прикладити їх до потреб людини. Закони природи незмінні і невідганні. Та історія людскости показує, що в межах сих законів розум і воля людини мають широке поле для

діяльності. Ось чому треба не стояти безпорадно перед невблаганістю законів природи, але пізнавати їх і сміливо, з вірою в розум і волю людини добивати ся все більшого і більшого добробуту для всіх. Не можна знищити смерть, але можна і повинно поліпшувати життя.

Спостереження і досвід як жерело знання. Як людина пізнає закони природи? Явища, котрі доводять ся досліджувати людини, бувають двох родів. В одних вона нічого не може змінити по свому бажанню, і через се вона повинна досліджувати їх такими, якими вони являють ся в природі. Щоб досліджувати рух небесних тіл, є тільки один спосіб: дивити ся на них простим оком або в підзорну трубу. Так само, щоб досліджувати рух повітря на поверхні землі, людина може тільки спостерігати, звідки і при яких умовах дмуть вітри. Змінити їх силу або напрям для того, щоб подивити ся, що з цього вийде, вона не може. Коротко кажучи, в природі існують такі явища, котрі можна досліджувати лише через звичайне спостереження. Людина пізнає ці явища тільки з спостереження*).

Та в природі існують і такі явища, котрі людина може відтворити штучно, або умови котрих вона може змінити по своїй волі. Коли впаде яблуко, то се явище можна відтворити, упустивши яблуко з певної

---

*) Треба сказати, що навіть в області цих явищ природи, котрі здаєть ся не піддають ся людському впливови, розум і воля людини починають проявляти свою могутність. Що може бути небезпечнійше для рільника від хмари, що несе град і в кілька хвилин нищить його засів, над котрим він працював довгі місяці, і засуджує його на голод і нужду? Іде така хмара по небу, підлягаючи невмолімому закономі природи, і град ніби навмисло паде саме на ниву рільника, а не на пустир, що лежить поруч. Здавало ся б, що нещасливий рільник тут нічого не може вдіяти. Та найшли ся способи й проти таких грізних хмар. Виноградні сади в Італії, Франції і Швайцарії узброєні тепер численними гарматами, розложеними серед виноградників на певній віддалі одна від другої. Коли появлять ся на небі хмара, що несе град, починають стріляти в неї з гармати. Від потрясення повітря хмара розсипаєть ся дощем або дрібним градом, котрий не робить ніякої шкоди.

висоти. Взагалі, щоби розсліджувати паданє тіл, зо-всім нема потреби чекати, поки та чи инша річ почне падати на землю через природний хід явищ (наприклад аби яблуко впало через те, що воно дозріло або що його поспеував хробак); річч можна по своїй волі при-мущувати падати на землю.

Так само для того, щоби досліджувати наприклад вплив вохкості на хід розвитку пшеничної рослини, нема потреби дивити ся з року на рік, при якій кількості дощу який буває врожай. Далеко простійше урядити для сього зразкові поля, себ-то ділянки землі тої самої якості, засіяні однаковим зерном, котрі одначе обводнюють ся штучно неоднаковими скількостями води. Тут відразу можна бачити, скільки треба вохкості для того, щоби пшенична рослина дійшла найкращого розвитку. Такі явища, котрі можна відтворити або умови котрих можна міняти довільно, досліджують ся при помочи досвіду. Таким чином досвід се таке спостереженє, при котрому умови явища, котре обсервуєть ся, можна міняти на бажанє обсерватора.

Таким чином спостереженє і досвід являють ся єдиним способом досліджуваня явищ природи і єдиним джерелом наших знань. Через се на поставлене вище питанє: „як пізнавати закони природи?“, ми повинні відповісти: закони природи пізнають ся через спостереженє і досвід.

Закони і можливі закони. Через те, що закон виявляє причинову залежність богатьох явищ, його тяжко пізнати відразу. І справді, не досить подивити ся небо, щоби зараз пізнати закон руху небесних тіл і не досить кинути камінь, аби на підставі його паданя вивести закон паданя тіл.

Щоби вияснити причинову залежність явищ, треба зробити дуже багато спостережень, дуже багато дослідів. Одною з властивостей справжнього закона являеть ся його незмінність; коли його установлено, його стверджують дальші спостереженя, дальші досвіди. На підставі закону руху небесних тіл учений обчислює, що в таку а таку годину місяць буде між

сонцем і землею, і що через се місяць заслонить від нас сонце і буде „сонішне затміне“. І доси завсїгди бувало так, що спостережене потверджувало вірність сього обчислення.

Навіть більше, на підставі сього закону один учений обчислив, що в певну годину і в певній частині неба буде невідома комета, котрої доти ніколи не бачило людське око. Подивили ся в телескоп і знайшли невидиму комету. Саме через те, що всяке дальше спостережене потверджує його вірність, закон руху небесних тіл являєть ся найкращим прикладом не порушеного закону природи.

Для величезного числа явищ, котрі можна досліджувати за помічу досвіду, теж установлено цілком перевірені закони. Та опріч сих явищ і величезної скількості тих, про які ми взагалі ще тепер нічого не знаємо, існують ще такі, котрі не досить досліджені через брак спостереження і досвіду. Не всяке явище можна спостерігати часто, не всякий досвід можна зробити. Відомо наприклад, що коли людина працює розумово, в її мізку щось відбуваєть ся, бо туди прибуває кров і вся голова стає горячою. Але ті зміни, котрі відбувають ся в мізку при розумовій роботі, не можна дослідити через безпосередній досвід. Коли явища досліджені не повно, не в усіх своїх властивостях, то можна встановити їх причинову залежність тільки приближно. Інакше кажучи, для явищ не цілком досліджених можна виводити тільки приближні закони. Приближні закони (гіпотези) можуть показати ся правдивими або неправдивими. Коли дальші спостереження і досвіди потверджують їх в усіх частинах, вони стають справжніми законами, котрі виявляють справжню причинову залежність обсервованих явищ. Коли ж сї закони не потверджують ся дальшими спостереженнями і досвідами, то їх або виправляють або зовсім викидають з науки, бо вони не відповідають дійсности.

Підійдімо тепер ближче до питання, котре нас інтересує, се-то до дослідження розвитку суспільности, основаної на капіталістичній продукції. Кожному ясно,

що при досліджуванню суспільного розвитку не можна уживати безпосереднього досвіду, як се робить ся при досліджуванню багатьох інших явищ розвитку. Умови розвитку звірини або рослини можна міняти довільно, але не можна міняти довільно умов розвитку суспільности. Таким чином для дослідження явищ суспільного розвитку є тільки один спосіб — спостережене. На прикладі закону руху небесних тіл ми бачили, що спостережене може вести до встановлення дуже важних і точних законів. Та для сього треба, аби спостережене можна було робити дуже багато разів, стільки разів, скільки треба для повного вияснення причинової залежності обсервованих явищ. Чи відповідають сій необхідности явища суспільного розвитку? На жаль, ні. Суспільний розвиток відбуваєть ся дуже поволі, так що потрібні десятки, а часом сотки літ для того, щоби на місце одних явищ прийшли інші складніші явища, або вищі форми суспільного життя заступили місце нижчих. А тому, що капіталістична продукція почала розвивати ся тільки сто літ тому й існує тільки в кількох країнах, то для наукового дослідження її розвитку за помічу спостереження було занадто мало часу й за мало матеріялу.

Таким чином ми бачимо, що розвиток капіталістичної суспільности зовсім не можна досліджувати за помічу досвіду; так само не можна досліджувати його в усій цілості і за помічу спостереження. З сього випливає, що ми не можемо вияснити багатьох сторін сього розвитку. Які явища суспільного життя ідуть за якими й де їх причинова залежність, про се в багатьох випадках можна висловлювати поки що тільки припущення. Однак Маркс і його співробітник Енгельс спробували на підставі існуючих спостережень намітити можливий закон розвитку капіталістичної суспільности. Сей закон — можливий й через те, що явища, причинову залежність яких він виявляє, ще мало відомі, а через се і причинова залежність їх не може уважатися доведеною. Через се сей закон треба перевірити дальшими спостереженнями. Далі ми побачимо, в чому він уже справдив ся і в чому його треба перевірити або виправити.

Переїдімо тепер до можливо ясного і точного викладу цього можливого закону розвитку капіталістичної суспільності в тому виді, як його помітили Маркс і Енгельс.

2. Умови розвитку капіталістичної суспільності.

Видатність праці. Ми бачили, що для розвитку пшеничної рослини потрібний ряд умов (вохкість, тепло, родючий ґрунт, сонячне світло), без котрих її розвиток зовсім не відбувається або не доходить до свого природного кінця. Кожде явище розвитку, чи буде се розвиток рослини, звірини або суспільності, має свої істотні умови, без котрих сеї розвиток не може йти як слід. Якіж умови розвитку капіталістичної суспільності? Тому що суспільність стає капіталістичною лише після того, як в ній з'являється капіталістична продукція, се питання можна звузити й поставити так: які умови розвитку капіталістичної продукції?

Капіталістична продукція починається там, де засоби продукції стають капіталом. А стають вони капіталом тоді, коли належать не до самого виробця, а до особи, котра пускає їх в рух за поміччю чужої праці для одержування зиску. Нема ніякого сумніву, що з того часу, як існує суспільність, дужчі або хитрійші люди часто відбирали від слабших або простіших їх засоби продукції. Та для того, щоб засоби продукції стали капіталом, ще не досить видерти їх від другого; треба ще змусити цього другого працювати при помочи видертих від нього засобів продукції, аби мати таким чином зиск. А зиск можна мати лише тоді, коли працююча людина може виробляти більше, ніж треба на її власне удержанє. Інакше кажучи, засоби продукції можна повернути в капітал лише після того, як видатність праці дійшла до такого рівеня, про котрому людина виробляє більше,

ніж треба для її існування. Таким чином видатність праці являється першою основною умовою розвитку капіталістичної продукції.

Видатність праці має для розвитку капіталістичної продукції таке саме значінє, як наприклад вохкість для розвитку пшеничної рослини. Коли є вохкість, зерно набрякає і пускає паросток. Але дальша його доля залежна від того, чи існують ще инші умови, потрібні для розвитку рослини. Коли їх нема, рослина так і скінчить своє існуванє, не дійшовши до повного розвитку. Так само при певному рівені видатности праці в суспільности може почати ся й дійсно починаєть ся капіталістична продукція, се-б то продукція не для заспокоєня власних потреб витворця, але для одержуваня зиску від чужої праці. Та самої сеї умови ще не досить для того, щоби розвиток капіталістичної продукції пішов як слід.

Можливість товарової продукції, основаної на широкому поділі праці. На початку суспільного життя видатність праці залежить від тих природних умов, до котрих вона прикладаєть ся. В багатій на рибу ріці рибалка наловить за однаковий час і при однаковій затраті праці більше риби, ніж в ріці бідній на рибу. На родючому ґрунті рільник при однакових умовах збере більше пшениці, ніж на неродючому. Та в міру того, як розвиваєть ся суспільність, в ній все більше й більше заводить ся поділ праці, і він саме, як се вже ми знаємо, стає головним двигуном збільшеня видатности праці. В свою чергу поділ праці викликає обмін продуктів і продукцію для обміну — продукцію товарів. Само по собі зрозуміло, що там, де нема поділу праці, неможливий і обмін. Коли кожда людина сама виробляє всі річи, потрібні для заспокоєня її потреб, то їй нема чого обмінювати ся ними з нашим витворцем. Навпаки, коли обмін товарів неможливий, то тоді і поділ праці неможливий; а значить неможливе і збільшенє видатности праці і поверненє засобів продукції в капітал. Широкий обмін і витвір продуктів для обміну — товарова продукція — можливі тільки в тому

випадку, коли в одному місці нагромаджена більша кількість людности, або коли між окремими суспільностями, що виробляють різні товари, існують дуже вигідні способи комунікації. Таким чином широкий поділ праці, безпосередно зв'язаний з можливістю широкого обміну, се-то з можливістю товарової продукції, являєть ся другою основною умовою розвитку капіталістичної продукції.

Розвиток знання в суспільности. Певний рівень видатности праці і можливість широкого обміну ще не вистарчають для розвитку капіталістичної продукції. При них капіталістична продукція може повстати і деякий час тримати ся, але її розвиток неминучо мусить припинити ся, як припиняеть ся розвиток пшеничної рослини з зерна, котре замість родючого ґрунту опинило ся у вохкім піску.

Продукція, як і всяке явище розвитку, не може стояти на одному місці; вона мусить іти наперед, безперевивно ускладнювати ся, переходити від менше досконалої форми до більше досконалої. Удосконалене продукції зводиться в останнім рахунку до збільшення видатности праці через зменшене скількості праці, потрібної для продукції річної споживаня. Се зменшене досягають ся або через збільшене поділу праці, або через заміну частини людської праці працею машини. В дійсности, як се ми вже знаємо, виходить так, що збільшене поділу праці йде поруч з запровадженням машини. Та щоб завести машинову продукцію, треба спочатку винайти машини. А винайти їх можна лише тоді, коли розумовий розвиток і наукові знання суспільности дійшли до відповідного рівеня.

Часто доводить ся чувати, що науку витворюють потреби продукції. Се думка по часті справедлива. Не сама наука викликаєть ся до життя потребам продукції, а тільки прикладанє її до продукції. Основні закони хемії були відкриті не через те, що через пів століть повинна була повстати велика хемічна промисловість, а навпаки, велика хемічна промисловість могла повстати і повстала лише завдяки тому що, хемія як наука дійшла до високого степеня

розвитку. Електричність була відкрита і досліджена багато десятків літ перед тим, як з неї було зроблено ужиток в продукції. Можна навести десятки прикладів того, як нові наукові відкриття витворили нові продукції. З потреб продукції виростають так звані практичні знання, себ-то приложене висновків чистої науки до розроблення її поліпшення способів продукції (технологія). Але чисту науку витворюють не потреби продукції, а стремління людини до пізнання — стремління, котре залежить від загальніших причин. Про них буде мова в розділі: „що являєть ся двигуном суспільного розвитку“.

Вірність сказаного про відношене між потребами продукції і наукою потверджуєть ся ще тим, що існують такі продукції, до котрих люди дійшли досвідом з давних давен, але наукова основа котрих була відкрита і досліджена тільки за наших часів. Продукція вина з винограду і взагалі спиртових напитків може бути добрим прикладом. Всі народи землі з давних часів уміли виробляти спиртові напнтки і багато вживали їх. Святе письмо навіть уважало за потрібне оповісти для науки, як блаженної пам'яті Ної випив понад міру виноградного соку і що з сього виїшло. Така давня і широко розповсюднена продукція заведіди мала свої потреби в поліпшеннях, котрі повинні були б утворити цілу науку про ферментоване. Така наука дійсно повстала, але повстала вона лише кілька десятків літ тому в звязку з цілим рядом інших наук, котрі мали до сеї продукції дуже віддалене відношене або зовсім ніякого відношеня не мали.

Таким чином певний рівень знаня в суспільности являєть ся третьою умовою розвитку капіталістичної продукції. Чим більше в суспільности людей, що досліджують і пізнають закони природи, тим більше капітал має можливости використати їх відкрите для удосконалення або поширення продукції. І дійсно ми бачимо, що капітал кидаєть ся на всяке нове наукове відкрите і зараз пробує, чи не можна оснувати на ньому яку небудь нову корисну продукцію або приложити його до поліпшення старої. Дуже

часто єї проби ні до чого не доводять, бо не всяке наукове відкритє можна зараз приложити до життя. Та капітал не тратить духа.

Горожанська свобода. Опріч зазначених трьох умов розвитку капіталістичної продукції, існує ще одна, без котрої капіталістична продукція не може дійти до повного розвитку. Се — горожанська свобода. В суєнільности з нерозвиненим поділом праці окремі витворці майже не залежать один від одного ні в своїй продукції, ні в своїй істнуваню. Рільник одержує свій хліб від обробленої ним ниви, молоко і месо від своєї худоби, полотно і сукно робить йому жінка з його власного льону і вовни, обув він також робить сам. Такому рільникови може бути цілком байдуже, що робить ся поза межами його села. Він може весь рік пересидіти в своїй ведмежому куті і не відчувати від сього ніякої невогоди. Та зовсім інакше стоїть справа, коли через поділ праці повстає продукція для обміну, коли повстає товарова продукція. Тепер наш рільник уже не може сидіти непорушно в своїй закутку. Він мусить обмінювати ся з иншими витворцями своїми товарами і для того він вивозить їх на ринок. Йому тепер не все одно, що робить ся з иншими витворцями, з котрими він обмінюєть ся товарами. Він має інтерес, щоб вони виробляли свої товари з найменшим видатком праці, бо тоді він і за свій товар одержить найбільшу кількість потрібних для нього річий споживаня. В свою чергу і він пристосовуєть ся до вимог ринку.

Коли зросте попит на ячмінь, він буде сіяти ячмінь замість вівса; споживаєть ся жито, він буде сіяти жито. Інакше він не зможе продати свій товар, або ж муситиме продати його за безцін. Щоб рухати ся, щоб пристосувати ся до вимог ринку, витворець очевидно мусить мати горожанську свободу.

Йому треба, щоб над ним не було такої власти, котра могла би, як се було за старих часів, примусити його розводити тютюн, коли йому потрібна пше-ниця, або у горячий час відривати його від праці й

гпати направляти і прикрашувати деревами гостинці з пагоди проїзду якої небудь вельможної особи. Коли витворець не має свободи вчинків, він терпить в своїх господарських справах, але він не має вибору; він продукує як може, аби тільки не вмерти від голоду. Не таке становище капіталіста. Коли свобода вчинків потрібна для звичайного витворця, для капіталіста вона потрібна ще більше. Звичайний витворець працює власними руками і виробляє мало що більше понад те, що йому треба на заспокоєнь потреб його самого і семі. А на капіталіста працює багато рук і виробляють вони багато товарів, для збуту котрих йому потрібний великий ринок. Для капіталіста ринок дуже чутливе місце, і він мусить всяких способів уживати, щоб як найкраще пристосувати ся до вимог покупців. І чим більший розмах капіталістичного підприємства, тим більше капіталістови потрібна свобода вчинків, щоб все поставити як слід і не втратити свого капіталу. А коли над капіталістом стоїть власть, котра каже йому не робити того, не робити другого і накладає на нього грошові кари — тоді капіталіст не має певности що до своєї справи і не почував себе забезпеченим в тому, що затрачений капітал дасть йому сподіваний зиск, а не піде марно. Капіталіст відрізняєть ся від звичайного витворця тим, що звичайний витворець мусить продукувати при всяких умовах, щоб не вмерти голодною смертю. А капіталіст може повздержати ся від продукції, коли вона може принести йому замість зиску самі страти: йому корисніше тоді тримати капітал в щадниці або витратити його на власні втіхи. Ось чому там, де нема широкої свободи вчинків для капіталіста, там не може існувати широко розвинена капіталістична продукція.

Та для правильного розвитку капіталістичної продукції, капіталістови треба, щоб свобода вчинків була забезпечена не тільки для нього самого, але і для тих „робочих рук“, без котрих він не може обійти ся. Йому треба, щоб на його розказ „робочі руки“ без перешкоди появляли ся там, де йому треба. Для того треба не тільки те, щоб існували витворці, позбавлені засобів продукції, але щоб їм ніщо не перешко-

дзало „свобідно“ вносити на ринок свій товар — робочу силу.

Свободу вчинків, котра являєть ся одною з необхідних умов розвитку капіталістичної продукції, не треба змішувати з політичною свободою.

Політична свобода забезпечує кождому членови суспільности не тільки право робити все, що він схоче, опріч того, що може пошкодити самій суспільности або її окремим членам : вона дає ще йому право брати участь в керуваню суспільними справами через вибір законодавчих зібрань (парламентів), котрим підлягає правительство країни. Не ся свобода потрібна для капіталістів. Вони при найбільше необмеженому самодержавстві можуть добре провадити свої справи і почувують себе як у Бога за дверима доти, доки інтереси самодержавства сходять ся з їх власними інтересами. А виступати проти самодержавства вони починають тільки тоді, коли самодержавство починає перешкоджати їм в їх запятю, себ-то в одержуваню зиску від чужої праці. Тут кінець кінцем діло доходить до отвертої боротьби і, як показує нам історія європейських країн, капіталісти (буржуазія) завсїгди геремагають самодержавство. Захопивши в свої руки державну власть, капіталісти терплять політичну свободу, як немнуче лихо, бо їм зовсім не треба, щоби працюючий люд, використовуючи свободу, міг організувати ся і широко розвивати свою клясову самосвідомість. І дійсно, кождого разу як папуюча буржуазія має можливість обмежити політичну свободу на шкоду трудової кляси, вона завсїгди робить се.

Таким чином свобода вчинків, котра потрібна капіталістам і для них самих і для „робочих рук“, се не є політична свобода, а так звапа горожанська свобода, себ-то право кождої людини розпоряджати по своїй волі своєю власною працею і маєтком. Капіталістична продукція не може розвивати ся при панщизняному устрою, бо сам витворець являєть ся тоді такою самою власністю пана, як і за собою продукції. А капіталістови потрібні не кріпаки, а „робочі руки“ ; а се зовсім не те саме. Власник

кріпаків для своєї власної користі мусів дбати про них, так само як дбає він про робочу худобу або всякий інший масток, а се часто буває некориспе. Нема сумніву, що пан одержував від своїх кріпаків додаткову вартість в формі панщини. Але натомість в невружайний рік він мусів годувати їх з своїх запасів, або купувати їм хліб на свої гроші, себ-то тратити частину нагромадженого капіталу без всякої користі для розвитку своєї продукції. Се між иншим і було одною з причин, через котрі панщизняне господарство не розвивало ся, але ледви чи не століття стояло на тім самім місці. Навпаки капіталістична продукція може існувати тільки тоді, коли вона розвивається. А для сього треба, щоб існувала виразна межа між витворцем і засобами продукції, що стали капіталом, треба, щоб капітал безпереривно зростав, а не витрачував ся з погляду капіталіста марно, себ-то поза продукцією, на підтримуване існування витворців. А се саме і осягаєть ся, коли витворця повернено в „робочі руки“, що купують ся на ринку як всякий інший товар. При капіталістичному устрою витворець се „річ“ (робочі руки), котра служить для продукції. Річ зносила ся, її викидають. В очах капіталіста людина існує для продукції, а не навпаки.

На скільки панщизняний устрій перешкоджає поверненю витворців в робочі руки, в річ потрібну для продукції, на стільки він перешкоджає встановленю капіталістичної продукції. Так само розвиткови, коли не встановленю капіталістичної продукції, перешкоджає все те, що силою прив'язує людину до засобів продукції або до певного місця. З сказаного видно, що треба розуміти під горожанською свободою, котра потрібна для розвитку капіталістичної продукції.

Таким чином для того, щоб капіталістична суспільність могла розвивати ся без перешкоди, треба, щоб існували одночасно чотири основні умови: 1) такий рівень видатности праці, при котрому працюючий виробляє більше, ніж треба для заспокоєня його безпосередних потреб; 2) широкий поділ праці, основа-

ний на широкому обміні товарів і продукція товарів для обміну: 3) високий рівень знання в суспільності, котрий дає можливість безперервно поліпшувати способи і засоби продукції, і нарешті 4) свобода вчинків або горожанська свобода, котра забезпечує кожному членови суспільності можливість направляти свою діяльність туди, де він думає найкраще здійснити свої інтереси.

Організовані суспільності людей існують багато тисяч років. Та вперше в історії людскости є чотири умови знайшлися одночасно в Західній Європі на початку минулого століття. Капіталістична продукція, котра давніше могла існувати тільки в зародковому стані, вперше рушила тоді повним ходом по дорозі свого розвитку.

До викладу цього ходу розвитку і закону розвитку капіталістичної суспільності, що з нього випливає, ми і звернемося тепер.

3. Хід розвитку капіталістичної суспільності.

Зосереджене (концентрація) капіталу. Як було сказано вище, розвиток полягає в послідовній зміні явищ, котрі вяжуться між собою, ідуть одно за одним і поволі ускладнюються. Досліджувати закон розвитку наприклад пшеничної рослини, се значить дослідити послідовну зміну явищ, котрі в ній відбуваються, дослідити її перетворення і вяснити їх причинову залежність одно від одного. Які ж перетворення, котрим підлягає капіталістична суспільність, і цілість котрих складає її розвиток?

Ми припускаємо, що капіталістична продукція почалася і що в суспільності існують всі умови, потрібні для її повного розвитку.

Ми припускаємо, що „спритний слюсар“, про котрого була мова в першій частині цієї книжки, знайшов десяток слюсарів, що з тої чи иншої причини

не мають власних інструментів, і примусив їх працювати за плату в його майстерні. Які з цього будуть наслідки?

Сі десять слюсарів працюють в одній майстерні, працюють не так, як кому схочеться, а по вказівкам одного хазяїна. Воля хазяїна кермує їх працею, вони працюють спільно, в співробітництві на одного хазяїна. А хазяїн дуже пилює свої користі і швидко зауважує, де і на чому її можна збільшити. Він зараз спостерігає, що робітники тратять багато часу від того, що кождий з них виробляє цілий замок. Кожному з них доводиться і до кузні ходити, щоб викувати частини замка, обробити їх з грубою, потім обробити частини на чисто і нарешті зібрати їх. Коли людина працює одним інструментом, вона приладжується до нього на початку праці і вже весь день працює добре. А коли вона часто міняє інструменти, то мусять кожного разу знову приладжувати себе до них, і на це витрачується багато часу. Наш спритний слюсар бачить це все і видає своїм робітникам такий наказ: „Годі вам вештати себе з кузні до майстерні і назад; хай трьох з вас виковує у кузні частини замків, п'яток хай обробляє їх на чисто, а двох хай збирає замки“. Таким чином він запроваджує в своїй продукції такий поділ праці, при кстрому кождий робітник виробляє не цілий товар, а тільки частину його.

Такий поділ праці, який запровадив наш „спритний слюсар“, зветься „мануфактурним“. Він ріжнить себе від суспільного поділу праці, при котрому кождий витворець виробляє цілий товар або навіть кілька товарів. Мануфактурний поділ праці, як ми бачили, заощаджує час робітників і таким чином робить їх працю видатнішою.

Коли кождий слюсар, працюючи сам, може виробити п'ять замків на день, то десять слюсарів, що працюють в одній майстерні при поділі праці, зроблять їх на день не 50, але 70 або навіть більше.

Запроваджуючи у себе в майстерні мануфактурний поділ праці, підприємливий хазяїн десяти знедолених слюсарів заощаджує на свою користь не тільки робочий час, себ-то працю своїх робітників. І порівняно з самостійними робітниками, він, як се ми вже знаємо з першої частини сих „Нарисів“, робить заощадження на майстерні, на знарядях і на закупні сирового матеріалу. Інакше кажучи, для того, щоб дати зайняте своїм десятком робітникам, йому треба витратити менше засобів продукції, ніж десятком слюсарям, що працюють кожний з окрема. Та засоби продукції — майстерня, знарядя, залізо — теж продукти праці, тільки праці, що була витрачена перед продукцією замків. Через се хазяїн майстерні на кожний вироблений замок витратить менше засобів продукції, себ-то менше попередної праці, ніж кожний окремий слюсар.

Таким чином найблизшим наслідком запровадження капіталістичної продукції являється подвійне збільшене видатности праці. Через краще використання засобів продукції витрачується менша кількість попередної праці на кождо штуку виробленого товару. Се можна назвати посереднім збільшенем видатности праці. А від мануфактурного поділу праці одержується заощаджене робочого часу, себ-то праці, в самій продукції товару. Се буде безпосереднє збільшене видатности праці.

Сеї наслідок потягає за собою багато інших. Пізнавши користь від мануфактурного поділу праці, хазяїн очевидно силкується потягти його як найдалі. Чим менше доводить ся людині думати над своєю працею, чим ся праця однорідніша, тим менше часу вона витрачає на неї. А зробити працю однородною, простою, можна тільки через дальший поділ праці.

Дальший поділ праці вимагає збільшення числа робітників, бо ділити працю можна тільки тоді, коли є між ким її ділити. Збільшене числа робітників в свою чергу вимагає збільшення засобів продукції. Для 20 робітників треба мати майстерню, більшу кількість знарядь і більшу кількість заліза, ніж для 10. Відповідно до сього неминучо мусить збільшити ся

ціла продукція. Значить, мануфактурний поділ праці неминучо веде до розширення капіталістичної продукції.

Мануфактурна продукція може повстати тільки з ремісничої. Спритний слюсар брав до себе в майстерню інших слюсарів не через те, що вони мали руки, а через те, що сими руками вони вміли виробляти замки. Коли б спритний слюсар не мав зайвих знарядь і замовлень, він міг мати користь для себе тільки поставивши до праці слюсарів, себ-то робітників, котрі добре знали слюсарське ремесло. Та коли він запровадив в своїй майстерні мануфактурний поділ праці, справа почала зміняти ся. Справжній слюсар робить цілий замок, себ-то він уміє викувати в кузні частини, а потім зібрати їх до купи в замок. З сих робіт одні вимагають більшої зручності і науки, другі меншої. Викувати яку частину замка ще не тяжко. Вже тяжше обробити її, а поставити як слід пружину і зібрати замок так, щоб він легко замкнув ся і відмикав ся — справа, що вимагає ще більшої науки. Пильнуючи своєї користі, хазяїн майстерні звелів трьом слюсарам працювати тільки в кузні, п'ятьом обробляти части, а двом збирати замки. Коли справа піде як слід, хазяїн бачить, що зовсім нема потреби, щоб ті три робітники, котрі працюють в кузні, знали все слюсарське ремесло. Щоб весь час кувати частини замка, зовсім не треба вміти збирати сей замок. Так само тим, що обробляють частини замка, нема потреби вміти їх збирати. Слюсарів у кузні можуть заступити звичайні ковалі, або такі слюсарські ученики, котрі тільки і вміють, що кувати. Хазяїн заступить їх тим швидше, що звичайним ковалям або слюсарським ученикам він платитиме менше, ніж слюсарам.

Таким чином для одержання найбільшої користі хазяїн поволі намагаєть ся зробити працю, потрібну для продукції, простішою, бо чим праця простіша, тим менше вона оплачуєть ся. Повне спрощене праці осягаєть ся тільки тоді, коли витворцєви не треба мати ніякої попередної науки, ніякого знаня,

коли він повертаєть ся в звичайну робочу силу, до котрої ставить ся тільки одна вимога: розуміти і виконувати накази хазяїна. Таке спрощене праці дає машина.

Машина заступає ремісничу працю. За помічу механічного приладу вона швидко і без утоми робить те, що людські руки навчають ся робити тільки по довгій попередній науці. Коли капіталіст заступив ремісничу працю машиною, він має від сього дуже багато ріжних користей. Тут ми зазначимо тільки те, що з одного боку машина збільшує на користь капіталіста в багато разів видатність праці його робітників, а з другого боку, вона робить його незалежним від ремесла і дає йому можливість уживати до продукції звичайні „робочі руки“, котрих він може набрати на ринку, скільки схоче, тимчасом як число ремісників завжди обмежене. Ся незалежність від ремесла потрібна для капіталіста ось з яких причин. Коли вже мануфактурний поділ праці веде немінучо до поширення продукції, то запроваджене машини поширює сю продукцію ще більше. Машини коштують дорого і виплатити ся вони можуть тільки тоді, коли є можливість виробляти і пускати на продаж багато товарів.

Інакше кажучи, для запровадження машини не тільки треба, щоб мануфактурна продукція дійшла до певного рівня розвитку, але що треба, щоб продукція могла її далі розширювати ся без перешкоди. А для сього між иншим треба, щоб капіталіст завжди мав досить робочих рук.

Ми розглянули одну з сторін розвитку капіталістичної продукції, а саме її безперервне розширення. Ми бачимо, що дрібна реміснича продукція переходить в мануфактурну через повернене части самостійних витворців-ремісників у найменших робітників, що працюють при помочи хазяйських засобів продукції па хазяїна. Раз повставши, мануфактурна продукція немінучо мусіла привести до мануфактурного поділу праці, при котрому кожний витворець робить тільки одну якунебудь частину роботи, потріб-

ної для виробу цілого продукту. Мануфактурний поділ праці поволяє робити ремісничу працю простішою і тим викликає необхідність поширити продукцію, бо тільки при більшому числі робітників, що працюють на одній мануфактурі, можна досить далеко повести поділ і спрощене праці. Зовсім простою праця є тоді, коли ремісничу зручність витворця заступає машина. Від витворця-ремісника лишають ся тільки робочі руки, звичайна робоча сила, котра від усякої іншої природної сили (нпр. сили коня або сили пари) ріжниться ся тільки тим, що вона вміє розуміти і виконувати накази капіталіста. Приложене машин в свою чергу вимагає дальшого розширення продукції, бо тільки при великому обороті можна робити великі видатки на машини. Капіталістична продукція тоді дуже зміцняється. З дрібної ремісничої продукції виростає велика машинова.

Погляньмо тепер, як відбувається се перетворення дрібної продукції в велику.

Як самостійний ремісник, так і хазяїн мануфактури виробляють продукти не для власного ужитку, а для обміну або продажу — вони продукують товари. Для рільника, що обробляє пшеницю для власних потреб, продукція кінчить ся споживанем — він з пшениці робить муку, з муки пече хліб і їсть його. Але для ремісника і хазяїна мануфактури вироблені ними товари самі по собі не мають ніякого значіння, для них товари мають вагу лише на стільки, на скільки вони можуть обміняти їх на гроші. Для ремісника і мануфактуриста продукція кінчить ся збутом, продажою товарів. Вступаючи в продукцію, капітал змінює її, і ми бачили вище, чим мануфактурна продукція ріжниться від ремісничої. Виникає питання, як ся ріжниця в продукції відбивається на збуті, який однаково мають на меті і мануфактуристи і ремісники.

В порівняно з ремісничою продукцією продукція мануфактурна дає можливість краще використати засоби продукції, себ то заощадити мнпулу працю, вложену в них, і через поділ зробити працю простій-

пою, себ-то заощадити теперішню працю робітників, зайятих в продукції.

Мануфактура посередно і безпосередно збільшує видатність праці. А що вартість товару означаєть ся кількістю праці, потрібної для його продукції, то вартість товарів, вироблених мануфактурним способом, буде нижча, ніж вартість товарів, вироблених ремісничим способом.

З сього випливає, що при збуті мануфактурист може продавати свій товар дешевше, ніж ремісник. Збільшене видатности праці потягає за собою збільшене кількості вироблених товарів і збільшене подачі. Через се на ринку мусить відбутися конкуренція між продавцями, і щоб збути свій товар, ремісник мусить продавати по тій самій ціні, що й мануфактурист, себ-то собі на страту.

Раз почавши справу, мануфактурист природно змагає до її розширення і для сього повертає частину одержаного зиску на закупку нових засобів продукції і на наймане більшого числа робітників. Через розширене продукції збільшуєть ся знову видатність праці, на ринок викидаєть ся збільшена кількість товарів, вартість котрих знову зменшуєть ся. І знову ремісник мусить дорівняти мануфактуристови. Мануфактурист продає дешево товари, котрі дешево його коштують, а ремісник продає по тій самій дешевій ціні товари, котрі коштують його дорого. Справа кіпчить ся тим, що ремісник потрохи влазить в довги, утрачує свої засоби продукції і йде яко робітник до капіталіста.

Та не треба думати, що жорстока боротьба провадить ся тільки між мануфактурою і ремеслом. Павук сеє муху, але павук їсть також павука. Коли багато павуків посадити до одної фляшки, дужчі їдять слабших, поки не лишить ся один найбільший і найдужчий. Так само буває і в капіталістичному світі. Не всі мануфактуристи провадять своє підприємство при однаково сприяючих умовах, не всі мають однаковою зручність і однаковою підприємчість. Той, котрому удало ся швидше розширити своє підприємство

і збільшити видатність праці, побиває на ринку конкурентів, бо може продавати свої товари дешевше від них. Коли мануфактури повертають ся в фабрики, се-то коли машини заступають ремісничу зручність ремісників, більші і більше удосконалені фабрики мають перевагу над меншими і менше удосконаленими і витискають їх з ринку. Переможені капіталісти тратять свої капітали, котрі нагромаджують ся в руках великих капіталістів і дають їм можливість ще далі збільшувати розмах своїх підприємств. Потрохи продукція повинна з'осередити ся в руках невеликого числа капіталістів, котрі кермують сею продукцією через своїх помічників.

Таким чином з усього, що сказано, випливає, що коли капіталістична продукція повстає при умовах, що сприяють її розвитку, вона змагає з огляду на свої власні потреби до як найбільшого розширення. Се змагане до розширення переводить ся в дійсности так, що більші підприємства, маючи більшу видатність праці, витискають з ринку менші. А тому, що капіталістичні підприємства належать до капіталістів, то повільне розширене продукції являється ся рівночасно з'осередженем (концентрацією) капіталу в руках все меншого і меншого числа капіталістів.

Зміцнивши ся в якій небудь галузі продукції, капітал потрохи захоплює більшу часть інших галузей. Найшвидше підпадають під власть капіталу су-межні області продукції, а потім уже дальші. Коли наприклад залізни виробу продукують ся машиновим способом на великих гамарнях, то добуване заліза з руди вже не може відбувати ся стародавними способами. В своїому змаганю до збільшення видатности праці і до зменшення вартости своїх товарів, фабрикант залізних виробів дбає не тільки про заощаджене праці своїх робітників, але також і про заощаджене праці тих робітників, котрі готують для нього сировий матеріал, теб-то залізо. А се заощаджене праці можна осягнути тільки через запроваджене великої машино-

вої продукції в області добування заліза з руди. Для перетворення руди в залізо, так само, як і взагалі для всіх продукцій, в котрих працюють машини, потрібний кам'яний вугіль. Через се капітал захоплює і уряджує на світі спосіб добування вугля з копалень і т. д.

Розвиваючи ся в одних галузях суспільного господарства, капіталістична продукція впливає навіть на ті галузи, з котрими вона не має безпосередного зв'язку.

Через причини, про котрі будемо говорити далі, запровадження великої капіталістичної продукції в області сільського господарства йде дуже поволі. Навіть в передових країнах капіталізму дрібна рілльничка продукція існує поруч великої міської промисловости, в котрій зосереджене (концентрація) продукції і капіталу дійшло дуже високого степеня розвитку. Навіть у нас капіталістична продукція в міській промисловости поволі, але постійно змінює уклад сільського життя. Натуральне господарство існувало, але тепер вже не існує. При натуральному господарстві рілльник продавав трохи від кожного з своїх продуктів, щоб тільки мати гроші на податки. Коли б не було податків, він дуже радо сидів би дома і не возив на продаж те, що часто буває потрібне для нього самого. А тепер він впробляє не те, що потрібне для його власного споживання, а те, що він може краще продати. Він уже продукує на продаж, він продукує товари. А коли витворець-рілльник перейшов до товарної продукції, він мусить витримувати конкуренцію з великими підприємствами. Подібно до того, як мануфактура знищує дрібне ремесло, так і капіталістична продукція, що організує сільське господарство, повинна знищити дрібні селянські господарства і повернути самостійних витворців-рілльників в наїмитів по капіталістичних рілльничих підприємствах. Заразом більші господарства повинні мати перевагу над меншими і кінець кінець повинні знищити їх. Через се в сільському господарстві повинно відбутися таке саме зосереджене продукції і капіталу

в руках небогатых щасливців, як і в мійській промисловості.

Так могла би скінчити рілннича продукція, коли б вона була цілковито подібна до продукції ремісничої, себ-то коли б в сільському господарстві капіталістична продукція мала такі самі сприяючі умови для свого розвитку, як і в мійській промисловості. Та цього нема. В дальшому викладі буде показано, чим сільське господарство різнить ся з продукційного погляду від мійської промисловості і які з сього випливають наслідки.

Р и н к и і п е р е п р о д у к ц і я. Капіталістична продукція в своїйому розвитку безперервно змагає до збільшення видатности праці своїх робітників через все більший і більший її поділ і спрощене. В кождому капіталістичному підприємстві поділ і спрощене праці потрохи дійшли до таких розмірів, що розумне використання здобутих продукційних сил стає можливим тільки при дальшому розширеню самого підприємства. В свою чергу розширене підприємства дає можливість ще далі повести поділ і спрощене праці. Таким чином збільшене видатности праці являється причиною розширення продукції, а розширене продукції в свою чергу являється причиною дальшого збільшення видатности праці.

Так стоїть справа, коли дивити ся на неї зі сторони продукції. Капіталісти продукують товари тільки для того, щоб збути їх. Ціль, яку вони собі ставлять — одержане зиску — здійснюється ся для них лише після того як вони продали товари і поклали в кишеню одержані гроші. Через се погляньмо, як представляється відношене між видатністю праці і розширенням продукції, коли дивити ся на справу зі сторони збуту.

Збільшене видатности праці потягає за собою не тільки зменшене вартости товарів, але і збільшене їх кількості. Мануфактурист, що дає працю десяти слюсарам, не тільки може продавати свої товари дешевше, ніж слюсарі, що працюють по одному, але і са-

мих товарів він матиме більше, ніж 10 самостійних слюсарів. Коли справа піде добре, для мануфактуриста надходить такий час, коли використати цілковито досягнутому ним видатність праці, він може тільки при розширенню збуту товарів, при розширенню ринку. Головна причина, котра дає йому можливість завоювати ринок, се те, що він може продавати свої товари дешевше, ніж окремі ремісники. Але капіталістична продукція не стоїть на одному місці; вона все йде наперед. Мануфактуристови доводиться проводити боротьбу не тільки з ремісниками, котрих він легко побиває, але також і з иншими мануфактуристами. Щоб утримати в своїх руках завоюваний ринок, він мусить змагати до дальшого збільшення видатности праці і зниження вартости товарів, бо ринок лишисться за тим, хто дешевше продає свої товари.

Таким чином між зниженем вартости товарів і розширенем ринку існує таке саме відношенє, як між збільшенем видатности праці і розширенем продукції. Зниженє вартости товарів вимагає розширення ринку, а розширений ринок вимагає від капіталіста дальшого зниження вартости товарів. Далі ми побачимо, що для дуже багатьох капіталістів се питання між зменшенем вартости товарів і розширенем ринку і навпаки кінчить ся дуже сумно.

Коли ремісник або дрібний мануфактурист виробляє свої товари, він наперед знає, де і як він їх продасть. Ринок у нього під руками, він більше-менше знає своїх покупців і при продукції товарів може до певної міри наперед числити ся з їх вимогами. Звичайно, не кождий витворець потрафить погодити свою продукцію з вимогами покупців, з попитом. В значній мірі тут доводить ся йти навмання, і зручійші витворні мають перевагу над менше зручними. Се нерівність витворців являєть ся між иншим одною з причин з'осередження (концентрації) продукції і капіталу. Та як би там не було, пересічний дрібний витворець знає свій ринок і так чи інакше вмів пристосувати ся до нього.

Та в міру того, як видатність праці в мануфактурі збільшується і продукція розширюється, місцевий ринок стає тісним для збуту всіх вироблених товарів. Мануфактуристови доводиться шукати збуту вже за межами місцевого ринку. Він починає працювати на цілий округ і мусить числити ся з вимогами ринку, котрі він знає, може бути, тільки в загальних рисах. Тут йому доводиться більше вгадувати, ніж при продукції на місцевий ринок. А при вгадуванні можна легше програти. Буває так, що замість сподіваного зиску мануфактурист має самі страти. Та все ж тут можна ще робити обчислення і користати з набутого досвіду.

Далеко труднішим представляється стаповище капіталіста після того, як він з огляду на вимоги своєї продукції заступив ремісничу працю машиною і почав велику продукцію. Його фабрики виробляють цілі гори товарів, для збуту яких потрібний не місцевий, не кравчий, але всесвітний ринок. І дійсно, ми бачимо, що англійські, французькі, німецькі та американські капіталісти роблять на ви в'їз, себ-то на весь світ. А знати хоч трохи докладно світовий ринок, як можна знати ринок місцевий або навіть кравчий, і провадити свою продукцію відповідно до його вимог, нема ніякої людської можливості. Сам хід капіталістичної продукції змушує капіталіста постійно розширювати свої підприємства, і він не може вже зупинити ся на сій дорозі. Щоб перемогти своїх конкурентів, він мусить продавати свій товар дешевше, ніж вони. А для цього він мусить збільшити видатність праці через запроваджене нових машин. Се в свою чергу збільшує кількість вироблених товарів. Все се великий фабрикант робить в надії, що вироблені у нього на фабриці товари знайдуть збут на все-світньому ринку, і що йому пощастить перемогти своїх конкурентів. Та він непевний цього і навіть не може такої певности мати. Бо коли розходить ся о одержане зиску, всі великі капіталісти па перебіг один перед другим силкують ся виробляти як найбільше товарів і як найдешевше. Поки подача не перевиснує попи-

ту, справи у зручних капіталістів ідуть добре. Кожда штука товару дає їм зиск. А що товарів вони виробили гори, то й зиски вони одержують величезні. Та се раюванє не може довго тягтн ся. Хоч як великий всесвітній ринок, та все ж він не може безконечно приймати вироблені товари. Покупці купують товари для споживаєя. А споживає, за вїмком тільки споживних річнїх, вимагає довшого часу. Полотно, сукно й інші різні матерії не можна зносити в один день, а які небудь фабричні залїзні виробн служать цілі роки. А фабрикантн виробляють з горячковим поспїхом, бо негасиме бажанє знеку, як злий дух все нашіптує їм: Вперед! вперед! І вони все розширюють і прискорюють продукцію. З сього виходить те, що продукція йде швидше від споживаєя, товарів виробляєть ся більше, ніж можна продати, являеть ся перепродукція, товари нагромаджують ся в складах і нема можливости продати їх навіть по зменшеній ціні. Продукція мусить тоді прининити ся не тільки через те, що нема рації виробляти товари, коли на них нема попиту, але і через те, що капіталістн не вернули капіталів, вложених в продукцію товарів, ні з зиском ні навіть з стратою, і через се нема за що провадити далі справу. Надходить застій в справах, падохить криза. Сей застій тягнеть ся кілька лїт, поки потрохи не випорожплять ся склади товарів, поки не явить ся повний попит на товари. Тоді знову починають ся перегопи капіталістів.

Коли криза вибухає в якій небудь галузі великої продукції, вона не обмежуєть ся па сїй галузі, але ширить ся і на багато інших, і застій в справах стає здебільшого загальним. Коли криза вибухла наприклад в продукції перкалю, вона неминучо мусить відбитн ся і на продукції бавовни, і на продукції ткацьких машин, і на продукції фарб і т. д. Застій в справах давить всіх капіталістів. Капіталістн мають на метї одержувати зиск при помочи чужої праці. А коли нема можливости одержати зиск, капіталіст мусить перестати існувати як капіталіст або ж жити надїями на будуще. Та не всі капіталістн можуть витримати

ти, і частина з них руйнуєть ся. Як і в самій продукції, витримують тут лише найбільші капіталісти. Тільки ті з них, що мають запасний капітал, або котрі принаймні провадили підприємство на власні гроші, виходять неушкоджені з кризи. Вони можуть перечекати її, потрохи продають нагромаджені у них товари і ледви тільки скінчить ся криза, вони перші знову кидають ся в продукційну боротьбу.

Всі інші капіталісти, дрібні, середні і великі, котрі в більшій чи меншій мірі провадять підприємство на чужий капітал, не можуть сплачувати своїх довгів, руйнують ся, їх фабрики і заводи ліцитують ся і переходять в інші руки. Найчастіше сї фабрики переходять в руки тих великих капіталістів, котрі витримали кризу. Для них наступає тоді пора нового розцвіту, бо розширене продукції дає їм можливість ще збільшити видатність праці, запровадити нові машини і т. д. — аж до нової промислової кризи.

Таким чином з'осереджене (концентрація) продукції і капіталу все в меншому і меншому числі рук неминучо вносить в продукцію нелад і не дає можливости провадити її відповідно до вимог ринку, погоджувати подачу з попитом. Наслідком сього являєть ся перепродукція, заповнене ринку товарами і промислова криза, котра веде до дальшої концентрації капіталу. Та що однакові причини викликають однакові наслідки, то криза неминучо мусить чергувати ся з роками розцвіту промисловости і в міру зросту великої продукції все поглиблювати ся і розширювати ся. І се буде тягти ся доти, доки існує капіталістична продукція, себ-то аж до зруйнованя капіталістичного ладу.

Успішність праці. Повставши серед умов, що сприяють її розвитку, капіталістична продукція веде до збільшеня видатности праці через її поділ і спрощене, до постійної концентрації продукції і капіталу, себ-то до заміни дрібної продукції великою, і нарешті до постійно повторюваних промислових криз. Усі сї господарські явища зачіпають життєві інтереси

суспільности і через се мусять мати величезне значінє для її розвитку. Яке ж се значінє? Коли капіталіст розпочинає яке небудь підприємство, він має на увазі тільки чисто особисту ціль — одержати гроші. Та вся його діяльність відбуваєть ся серед суспільности, бо і сам він — суспільне явище. Тільки певний суспільний устрій дає йому можливість захоплювати засоби продукції і змушує інших робити на нього. Тільки через суспільну суть товару капіталіст може одержувати від нього зиск. Витворець, що виробляє річи для власного споживаня, може істнувати поза суспільністю, але капіталіст поза суспільністю істнувати не може. Через се і діяльність капіталіста, направлена на здійсненє його особистих цілей, але на суспільному ґрунті, неминучо мусить мати суспільні наслідки.

Від самого початку своєї діяльности капіталіст стараєть ся збільшити видатність праці своїх робітників. Він платить їм заробітну плату і його користь вимагає, щоби протягом умовленого робочого часу — 12 або 14 годин на день — вони виробили для нього як найбільше товарів. Видатність праці він збільшує, з одної сторони, поділом і спрощенєм її, з другої сторони, кращим використанєм засобів продукції.

Він запроваджує машини, наймає вчених інженерів і техніків, котрі кермують робітниками і постійно вишукують способи до того, щоби вироблений товар коштував хазяїна як найдешевше. Роблячи все се, капіталіст має на увазі виключно власну користь, і коли б він не мав у сьому користи, він зовсім не дбав би про збільшенє видатности праці. Коли він продаєть свою фабрику иншому капіталістови, питанє про збільшенє видатности праці цілком перестає цікавити його, бо становище його яко капіталіста зовсім не обовязує його цікавити ся суспільними наслідками капіталістичної продукції. Та не залежно від його бажань і намірів сї наслідки істнують, бо капіталісти міняють ся, а продукція лишаєть ся.

Запроваджений поділ праці, поставлені машини, удосконаленє способів обробленя сирового матеріалу

і взагалі всі набуті через досвід технічні знання не утрачують ся і не зникають з продукції разом з фабрикантом, коли він з тих чи інших причин кидася її. Новий фабрикант починає підприємство не від початку, а там, де його лишив старий, і в змаганю до осягнення своєї користи він з новим запалом іде по дорозі збільшеня видатности праці і розширеня продукції.

Таким чином, коли розглядати продукцію, як органічну функцію (житеву справу) суспільности і розвитку продукції, як складову частину розвитку самої суспільности, то вийде отсе :

Збільшене видатности праці, котре для капіталіста існує як спосіб збільшити його зиск, для суспільности являєть ся розвитком її власних продукційних сил. Інакше кажучи, найблизшим суспільним наслідком повстаня капіталістичної продукції, являєть ся розвиток продукційних сил суспільности.

Тут треба сказати кілька слів про те, що треба розуміти під продукційними силами суспільности. З господарського погляду продукувати, се значить прикладати свої сили до річий природи, щоб повернути їх в пожиточности. Продукція може бути тільки тоді, коли існує витворець і засоби продукції. Сі два понятя „витворець“ і „засоби продукції“ лучать ся в одно загальне понятя „продукційні сили“. Коли кажуть наприклад, що продукційні сили Франції стоять на вищому рівені розвитку, ніж продукційні сили якої небудь Турції, то сим хочять сказати, що у Франції земля краще удобрена, краще з'орана і краще засіяна, що заховані в землі богатства краще і ширше розроблюють ся, що в сій країні більше фабрик, більше машин, що трудова людність працює зручніше і розумніше, що серед неї більше досвідних техніків, котрі кермують продукцією і т. д. Може видати ся дивним, що навіть людина зачислюеть ся тут до продукційних сил. В Євангелію сказано: „Не людина для суботи, але субота для людини“.

Людина ціль сама по собі, продукція існує для людини, а не навпаки, і через се людину піби то не слід лучити разом з річами природи в одно понятє продукційних сил. Та річ в тому, що між суботою і між продукцією існує основна різниця. Щоби святкувати суботу, людині треба тільки повздержати ся від праці, а в продукції вона мусить працювати, вона віддає продукції частину самої себе для того, щоб рещта її особи могла жити своїм життям: думати, любити, ненавидіти, страждати, тішити ся. Наскільки людина віддасть ся продукції, вона сама являєть ся частиною продукційних сил суспільности.

При капіталістичному способі продукції розвиток продукційних сил суспільности виявляєть ся в тому, що праця з ремісничої стає фабричною, з особистої (індивідуальної) суспільною (соціальною), праця усуспільнюєть ся. При суспільному поділі праці кождий витворець виробляє весь товар; праця потрібна для перетвореня сирого матеріалу в товар, являєть ся його особистою працею. Та коли капіталіст запроваджує мануфактурний поділ праці, кождий витворець робить тільки частину роботи потрібної для виробу цілого матеріалу. Через се товар являєть ся наслідком співробітництва кількох витворців, котрі один без одного нічого не можуть зробити; праця, потрібна для виробу товару, буде вже не особиста, а суспільна. В міру того, як збільнюєть ся мануфактурний поділ праці, росте й усуспільненє праці в продукції. Інакше кажучи, продукція стає можливою лише при умові співробітництва більшого числа витворців в однім ділі. Концентрація продукції, перехід від дрібної продукції до середньої і великої, означає не тільки розвиток продукційних сил суспільности, але і повільне усуспільненє праці. Одначе треба додати, що так представляєть ся справа лише в тих галузях продукції, в котрих капіталістична продукція має всі умови, потрібні для повного розвитку. В рілничій продукції, де праця мало піддаєть ся поділові і спрощеню, розвиток продукційних сил не сходить ся з усуспільненєм праці, а йде иншою дорогою. Се пи-

тане ми розглянемо докладно в розділі „Земельне питанє“.

Зріжничковане суспільности. Трудова суспільність, в котрій засобами продукції розпоряджають безпосередні витворці, однородна що до свого складу. Кожному ясно, що при натуральному господарстві, коли кожний член суспільности сам виробляє все потрібне для його існування, всі витворці рівні між собою що до свого господарського становища. Але і при суспільному поділі праці ще може існувати рівність між витворцями. Рільник, котрий обробляє на своїй землі і своїми знарядями пшеницю для обміну, і слюсар, котрий в своїй майстерні й своїм інструментом виробляє для обміну всякі слюсарські річи, з господарського погляду нічим не різняться ся один від одного. Обидва вони самостійні витворці, обмінюють ся вони між собою на тих самих основах і в своїй продукції кожний з них не залежить один від одного і ні від кого иншого. Однородність трудової суспільности тримається на тому, що вона складається з самостійних, рівних один одному витворців.

Та ся однородність кінчить ся, ледви тільки появляється ся минуфактура і мануфактурний поділ праці.

В мануфактурі з одного боку стоїть хазяїн, до котрого належать засоби продукції, а з другого — ремісники, позбавлені засобів продукції і змушені робити за плату.

Ремісники, котрі з початку були рівними один одному самостійними витворцями, з часом перетворили ся з одного боку в хазяїв-капіталістів, що володіють засобами продукції, з другого боку — в найманих робітників. А що найманий робітник стоїть в гірших умовах, ніж хазяїн, про се, здається, не треба й говорити.

Повставши серед сприяючих для її розвитку умов, капіталістична продукція не стоїть на місці, а йде вперед. Ми вже знаємо, що мануфактура збіль-

щує видатність праці і безумно змагає до власного розширення. Відбуваєть ся концентрація продукції і капіталу. Як впливає на склад суспільности ся концентрація? В боротьбі між мануфактурною і ремісничою продукцією, мануфактура, як ми вже знаємо, все перемагає ремесло. Ремісники потрохи утрачують свої засоби продукції і з самостійних витворців повертають ся з початку в витворціг націй самостійних, залежних від капіталу, і царенні в підковитих пролетарів, що виносять на ринок свої робочі руки. На цьому перетвореню самостійних витворців в півсамостійних і пролетарів не обмежуєть ся зріжничковане суспільности, викликаєє капіталістичною продукцією: господарька боротьба провадить ся не тільки між капіталістичною і ремісничою продукцією, але також і між більшими і меншими капіталістичними підприємствами. Маючи на своїй стороні все перевагу, більші капіталісти витіскають з ринку і перемагають менших, котрі утрачують свої капітали і йдуть служити до своїх щасливійших соперників, або починають нове підприємство. А великі капіталісти стають ще більшими.

Чим більше зростає видатність праці і концентрація продукції і капіталу, тим менше стає капіталістів, але тим більше нагромаджуєть ся в їх руках засобів продукції.

Коли припустити, що концентрація буде відбувати ся безумно, як було досі, то кінець кішцем усі засоби продукції, всі капітали мусітнуть зосередити ся в руках кількох небогатых „промислових магнатів“, а всі інші члени суспільности повернуть ся або в найманых робітників або в слугачих спх кількох капіталістів.

Капіталістична продукція, котра неминучо приходить до мануфактурного поділу праці і концентрації капіталу, руйнує однородність суспільности, але класова будова суспільности викликаєє ся, як ми вже бачили, не капіталістичною продукцією, а капіталістичним розділом.

Коли капіталіст розширює свою продукцію і нагромаджує капітал, він при цьому рве і топче не тільки трудову частину суспільности, але також дрібних і середніх капіталістів.

Всі, хто терпить від капіталу, ненавидять його, але кождий ненавидить його по своєму. Ненависть працюючих виявляєть ся в змаганні знищити капіталістичний лад і заступити його суспільним користанем з засобів продукції, а покривджені капіталісти ненавидять великий капітал, поки не мають його в своїх руках, і вони знають тільки один спосіб захистити себе від нього — захопити його в свої руки. По суті вони все лишаются капіталістами, і їх інтереси зовсім не сходять ся з інтересами працюючих.

Та коли концентрація продукції і капіталу не являєть ся безпосередною причиною класової будови суспільности, вона все ж підготовує для неї ґрунт. Збираючи в одному підприємстві тисячі і десятки тисяч найманих робітників, великий капітал привчає їх до спільної праці. Робітники живуть і працюють зо дня на день разом і в однакових умовах і через се не тільки втягають ся до суспільної праці, але її зближують ся між собою і починають відчувати, що всіх їх лучить між собою щось спільне. А коли нарешті умови розділу приводять їх до свідомости своїх класових інтересів, ся свідомість находить добрий ґрунт в їх навичці до спільної праці. На цьому саме ґрунті і виростає витревала класова боротьба, котра з неминучістю закону природи приведе до упадку капіталістичного ладу.

Незабезпечене становище членів суспільности. Безпереривна концентрація продукції і капіталу являєть ся рівночасно безпереривною зміною становища всіх тих, хто має відношене до продукції в суспільности. Коли в трудовій суспільности, основаній на суспільному поділі праці, відбуваєть ся конкуренція між виторцями, ся конкуренція намагаєть ся наблизити ринкову ціну товарів до їх справжньої вартости, але при цьому

вона по суті не змінює становища витворця. Ледачий ремісник або такий, що взагалі працює поволі, мусить продавати на ринку товар по тій самій ціні, як і ремісник, котрий працює швидко і не гірше від інших. Становище ледачого або незручного витворця буде погале, але становище пересічного витворця не може похитнути ся від конкуренції таких самих пересічних витворців як він. Свої товари вони продаватимуть раз трохи вище, раз трохи нижче від їх справжньої вартости, але все ж вони лишатимуть ся і на далі самостійними витворцями. Зовсім інакше стоїть справа, коли конкуренція відбуваєть ся в капіталістичній суспільности. Тут, як ми бачили, боротьба відбуваєть ся не між рівносильними витворцями, як в трудовій суспільности, а між ремісниками і мануфактуристами і між дрібними мануфактуристами і великими, себ-то між нерівними силами. Перемагає звичайно більша сила і відбуваєть ся концентрація капіталу. Згідно з капіталістичним евангелієм відбираєть ся від тих, хто має менше, і даєть ся тим, хто має більше. А що розвиток капіталістичної продукції безупинно йде вперед, то її се відбираєть від одних і передаванє другим теж безупинно відбуваєть ся в суспільности.

В трудовій суспільности становище пересічного витворця більше менше забезпечене. А капіталістична суспільність робить дуже певним становище всіх тих, що мають відношенє до продукції: нинішній мануфактурист завтра може бути дуже радий, коли одержить місце на фабриці у великого капіталіста, нинішній ремісник завтра стає пролетаром. Можна було би подумати, що ся незабезпеченість не доторкаєть ся пролетарів, бо концентрація капіталу може відібрати капітал від дрібних і середних капіталістів і засоби продукції від самостійних витворців, але вона нічого не може відібрати від пролетарів. З тої самої причини, з котрої голний не боїть ся рабунку, а мокрий води, пролетар мусів би бути найбільше забезпеченим членом капіталістичної суспільности: він має завжди при собі „робочі руки“, а саме вони порушують цілу капіталістичну машину. Та капітал знайшов способи

обдирати навіть голих. Поки велика продукція розвивається добре, пролетарі якось живуть, бо є побільшений попит на робочі руки і до праці стає навіть так зване „запасне військо праці“ — попросту кажучи, безробітні. Та по побільшеній продукції неминучо йде заповнення ринку товарами і промисловий застій.

Відбувається капіталістичне побивання слабших, при чому капіталіст тратить свій капітал, ремісник свої засоби продукції, а пролетар тратить можливість продавати свої робочі руки капіталістови. Десятки і сотки тисяч робітників викидають ся на вулицю і збільшують ряди безробітних. А се дає можливість тим капіталістам, що зацілили, ще більше зменшити заробітну плату. І тільки після того як подача робочих рук більше або менше зрівняється з попитом на них, заробітна плата підіймається до давнього рівня.

Таким чином розвиток капіталістичної продукції, котрий виявляється в безперервній концентрації капіталу і в неминучих кризах, відбирає всяку певність що до дальшого існування у все більшого і більшого числа членів суспільності.

Упадок капіталістичного ладу. Коли капіталістична продукція має можливість розвивати ся без перешкоди, вона поволі витворює такі суспільні умови, в котрих її власне існування стає неможливим. Розвиток капіталістичної продукції — се з'осередження капіталу в руках все меншого і меншого числа капіталістів. Коли припустити, що і далі він буде йти так само, як ішов досі, то кінець кінцем всі засоби продукції, всі багатства мусітимуть перейти у власність небогатих промислових магнатів, а решта людности робити-ме на сих магнатів. Се буде природною межою, поза котру капіталістична продукція не може йти.

Чи може капіталістична продукція існувати після того, коли вона дійшла до кінця свого розвитку? Для тих небогатих щасливців, в руках котрих опинили всі капітали, дальший розвиток капіталістичної

продукції очевидно не матиме ніякого значіння. Коли б се залежало від них, вони б постарали ся зробити так, щоб се становище тягло ся вічно.

Та річ в тому, що капіталістична продукція — явище суспільне. В своїйому розвитку вона помалу робить в укладі суспільности такі зміни, котрі в свою чергу впливають на продукцію і впливають так, що напам капіталістам се не до смаку приходить ся. Основна зміна полягає в тому, що концентрація капіталу, повертаючи самостійних вигворців у пролетарів, привчає їх в самій продукції до смільних виступів, а капіталістичний розділ вартостній потрохи розвиває їх клясову самосвідомість і викликає на уперту боротьбу з клясою капіталістів. Протилежність клясових інтересів і клясова боротьба ще більше заострюють ся через те, що концентрація капіталу і злучені з нею промислові кризи роблять дуже хитким і незабезпеченим становище величезної більшости членів суспільности. В міру розвитку капіталістичної продукції стає все меншою і меншою та частина суспільности, для котрої капіталістичний лад корисний, і все більше і більше зростає та частина її, котра з гнівом і непокорю носить на собі кайдани, що приковують її до капіталу.

Ось чому, коли довершить ся концентрація капіталу, проти небогатых промислових магнатів, що володіють всіма засобами продукції, буде стояти не товпа заляканих рабів, а добре з'єднана трудова кляса, що привикла до суспільної праці і до свідомої боротьби за свої інтереси.

Таким чином можна зробити висновок, що поки капіталістична продукція перебуває в стані розвитку, вона безперервно розширює і удосконалює продукційні сили суспільности і тим самим приносить їй користь, хоч користь ся купуєть ся ціною страшних страждань всеї трудової кляси. Та дійшовши до кінця свого розвитку, утративши здатність до дальшого розвитку продукційних сил і до усуспільнення праці, капіталістична продукція тратить свою суспільну рачію існуваня. Тоді надходить кінець капіталістичного

ладу. Соціалістична суспільність, що потрохи дозріла під впливом концентрації продукції і усуспільнення праці, розірве перестарілу і пездалу капіталістичну шкаратушу. Засоби продукції, котрі і при капіталістичному устрою були суспільним добром, але були в розпорядженю капіталістів, перейдуть тоді в суспільне користанє на добро всеї суспільности.

Та з того, що ми сказали про суспільне значіне капіталістичних порядків, не треба робити такого висновку, що перехід від капіталістичного господарства до соціалістичного може відбутися сам по собі, себ-то через саму концентрацію продукції і усуспільненє праці. Концентрація продукції і усуспільненє праці тільки підготовлюють умови для сього переходу, роблять можливим здійсненє соціалістичного ладу, оснований на суспільній продукції при помочи знярядь і засобів, що находять ся в суспільному користаню.

Та здійснити ся соціалістичний устрій може тільки тоді, коли працюючі зрозуміють всю правду і величність соціалістичного ладу, коли вони завоюють його упертою і тяжкою боротьбою.

Висновки. Таким чипом, в чому ж полягає закон розвитку капіталістичної суспільности?

Основою капіталістичної суспільности являєть ся капіталістична продукція.

Через се розвиток капіталістичної суспільности може почати ся лише тоді, коли здійснюєть ся розвиток капіталістичної продукції. А для розвитку капіталістичної продукції потрібні отєі чотири основні умови: 1) певний рівень видатности праці, при котрому працюючий виробляє більше, ніж треба на його удержанє; 2) широкий поділ праці, оснований на можливости широкого обміну продуктів і виробу продуктів для обміну (або продажі), себ-то на продукції товарів; 3) певний рівень знаня в суспільности, що дає можливість безпереривно поліпшувати знярядя і способи продукції, і нарешті 4) горожанська свобода для кожного члена суспільности.

Коли існують ці умови, капіталістична продукція починає розвивати ся і в своєму розвитку ґрунтовно міняє весь устрій суспільности.

Розвиток капіталістичної продукції починаєть ся зі збільшеня видатности праці. Через мануфактурний поділ і спрощенє праці одержуєть ся без посередне збільшенє видатности праці, а через краще використанє знарядь і засобів продукції одержуєть ся посередне збільшенє її видатности. Дійшовши певного степеня розвитку, мануфактурний поділ праці вимагає розширення продукції, а розширена продукція в свою чергу дає можливість повести далі мануфактурний поділ і спрощенє праці. Потрохи машинова продукція заступає ремісничу працю, а фабрика заступає мануфактуру. Зріст капіталістичної продукції означає з одного боку утрату засобів продукції все більшим і більшим числом витворців, з другого боку, нагромадженє засобів продукції в руках все меншого і меншого числа капіталістів. В економічній науці се зветь ся концентрацією (з'осередженєм) капіталу.

Концентрація капіталу здійснюєть ся через конкуренцію. Через безперервне збільшенє видатности праці мануфактурист може продавати свої товари дешевше від ремісника, а великий фабрикант дешевше від дрібного і середного. Через се дрібні витворці, як ремісничі, так і капіталістичні, роблять в порівнянню з великими витворцями собі на страту і кінець кінцем мусять утратити свої засоби продукції. Дрібна продукція помалу зникає, а велика стає ще більшою.

Розвиваючи ся в одній галузі господарства, капіталістичний спосіб продукції з початку поширюєть ся на сумежні галузі, а потім уже на всі інші. Він впливає на дрібну рільничу продукцію, поволі запроваджує до неї поділ праці і повертає н а т у р а л ь н е господарство, при котрому рільник виробляє сам всі річі, потрібні до заспокоєня його потреб, в господарство товарове, при котрому рільник виробляє продукти на продаж, виробляє т о в а р н і. Кожда галузь господарства, що ступила на дорогу товарової про-

дукції, неминучо йде до концентрації, при котрій гине дрібна продукція і перемагає велика.

Дрібна продукція робить на невеликий, місцевий ринок і через се в значній мірі може приладжувати ся до його вимог, до попиту на товари. Навпаки велика продукція змушена робити на всесвітний ринок, вимоги котрого не можна означити наперед навіть в приближеню. Тому що попит на товари обмежений, а змаганє великої продукції до розширення безмежне, продукція і подача товарів зростають швидше від попиту на них. Настає перепродукція, товари лежать без руху, являєть ся застій в справах, криза, з котрої виходять ціло тільки деякі капіталісти. Коли застій кінчить ся, вони знов розпочинають підприємства і ще більше з'осереджують в своїх руках продукцію і капітал.

Збільшенє видатности праці і розширенє продукції являють ся у капіталіста лише способом збільшити свій зиск і нагромаджувати в своїх руках все більший і більший капітал.

Коли розглядати видатність праці і розширенє продукції з суспільного погляду, вони являють ся розвитком продукційних сил суспільности, через усупільненє праці засобів продукції.

Концентрація продукції і капіталу руйнує однорідність суспільности, витворює нерівність між витворцями. А умови капіталістичного розділу розбивають суспільність на дві великі, протилежні одна одній клясі: трудову і капіталістичну. Безпереривна концентрація капіталу і повторювані кризи роблять дуже незабезпеченим становище всіх, що мають відношенє до продукції. Се ще більше заострює протилежність між трудовою клясою і капіталістичною і витворює умови, що сприяють розвиткови клясової самосвідомости працюючих. Коли закінчить ся концентрація продукції і капіталу, проти нечисленних промислових магнатів буде стояти трудова кляса, що привчила ся до суспільної продукції і звикла до боротьби. Тоді доконаєть ся переворот — капіталістичний лад буде

зруйнований, і на його місці запанує соціалістичний устрій.

Така суть того закону розвитку капіталістичної суспільності, який вперше виложив Маркс і Енгельс в „Маніфесті Комуністичної партії“, виданім в 1848 році.

Виводячи свій закон, Маркс і Енгельс прийшли до висновку, що концентрація продукції і капіталу мусить відбутися дуже швидко, і що в найблизшій будучині в капіталістичних країнах запанує соціалістичний устрій. Коли б це припущення Маркса і Енгельса здійснилося, соціалістичний устрій був би на землі вже літ 30, 40 тому.

Виходячи з виложеного можливого закону, який деякі сторонники Маркса уважають за справжній непомилливий закон, сам Маркс спробував вяснити те значіння, яке капіталістичний устрій має в історії розвитку людських суспільностей.

Коли лишити на боці лиха і страждання, які несуть з собою капіталістичні порядки, і розглядати розвиток суспільности, як розглядаєть ся наприклад розвиток рослини, то виходить, що капіталістична продукція з усіма її наслідками являєть ся одним з стадій розвитку суспільности. Подібно до того, як набрякане і проростане зерно забезпечує рослині можливість повного і всестороннього виживлення, капіталістичний устрій незвичайно збільшує продукційні сили суспільности і забезпечує їй — дорогою ціною! — можливість дальшого розвитку. Розвиток продукційних сил суспільности — ось ключ до зрозуміння того значіння, яке має капіталістичний устрій в історії розвитку суспільности. Коли рослина має корінь і листя і має можливість свобідно відживлювати ся, набрякане і проростане зерно вже не має для неї ніякого значіння, сей щабель розвитку вже лишив ся в минулому, він уже пережитий рослиною. Так само, коли розвиток продукційних сил суспільности

дійшов до певного щабля, котрий більше або менше відповідає повному усупільненню праці, капіталістичний спосіб продукції тратить своє значінє і відпадає.

В дальшому розділі буде показано, які обмеженя треба зробити в сьому толкованю історичного значіня капіталістичного ладу.

РОЗДІЛ II.

Перевіренє закона розвитку капіталістичної суспільности новійшими спостереженями.

Капіталістична продукція почала розвивати ся в Західній Європі з початком минулого столітя, а „Маніфест Комуністичної партії“, в котрому Маркс і Енгельс вперше виложили знайдений ними можливий закон розвитку капіталістичної суспільности, появив ся в 1848 році. З сього видко, що для виясненя сього закону Маркс і Енгельс могли використати спостереженя, зроблені над розвитком капіталістичної продукції протягом яких небудь сорока літ. Коли до сього додати, що перед появою згаданого „Маніфесту“ тільки Англія і почасти Франція дійшли до значного степеня капіталістичного розвитку, то буде зрозуміло, що Маркс і Енгельс могли зазначити тільки загальний напрям розвитку капіталістичної продукції, намітити можливий закон сього розвитку. З того часу минуло 60 літ. Протягом сього часу капіталістична продукція не тільки дійшла до високого степеня розвитку в головних країнах Західної Європи і в північній Америці, але встигла захопити і такі відсталі країни, як Австрія, Італія, Росія і навіть запаувала в Японії, котра майже цілі тисячолітя стояла на щаблі ремісничої і почасти мануфактурної продукції. Поле спостережень над розвитком капіталістичної суспільности незвичайно розширило ся, і тепер являють ся можливість перевірити

виведений закон сього розвитку, як се робить ся в науці відносно всяких законів. В сьому розділі ми розглянемо, в чому сей закон справдив ся і в чому він не відповідає дійсности, і постараємо ся дати загальну оцінку науки Маркса.

1. В чому закон, виведений Марксом і Енгельсом, ствердив ся.

Розвиток продукційних сил суспільности через концентрацію продукції і збільшене видатности праці. Коли б люди, що померли пів століття тому, могли встати з могил і поглянути на теперішнє житє, воно видало ся б їм зовсім інакшим, ніж давнійше. Де перше зеленіли лани, там здійсмають ся тепер до неба фабричні комини і розлягаєть ся гуркіт фабричних машин. Земля закована в залізну сіть шин, по котрим у день і в ночи котять ся тисячі навантажених поїздів, і оплутана павутинєм нечисленних дротів, котрі з швидкістю блискавки розносять по цілім світі думку і слово людини; по рікам і морям десятками тисяч пливають швидкі парові кораблі. Де давнійше були місточка, там тепер стоять величезні міста, в котрих метушать ся сотки тисяч людей як муравлі в муравлину. Де давнійше були крамнички, там тепер стоять кам'яні склепи — палаци, котрі приваблюють покупця гарно розложеними товарами і дають йому за гроші все, чого він схоче. Люди живуть в кращих помешканях, краще одягають ся й їдять, ніж давнійше. Вони зробили ся також розумніші і просвіченіші, бо для заспокоєня їх розумових потреб друкарські машини викидають що дня мільйони пудів друкованого паперу. Коротко кажучи, тяжко перелічити всі ті глибокі перемини, які відбули ся в житю цивілізованих суспільностей за останніх 50 літ. Для кожного, навіть не дуже пильного обсерватора, ясно, що в основі всіх тих переминов лежить одна причина — безпереривний розвиток про-

дукційних сил. Коли фабрики появили ся там, де їх перше не було, се показує, що повстала така продукція, якої давніше не було, а саме — велика машинова продукція. Коли земля покрила ся сіткою залізниць, се означає, що товарова продукція так розширилася, що повстала потреба в нових і швидких способах комунікації для того, щоб забезпечити відповідний збут для вироблюваних товарів. Швидкий зріст міської людности вказує на швидкий зріст міської промисловости і т. д.

Таким чином ми бачимо, що з того часу, як Маркс і Енгельс вперше вивели закон розвитку капіталістичної суспільности, розвиток продукційних сил в цивілізованих країнах незвичайно посунув ся наперед. Погляньмо ж, наскільки сей новітній розвиток продукційних сил відповідає висновкам, які зробили Маркс і Енгельс більше як пів століття тому.

В попередньому розділі було показано, що в основі розвитку продукційних сил лежить збільшене видатности праці. Чи збільшилася се видатність праці за останніх 50 літ? На се питання легко відповісти. Один погляд на господарське життя наших часів показує, що нема такої галузи продукції, в котрій машина не заступила би хоч по часті ремісничу зручність витворців. Деякі галузи продукції, як наприклад ткацтво, цілком захоплені машинами, в інших галузях машини існують поруч ремісничої продукції і помалу витіскають її; але скрізь понятє про продукцію нерозривно лучить ся з понятєм про машину. А вже не дурно тепер при кожній нагоді повторюють, що „наш вік — вік машини“.

Та машини дорого коштують і запроваджують ся вони до продукції лише тоді, коли дійсно корисні, себ-то коли вони збільшують видатність праці. Через се по кількості машин, уживаних в продукції, можна мати понятє про ступінь видатности праці. А що машини існують тепер ледви чи не стільки, скільки зірок на небі, то зріст видатности праці за останні 50 літ не підлягає ніякому сумнівови.

Безпереривне збільшене видатности праці і зріст продукційних сил показують, що продукція не стояла на однім місці за сей час, а навпаки безпереривно розвивала ся. Та се ще нічого не каже нам про те, як ішов її розвиток, і чи відбував ся він відповідно до того закону, який вивели Маркс і Енгельс.

Сей закон каже, що збільшене видатности праці, до котрого змагає капіталістична продукція, пеминучо веде до розширення продукції, а розширене продукції в свою чергу робить можливим дальнє розширене видатности праці. Змагаючи до безмежного розширення, кожде капіталістичне підприємство розпочинає боротьбу з иншими подібними підприємствами. В сій боротьбі перемагають ті підприємства, котрі можуть захопити ринок, продаючи свої товари по найдешевшій ціні. А з огляду на те, що чим продукція є більша, тим більше вона може збільшати видатність праці і знижувати вартість товарів, то при капіталістичному устрою велика продукція повинна безпереривно витискувати з ринку і нищити дрібну. Через се змаганє капіталістичної продукції до розширення пеминучо мусить привести до концентрації (з'осередження) продукції і капіталу в руках все меншого і меншого числа капіталістів. Чи відбула ся така концентрація продукції і капіталу за останніх 50 літ? Спостереження показали, що концентрація дійсно відбула ся, але не зовсім так, як се повинно би було бути по закону, який намітили Маркс і Енгельс. Далі ми розглянемо з початку, в чому сей закон ствердив ся, а потім обговоримо ті явища господарського життя сучасної суспільности, котрі відхиляють ся від нього.

Ті самі явища щоденного життя, в котрих виявляється ся величезний розвиток продукційних сил в сучасній суспільности, рівночасно свідчать про величезний зріст великої продукції, себ-то про концентрацію продукції. Дивлячи ся на фабричні будинки, котрі займають часом цілі морґи землі і містять в собі ріжнородні і складні машини, кожда людина зрозуміє, що в сих будинках провадить ся не реміснича і не дрібна капіталістична, а велика продукція; що в них

тисячі і десятки тисяч пролетарів працюють при фабричному поділі праці на розказ одного хазяїна або його управителя. Зроблені рахунки показують, що в передових країнах капіталізму, як от Німеччина, Англія і Франція ледви чи не $\frac{3}{4}$ всієї продукції (за винятком рільництва) припадає на великі капіталістичні підприємства. При цьому не тільки зростає безперервно число великих фабрик і заводів, але також постійно збільшується число робітників, що працюють в кожному окремому підприємстві. Як на один з яскравих прикладів продукції можна вказати на відомі фабрики сталі Круппа в Німеччині, котрі потрехи так збільшилися, що тепер там працює 80.000 робітників.

Спідки фабрикантів або трестів. Особливо сильно попустила паперед концентрація продукції за останні два десятиліття через повстання всяких спідок промисловців-капіталістів (так званих трестів, фабричних синдикатів або картелів). Ми бачили, що концентрація продукції і капіталу здійснюється при помочі конкуренції між витворцями на ринку. Великі витворці можуть продавати свій товар дешевше від дрібних, а се дає їм можливість вигнати своїх суперників і захопити ринок в свої руки. Та велика продукція раз повставил: все змагає до дальшого збільшення, і через се відбувається боротьба великих капіталістів між собою. Головною зброєю в сій боротьбі являється безперервне поліпшуване продукції, що веде до зменшення вартости товарів. І дійсно, поки є можливість поліпшувати продукцію, все йде як слід, і скрізь великі капіталісти наперебій силкують ся першими поспіти на ринок з найдешевшими товарами. Та лпхо в тім, що не все можна поліпшувати продукцію по своїй волі. Учені взагалі не роблять відкрить на замовлення, а техліки не завжди і не відразу можуть використати для цілий продукції навіть уже зроблені відкриття. Через се для великих промисловців наступають іноді такі часи, коли вони не мають можливости бороти ся з противниками через поліпшуване продукції. Та для того,

щоб захопити ринок, вони мусять знижувати ціни товарів; через се для них лишаєть ся тільки один спосіб — знижувати ціну товарів коштом власного зиску. А се їм дуже не до смаку. Поки боротьба провадить ся між великим капіталістом і дрібним, великий все виходить переможцем і через те думає, що конкуренція дуже гарна річ. Та коли до боротьби приходить великий капіталіст з великим, то при неможливости поліпшувати продукцію тратять обидва, бо обом доводить ся відступати частину зиску. Опріч того, коли при сих умовах конкурують між собою великі капіталісти з більше-менше однаковими силами, то не тільки обидва тратять в боротьбі, але й ні один з них не може мати надії, що перемає свого противника. Конкуренція для капіталіста добра доти, доки вона дає можливість знищити слабшого. Та коли слабших нема, а існують тільки рівні, котрих не можна знищити, на щож тоді конкуренція. Щоб не вступати між собою в конкуренцію, великі промисловці тої чи иншої галузі продукції лучать свої підприємства, починають робити разом і ділять між собою зиск відповідно до величини кожного підприємства. Повстають спілки промисловців або трести.

Складаючи одно величезне підприємство, котре захоплює значну частину даної галузі продукції, трест за короткий час побиває конкуренцію майже всі окремі підприємства, що не приступили до нього, і стає повним паном продукції. Усунивши всяку можливість конкуренції, трест повертає захоплену ним галузь продукції в свій монопол. Він наперед обчислює, скільки треба виробити товарів, і таким чином уникає перепродукції, котра обезцінює товари. Трести повстали в Америці і довели там деякі галузі господарства до незвичайного степеня концентрації продукції. Та і в инших країнах спілки промисловців починають проявляти свій вплив.

Концентрація способів комунікації. Розвиток великої продукції стоїть в тісній залежності від розвитку доріг і способів комунікації. Велика продукція, що робить на світовий ринок, може

існувати лише тоді, коли вона має можливість швидко і в великих розмірах доставляти вироблені товари до місця їх призначення. Кождий знає, що за останні 50 літ дороги і способи комунікації дійшли до незвичайного степеня розвитку. Чи відбула ся і в сій галузі суспільного господарства концентрація капіталу?

Новітні способи комунікації по самій своїй суті не можуть бути річю дрібного господарства. Будова залізниць, вагонів і льокомотив, копане каналів, будова пароходів вимагають затрати великих капіталів, а для того, щоб пустити в рух кожде окреме підприємство, треба багато робочих рук. Через се кожда залізнична лінія, кожда лінія пароходноі комунікації вже від самого початку являєть ся відносно великим капіталістичним підприємством. Одначе і в сій галузі відбула ся величезна концентрація, котра в деяких випадках доходить до повного усупільнення засобів комунікації.

В залізничій галузі почало ся з того, що окремі лінії злучили ся в великі підприємства, і власники їх утворили більші або менші залізничні компанії. Для сього очевидно були важні господарські причини. Річ в тому, що не всі лінії стоять в однаково сприяючих умовах. Одні з них перевозять багато ваги і людий і дають величезний дохід, другі перевозять мало і дають малий дохід або зовсім ніякого не дають. Зрозуміло, що такі мало доходні або бездоходні залізничні лінії самі по собі не можуть існувати. Щоби збільшити їх доходність, треба або зменшити загальні видатки на них, або збільшити перевожене, або нарешті рівночасно осягнути і те і друге.

Се се осягаєть ся, коли малодохідні лінії зливають ся з дохідними. Через збільшене підприємства зменшають ся видатки на кождий кілометр дороги. Заразом компанія має в своїх руках цілу сіть залізниць і через се може рівномірнійше розкласти перевожене по всім своїм лініям. В дійности вийшло так, що в кождій країні вся залізнична сіть опинила ся помалу в руках якого небудь півтузина великих залізничних компаній.

За останні два десятиліття концентрація залізничних підприємств незвичайно поступила наперед через частинний або повний перехід залізниць в руки держави. Коли капіталіст або компанія капіталістів думають збудувати залізничну лінію, вони насамперед звертають ся за дозволом до держави, без допомоги котрої не можна розпочати ніякого залізничного підприємства. Для залізниці потрібна довга смуга землі, кожний метер котрої має свого власника. Не кождому власникови землі корисно або бажано продати потрібний участок, і коли б усе тримало ся на добровільній куплі-продажі, то мабуть не була би збудована ні одна залізниця. Та тут до справи вміпуєть ся держава. Оборонці теперішних порядків на всякі способи повторяють, що власність свята і нетикальна. Та се неправда. Навіть при теперішньому капіталістичному устрою, основаному на приватній власности, держава, що представляє інтереси всеї суспільности, ані трохи не задумуючи ся ломає святе право окремих членів, коли справа йде о користь всеї суспільности. Мені, власникови землі, непотрібна залізниця, але вона потрібна (або припускаєть ся, що потрібна), суспільности, а через се мою землю „відчужують“ від мене. Цілком очевидно, що навіть тепер приватна власність нетикальна лише доти, доки вона не суперечить інтересам всеї суспільности. Як тільки вона суперечить вимогам суспільного добра, вона без довгих розмов ка суєть ся. Інакше кажучи, суспільність в усій її цілости має за собою верховне право власности над усім тим, що складає матеріяльну основу її життя, себ-то над землею, котру займає суспільність, і над тим, що лежить в землі, і над тим, що є на землі... та се — між иншим. Вернімо ся до залізниці.

Принавши будову залізниці корисною, держава в особі своїх представників, себ-то правительства, видає капіталістови концесію. Вона уступає капіталістови на певне число літ право на будову і уживане залізниці, при чому на випадок потреби насильно відбирає від власників землю, потрібну капіталістови для його дороги. Та капіталіст зовсім не являєть ся

безмежним власником дороги, яку він збудував. В ім'я інтересів всієї суспільності держава накладає на капіталіста цілий ряд обов'язків, котрі позбавляють його можливості розпоряджатися своїм добром по власній волі і бажанню. Дорога мусить бути так а так збудована, ціна за перевіз ваги і людей (таріфи) мусить бути така, стільки а стільки поїздів мусить ся пустити що дня і т. д. А що держава любить показати свою владу і пильно береже її, то право власності капіталіста на його дорогу властиво зводиться до права класти собі в кишеню зиск, який може він одержати при сих обмеженнях, наложених на його підприємницький дух. Коли вглянути ся в справу глибше, то не тяжко бачити, що в дійсності власником способів комунікації являється держава, але що вона на час уступає частину свого права власності капіталістам для того, щоб вони поставили як слід сю справу, і за се дає їм в протягу певного часу можливість брати зиск від підприємства. Коли через злучення багатьох залізничних ліній, через концентрацію залізничних підприємств, справа піде як слід і починає давати великий дохід, держава починає вичикувати способи до того, щоб повернути сей дохід на свою користь. При сьому вона не завсїгди навіть чекає, щоб минув термін концесії, а робить з залізничними компаніями більше або менше примусові угоди відносно викупу доріг. Залізничні, котрі перед тим на половину були приватною власністю капіталістів, стають тоді цілковитою власністю держави, себто всієї суспільності. Тепер в багатьох країнах залізничні перейшли цілком або почасти в руки держави, і в недалекій будучині приватних залізниць зовсім не буде.

Перехід залізниць від капіталістів до держави має величезне історичне значіння, бо показує, в якому напрямі йде розвиток продукційних сил в сучасних суспільностях. На сьому прикладі дуже добре видно, що знаряди і засоби продукції в усій їх цілості являються ся власністю всієї суспільності, і що приватна власність на них се тільки тимчасова, ми-

нуша форма користаня, котра відповідає одному з низших, підготовчих щаблів розвитку суспільности. І тут виходить так, що капіталістична власність на засоби продукції веде до з'осередження продукції і повертає особисту працю в суспільну. Та як тільки праця в відповідній мірі усупільнена, капіталістична власність на засоби продукції тратить всяке значінє для розвитку суспільности і відпадає, як непотрібна шкаралуща. Тоді удосконалені й усупільнені засоби продукції стають цілковито власністю суспільности, аж поки не перейдуть в суспільне користанє. Бо не треба забувати, що суспільна власність на засоби продукції ще не означає суспільного користаня ними. В Німеччині і Швейцарії залізничні палєжать до всеї суспільности. Але представником суспільности являєть ся держава, а держава й її представник — правительство — має тепер, як ми вже знаємо, клясовий характер, а саме капіталістичний. Правительство, котре являєть ся частиною капіталістичної кляси, розпоряджає державними залізницями й іншими державними маєтками в імені всеї суспільности, але розпоряджає воно ними по капіталістичному. Ті, що працюють в державних продукційних підприємствах, одержують заробітну плату, а витворена ними додаткова вартість іде до скарбу. Звичайно, вже те добре, що зиск від державних капіталістичних підприємств іде не в кишеню приватних осіб, а на так звані загальні державні нужди. Та лихо в тім, що правительство дивить ся на сї загальні державні нужди крізь свої клясові окуляри, а з сього виходить те, що найбільша частина згаданого зиску іде на нужди самого правительства і капіталістичної кляси, а не на нужди всеї суспільности. Одначе треба признати, що в державних підприємствах умови праці без сумніву кращі, ніж у приватних — заробітна плата вища, робочий день коротший і т. д. Особливо се помітно в країнах з демократичним способом управи. Тут правительство мусить числити ся з політичною силою трудової кляси, котра безпереривно зростає. Очевидно, що перехід

від суспільної власности на засоби продукції до суспільного користання ними відбудеться тільки тоді, коли держава і правительство перестануть бути клясовими, коли суспільними маєтками будуть розпоряджатися не представники класу капіталістів, а вільно вибрані представники всієї суспільности.

Коли ми звернемося тепер до інших способів комунікації, до річних і морських парохідних ліній, до телеграфних ліній і телефонних сіть, то й тут побачимо такі великі капіталістичні підприємства, про котрі пів століття тому і мови не було, таї не могло бути. Головні парохідні компанії, що забезпечують швидку і часту комунікацію між Європою і всіма іншими частинами світа володіють кожда сотками парових кораблів і обертають капіталами в сотки мільйонів рублів.

Телеграфні і телефонні сіті майже скрізь знаходяться в руках держави, а там, де сього нема, як в Америці, вони належать до небогатих великих капіталістичних компаній. А будова телеграфних проводів (каблів), що лучать Європу з заокеанійськими країнами, вимагає таких величезних видатків, що вона від самого початку може бути тільки великим підприємством.

Концентрація грошевого (банкового) і торговельного капіталу. Поруч з концентрацією засобів продукції й засобів комунікації в сучасних суспільностях можна зауважити також величезну концентрацію грошевого (банкового) і торговельного капіталу.

Торговля грошима, себ-то визичуване гроший, щоб одержувати їх потім з процентом, існує так само давно, як існує грошевий оборот. Та характер сеї торгівлі міняється в міру того, як міняється характер продукції в суспільности. Поки суспільність тримається на дрібній продукції — трудовій і мануфактурній — грошевий капітал має перед собою тільки вузьке поле ділання і не має відповідного простору для свого розвитку. Для того, щоб захопити в сіті дрібного виторця, — чи буде се рільник, ремісник

або навіть сам „спритний“ слюсар, — не треба великого капіталу. Тут кождий, хто має зайвий гріш і нахил до того, щоб використати лихо ближнього, може взяти ся до лихварства. Та коли дрібна продукція повертаєть ся в велику капіталістичну, тут вже потрібні великі грошеві підприємства. Підприємливий капіталіст, що задумав яке небудь велике підприємство, часто потребує засобів, так само як і дрібний. Та різниця між ними та, що дрібному витворцю бракують десятки і сотки рублів, а великому бракують десятки і сотки тисяч рублів. Сі десятки і сотки тисяч постачають йому — за відповідні проценти — кредитові інституції або банки. Через се зростови великої промисловости, концентрації продукції, мусить відповідати концентрація грошевого капіталу в руках банкірів. І дійсно, ми бачимо, що за останні 50 літ розвиток банкової справи дійшов величезних розмірів. Наприклад маєток банкірського дому Ротшільдів вносить мільярд (тисяча мільйонів) рублів, а річний оборот сього дому вносить кілька мільярдів. Чимало існує й інших банків, що обертають сотками мільйонів рублів річно.

Концентрація торговельного капіталу не дійшла до таких великих розмірів, як концентрація банкового, та всеж і тут вона пішла далеко наперед в порівнянню з тим, що було півстоліття тому. Як на яскравий приклад концентрації торговельного капіталу можна вказати на повстанє величезних склепів, котрі з'осереджують в собі торгівлю великих міст і роблять обороти на десятки мільйонів рублів.

Перепродукція і криза. По науці Маркса капіталістична продукція змагає до безмежного розширення і при сприяючих умовах переходить з дрібної і середньої в велику і величезну. Відповідно до сього міняєть ся характер ринку, на котрий робить продукція. Тоді як дрібна продукція робить на місцевий знайомий ринок, велика продукція мусить числити на світовий ринок, вимоги котрого не можна означити навіть в приближеню. Потреба безпереривно розширювати продукцію і неможливість погодити подачу то-

варів з попитом на них, викликають перепродукцію товарів, переповнене ринку і промисловий застій або кризи. До думки про неминучість криз Маркс дійшов, досліджуючи внутрішні властивості капіталістичної продукції і хід її розвитку. А спостереження над дійсністю ствердили правдивість сеї думки. Від часу повстання справжньої капіталістичної продукції аж до 1848 року, коли Маркс і Енгельс видали „Маніфест комуністичної партії“, великі кризи були зазначені в промисловості в 1815, 1825, 1836 і 1847 роках. Потім була криза в 1857 році, а в 1873 вибухла величезна загальна криза, котра відбила ся на всіх капіталістичних країнах і тягла ся майже до 80 років. Після сильного розцвиту промисловості в кінці 80 років наступив загальний застій, котрий тяг ся приблизно до 90 років, а тоді знову надійшов промисловий розцвіт. Таким чином спостереження, зроблені протягом останнього півстоліття, цілком ствердили правдивість висновку про неминучість криз, що випливають зі зросту великої продукції.

Зріжничковане суспільности і зріст клясової самосвідомости працюючих. Ми бачили, що концентрація продукції і капіталу веде до зріжничкованя суспільности і витворює умови, що сприяють повстаню кляс в середині суспільности, а капіталістичний розділ вартостей являєть ся найближшою причиною розпаду суспільности на дві великі кляси — трудову і капіталістичну. Чи збільшило ся зріжничковане суспільности за останні 50 літ? Чи заострила ся протилежність між трудовою клясою і капіталістичною?

Не входячи в подробиці, можна сказати, що зли-те дало на сі питання потверджуючу відповідь. Вже одно те, що велика продукція дійшла тепер до дуже високого степеня розвитку, що існують фабрики і заклади, на котрих працюють десятки тисяч робітників, наводить на думку, що в будові суспільности за останні 50 літ мусіли відбутися великі переміни. Як відомо, на фабриках і заводах працюють не самостійні витворці, що володіють потрібними для них засобами продукції, а навпаки витворці, уже позбавлені засобів

продукції, себ-то пролетарі. Через се збільшене великої продукції означає рівночасно збільшене числа витворців, позбавлених засобів продукції, і дійсно, переписи мешканців у передових країнах капіталізму показали, що там безпереривно зростає число витворців, позбавлених засобів продукції; до того ж сей зріст відбуваєть ся значно швидше від зросту людности кожної країни. Сей безпереривний зріст пролетаріату являєть ся тільки остаточним виразом того безпереривного зріжничкованя капіталістичної суспільности, через котрий самостійні витворці, що з початку були рівні між собою, повертають ся з одного боку в витворців, що не мають засобів продукції і живуть з заробітної плати, з другого боку — в великих капіталістів.

В концентрації капіталу і зрості пролетаріату наочно проявляєть ся основна протилежність між капіталом і працею, між капіталістичною класою і трудовою. Чим далі йде концентрація капіталу, чим більше зростає число пролетарів, тим більше заострюєть ся класова протилежність. В свою чергу заострене класової протилежности витворює ґрунт для розвитку класової самосвідомости працюючих. І історія останнього півстолітя показала, що поруч з розвитком капіталістичної продукції йшло об'єднане працюючих в свідому своїх інтересів класу, що вмів боронити її інтереси. По всіх країнах з більше-менше розвиненою капіталістичною продукцією се об'єднане працюючих виявило ся тепер в повстаню соціалістичних партій, котрі беруть діяльну участь в політичному життю сих країн. В країнах, де існує політична свобода, соціалістичні партії висилають своїх представників до парламентів, де вони являють ся виразниками домагань і стремлень трудової класи. А там, де ще нема політичної свободи, соціалістичні партії стоять в перших рядах борців за її здобуте. Бо без політичної свободи, що забезпечує для всіх членів суспільности горожанські права, себ-то свободу слова, друку, зібрань і союзів, а також право брати участь в порядкуваню суспільними справами через

своїх заступників, тільки дуже поволі може розвивати ся класова самосвідомість працюючих і боротьба клас, що випливає з сеї самосвідомости. Вище ми вже говорили про те значінє, яке має для трудової класи політична боротьба.

Швидкий зріст організованих соціалістичних партій по всіх капіталістичних країнах, се явище повійших часів. До думки про неминучість сього явища Маркс дійшов, досліджуючи розвиток капіталістичної суспільности перед 1848 роком. А історія останнього півстоліття і тут ствердила правдивість його висновку.

2. В чому закон Маркса — Енгельса розминається з дійсністю.

Перевірючи закон розвитку капіталістичної суспільности спостереженнями, які були зроблені над сьм розвитком по різних країнах протягом останнього півстоліття, ми бачили, в чому сеї закон справдив ся. Тепер ми розглянемо, в чому висновки, до котрих прийшли Маркс і Енгельс, розминають ся з дійсністю. Тоді нам буде видно, які треба зробити поправки до сього закону.

Чи концентрація продукції сходить ся цілком з концентрацією капіталу? Розглядаючи хід розвитку капіталістичної продукції, ми в попередньому розділі прийшли до такого висновку відносно концентрації продукції і капіталу: „Таким чином, коли капіталістична продукція повстає при умовах, що сприяють її розвиткови, вона змагає — з огляду на свої власні потреби — до як найбільшого розширення. Се змагання до розширення персводить ся в дійсности так, що через збільшену видатність праці більші підприємства витіснюють з ринку і пинять менші. А що капіталістичні підприємства належать до капіталістів, то розширене продукції являєть ся рівпочасно зосере-

дженем (концентрацією) капіталу в руках все меншого і меншого числа капіталістів”.

Се останнє тверджене, як показав досвід, не цілком відповідає дійсности. Річ у тому, що кожде капіталістичне підприємство насамперед силкуєть ся забезпечити своє існуванє. А забезпечити своє існуванє в боротьбі з иншими підприємствами воно може тільки через збільшенє видатности праці, себ-то через власне розширенє. Ті підприємці, що мають вільний капітал, без всякої трудности розширюють свої підприємства, і справи у них ідуть добре. Але і ті підприємці, що не мають вільного капіталу, теж хотять жити, і звинути своє підприємство вони наважують ся лише тоді, коли піяк не можуть зробити інакше. Та деякі з них бачать, що краще треба розширяти продукцію, і що зробити се вони можуть лише на чужі гроші, бо своїх не мають. Природно, що в них являєть ся думка запросити до участі в підприємстві грошевих людей і за се уступити їм частину зиску від вложеного капіталу. Так повстають товариства на уділах, або акційні компанії. Само по собі зрозуміло, що не кожде капіталістичне підприємство можна повернути в акційне підприємство. Для сього треба, щоб дане підприємство було здатне до розвитку і могло дати добрий дохід. Зрозуміло, що на одно таке підприємство припадають десятки або сотки инших, котрі гинуть в боротьбі з щасливішими противниками. Одначе дійсність показує нам, що капіталістична продукція, навіть найбільша, в значній мірі провадить ся на збірний, акційний капітал. Інакше кажучи, через заснованє акційних компаній або товариств на уділах у великій продукції може взяти участь середній або навіть дрібний капітал і тим поратувати ся від неминучого загину. Беручи участь у великій продукції, середній і дрібний капітал уже не боять ся конкуренції великого капіталу, бо акційний капітал має всі властивости великого. Він не гірше від великого може розширювати продукцію і так само, як великий, побиває на ринку і дрібну і середню капіталістичну продукцію.

З сказаного випливає, що концентрація продукції не все сходить ся з концентрацією капіталу. Поки капіталіст провадить підприємство на власній капітал, концентрація продукції сходить ся з концентрацією капіталу. Та коли підприємство провадить ся акційним способом, капітал може лишати ся роздробленим в руках великого числа членів, тоді як продукція, що відповідає збірному капіталови, з'осереджуєть ся на одному місці, під одною управою і має всі прикмети великої продукції.

Треба зазначити, що се не міняє одначе істотно закону розвитку капіталістичної суспільности, бо і сама концентрація капіталу має для розвитку капіталістичної суспільности другорядне значінє в порівнаню з концентрацією продукції. Суть розвитку капіталістичної продукції полягає в тім, що видатність праці, якої вона досягає, веде до розширення продукції, а розширена продукція дає можливість ще збільшати видатність праці. Від взаємного діланя сих двох господарських явищ одержуєть ся безперервна концентрація продукції. Концентрація продукції являєть ся рівночасно усуспільненєм праці, через се цілковите усуспільненє праці являєть ся тою межою, далі котрої не може йти концентрація продукції. А що суть розвитку капіталістичної продукції лежить в її концентрації, то цілковите усуспільненє праці і буде тою межою, далі котрої не може йти капіталістична продукція. Дійшовши до сеї межі, вона мусить зникнути, й її місце заступить суспільна, соціалістична продукція. Очевидно, що питаєть про те, чи буде капітал, що відповідає концентрованій продукції, находити ся в руках небогатых „промислових магнатів“, чи в руках десятків і навіть соток тисяч не зовсім вельможних капіталістів, не має для справи великого значіня. На думку Маркса, з'осередженє капіталу в руках небогатых „промислових магнатів“ повинно загострити класові протилежності між працюючими і капіталістами і паочно показати всю невідповідність капіталістичного устрою. Та в міру розвитку капіталістичної продукції, невідповідність цілого устрою, основного

на ній, стає для працюючих такою ясною, що зовсім нема ніякої потреби в таких наочних дсказах, як „промислові маґнати“.

Треба одначе зазначити, що думка Маркса відносно „промислових маґнатів“ до певної міри справдила ся. Концентрація промислового капіталу дійшла, особливо в північній Америці, до такого високого рівеня, що там появили ся сі „маґнати“. Тільки звуть їх там не „маґнатами“, а „королями“. Існують там такі „королі“ в ріжних галузях продукції. Є „нафтовий король“, „мідяний король“, „залізний король“ і т. д. Розпоряджаючи величезними капіталами, сі королі примушують інших промисловців входити з ними в продукційні спілки, або трести, а самі стають на чолі сих спілок і монополізують цілі галузі продукції.

Велика продукція і дрібна продукція в мійській оброблюючій промисловости. По науці Маркса розвиток капіталістичної продукції відбуваєть ся так, що велика продукція поволі витискає і нищить дрібну і середну. Розвиток капіталістичної продукції являєть ся рівночасно з'осередженем продукції. Як вище зазначено, навіть поверховне спостереженє приводить до висновку, що в мійській оброблюючій промисловости концентрація продукції дійсно відбула ся, і відбула ся в як найбільнім розмірі. Та заразом дослід сучасного господарського ладу показує нам, що в деяких галузях мійської промисловости середна і навіть дрібна капіталістична продукція можуть існувати й існують поруч великої. Що існують такі галузі, до котрих дрібна продукція ніколи не мати-ме приступу, як наприклад до продукції металів (металургії), до ткацтва і т. д., се не підлягає жадному сумнівови. Існують одначе і такі галузі, в котрих капіталістична продукція може розвивати ся добре, але в котрих одначе дрібна і середна капіталістична продукція успішно конкурує на ринку з великою. Зазначимо наприклад машино-будівельну продукцію, продукцію годинників, продукцію всяких наукових інструментів. Чи слід одначе з сього робити

такий висновок, що закон концентрації продукції, виведений Марксом, не справджується навіть в тих галузях промисловости, в котрих капіталістичний спосіб продукції має сприяючі умови для свого розвитку? Такий висновок був би неоправданий.

Вже одно те, що за останні 50 літ концентрація продукції в мійській промисловости дійсно дійшла до нечуваних розмірів, показує нам, що Маркс вірно зазначив загальний напрям розвитку капіталістичної продукції. Коли ж в деяких, навіть розвинених галузях промисловости, дрібна і середна капіталістична продукція існує поруч великої, то се залежить від часткових причин, котрі не міняють самої суті закону.

Основним двигуном концентрації продукції являється, як ми знаємо, збільшене видатности праці. А в збільшеню видатности праці перше місце займає запроваджене машини. Коли продукція така, що машини і всякі прилади вимагають дуже великих видатків, то само по собі зрозуміло, що дрібна, навіть середна капіталістична продукція мусять кінцею кінцем відступити ся від неї. Коли для пайбільше удосконаленого (а через се і найбільше корисного) виробу заліза потрібні величезні і дуже дорогі гуті і парові молоти, що важать десятки тисяч пудів, то тут дрібний капітал не має нічого до роботи. Та коли в продукції найбільше вдосконалені машини і прилади коштують не дуже дорого, велика продукція не може мати особливої переваги над середною і навіть дрібною, і всі вони довго можуть існувати разом. Так стоїть справа з виробом годинників, виробом деяких дрібних машин і з деякими иншими галузями. В сих галузях користи, які дає велика продукція в порівняню з середною і дрібною, не такі великі, щоб дати їй можливість захопити на свою користь ринок і перевести концентрацію. Тут очевидно, ми маємо частковий випадок. Концентрація продукції відбувається тим швидше, чим більше корисний дає велика продукція в порівняню з середною і дрібною. Коли сі користи невеликі, концентрація продукції йде помалу, а коли їх нема, вона і зовсім може припи-

нити ся. Та що в оброблюючій промисловості дуже мало таких галузей, де велика продукція має велику перевагу над середною і дрібною, то ці часткові винятки від загального стану не вимагають особливих поправок до закону концентрації продукції: в оброблюючій промисловості концентрація продукції безумовно йде вперед, і з цього погляду думки Маркса й Енгельса справдили ся.

Капіталістична продукція в рільництві. Та коли спостереження в області міської промисловості загалом ствердили закон розвитку капіталістичної продукції, виведений Марксом і Енгельсом, то в області сільського господарства він дуже розминув ся з дійсністю. Згідно з ним законом треба сподівати ся, що рільництво, котре під впливом міської капіталістичної промисловості стало на дорогу товарової продукції, неминучо мусіло підпасти під панованє капіталу. Через се в сільському господарстві мусіла відбутися така сама концентрація продукції і капіталу, як і в міській промисловості. Маркс і Енгельс цілком виразно висловили ся з цього приводу і не допускали думки, що рільнична продукція не піде по тій дорозі, по якій пішла міська промисловість. А тим часом спостереження, зроблені протягом останніх десятиліть в країнах навіть найбільше розвинених з капіталістичного погляду, показали, що там не тільки не відбуваєть ся велика концентрація продукції і капіталу в області рільництва, але що навіть в богатых випадках дрібна рільнична продукція зростає швидше від великої. Як не старали ся деякі ученики Маркса ріжкими толкованнями усунути суперечність між законом розвитку капіталістичної суспільности і новітніми спостереженнями, однак дійстність липаєть ся дійсністю: капіталістична продукція з великою трудністю проходить в сільське господарство і не дає там тих наслідків, які вона дає в міській промисловості. Питанє се має таку величезну важність як для науки, так і для життя, що докладно ми розглянемо його в окремім розділі. Тут зазначимо тільки, що суперечність між законом роз-

вितку капіталістичної продукції і дійсним розвитком рільництва обмежує сей закон, але не усуває його. Тільки в області мійської промисловости розвиток капіталістичної продукції пішов так, як зазначили Маркс і Енгельс. Що до рільництва, то в самому законі розвитку капіталістичної мійської промисловости ми знайдемо пояснене, чому вона не піднала під власть капіталістичної продукції. Як буде показано в дальшому розділі, в рільничій продукції капітал не знаходить одної з тих основних умов, котрі потрібні для успішного розвитку капіталістичної продукції, а саме він не знаходить можливости безперервного збільшення видатности праці через її поділ і спрощенє. Через се хибним являєть ся не закон розвитку капіталістичної продукції в тій формі, в якій його виведено зі спостережень над мійською промисловістю, хибним було його приложенє до сільського господарства. Перше ніж приложити його в сьому напрямі, треба було довести, що в рільництві існують ті самі основні умови, потрібні для розвитку капіталістичної продукції, що і в мійській промисловости. А коли нема цілковитої тотожности між умовами сільського господарства й умовами мійської промисловости, то ясно, що закон розвитку мійської промисловости не може бути поширений на рільничу продукцію.

Час руйни капіталістичного устрою. Опріч сього незвичайного важного відхилення закону Маркса й Енгельса від дійсности, існує ще одна сторона, де сей закон не справдив ся. Досліджуючи розвиток капіталістичної продукції, вони так були вражені її швидким ходом, що уважали ділом небогатьох десятиліть цілковите довершенє концентрації продукції і капіталу, а через се і руйну самого капіталістичного устрою. По їх обчисленням соціялістичний переворот, що веде до здійснення соціялістичного устрою, мусів відбутн ся ледви чи не в кінці 80 років минулого столітя. Дійсність показала, що концентрація продукції відбуваєть ся зовсім не так швидко, як се здавало ся Марксу й Енгельсу. Коли б соціялістичний устрій міг здійснитн ся тільки після цілковитого довершенєя концентрації продукції, його б довело ся чекати дуже-

дуже довго. На щастє здійсненє соціалістичного устрою далеко більше залежить від зросту клясової самосвідомости працюючих, ніж від матеріяльних умов продукції. Історія новітших часів показує нам, що зріст клясової самосвідомости не все відповідає концентрації продукції і капіталу і зростови продукційних сил. Протягом ХІХ столітя передовою країною капіталізму була Англія, і саме на ній Маркс головним чином досліджував розвиток капіталістичної продукції. А тим часом в сій країні цілковито відсутність клясової самосвідомости робітників дуже довго істнувала поруч дуже розвиненої капіталістичної продукції. І сєй брак клясової самосвідомости зовсім не походив від затурканости англійського робітника або його нездатности до організації, до спільних виступів. Навпаки англійського робітника треба уважати за найбільше витривалого, найбільше здатного до організації. Дійсно, в міру зросту капіталістичної продукції в Англії, відстали там і робітничі спілки (трєд — юніони). Та сї спілки повставали не на ґрунті протилежности і непримиримости інтересів робітників і капіталістів, повставали не для непримиримої клясової боротьби, а тільки для повільного поліпшеня становища тих робітників, що приступили до спілки — про робітників, як про клясу, не було й мови. Для англійських трєд-юніоністів капіталіст не був представником несправедливого і шкідливого устрою, який треба знищити. Вони цілковито мирилися з істнуванєм капіталістичного устрою, уважали його ледви чи не за закон природи і тільки старалися в межах сього устрою поліпшити своє економічне становище. Тільки найостаннійшими часами серед англійських робітників проявився зріст клясової самосвідомости, повстали соціалістичні партії, котрі організують робітників до стисло клясової боротьби з капіталістичним устроєм.

Таким чином в Англії зріст клясової самосвідомости відбувався без порівняня повільніше, ніж зріст капіталістичної продукції і концентрації капіталу. З другого боку, в таких відсталих з капіталістичного погляду країнах, як Італія і Росія, можна бачити дуже

швидкий зріст класової самосвідомості працюючих, що не відповідає розвитку капіталістичної продукції в цих країнах. А що здійснене соціалістичного устрою може бути тільки наслідком свідомої і витревалі класової боротьби, то ми маємо цілковиту підставу до твердження, що воно далеко більше залежить від зросту класової самосвідомості працюючих, ніж від концентрації продукції і капіталу.

3. Загальна оцінка науки Маркса.

Поправки до закону розвитку капіталістичної суспільності. Зводячи до купи все сказане про перевірнене закону розвитку капіталістичної продукції, виведеного Марксом і його співробітником Енгельсом, ми приходимо до висновку, що в загальних рисах сей закон справдився. Докладний дослід сучасного господарського життя в цивілізованих країнах без сумніву показує нам, що в них розвиток капіталістичної продукції йде через безперервне збільшене видатности праці до концентрації продукції і капіталу і до усуспільнення праці. Та поруч з сім так само виявляють ся деякі відхилення від сього загального твердження, відхилення, котрі вимагають відповідних поправок до закону Маркса й Енгельса. Поправки сї такі:

1) Через існуванє акційного (збірного) капіталу концентрація продукції може не сходити ся з концентрацією капіталу. Через се для розвитку капіталістичної продукції характеристичною являєть ся не концентрація капіталу, а концентрація продукції.

2) Концентрація продукції стоїть в безпосередній залежності від тої користи, яку велика капіталістична продукція дає в порівнаню з середною і дрібною капіталістичною продукцією. Чим більша ся користь, тим швидше відбуваєть ся концентрація капіталу. Через се в тих галузях, де ся користь не велика, велика

продукція може існувати поруч середньої і навіть дрібної.

3) Капіталістична продукція незвичайно поволі дістаєть ся в сільське господарство і зовсім не дає там тих наслідків, які вона дала в мійській промисловости. Се залежить від того, що в сільському господарстві бракує що найменше одної з основних умов, потрібних для розвитку капіталістичної продукції, а саме бракує можливости безперервного збільшення видатности праці через її поділ і спрощенє. Через се закон, введений на підставі спостережень над мійською промисловістю, не можна приложити до сільського господарства.

З сих поправок перша не має істотного значіння для закону; друга являєть ся одним з наслідків, що випливають з нього самого, і через се не міняє його ваги; а третя в значній мірі обмежує його, але зовсім не касує, а швидше навіть стверджує його правильність для мійської промисловости.

З сими поправками закон розвитку капіталістичної суспільности, помічений Марксом і Енгельсом, можна висловити так:

В тих галузях суспільного господарства, де капіталістична продукція має всі умови, потрібні для її розвитку, відбуваєть ся концентрація продукції й усуспільненє праці через безперервне збільшенє видатности праці. Дості умови, що сприяють розвиткови капіталістичної продукції, здійснили ся лише в мійській (оброблюючій) промисловости.

Чи являєть ся капіталістична продукція причиною усуспільненєя праці? Ми розглянули закон розвитку капіталістичної суспільности, перевірили його з дійсністю і зазначили ті поправки, які треба до нього зробити. Та опріч закнів існують ще їх толкованя і поясненя. А коли діло доходить до толковань і пояснень, то з законами в науці буває те саме, що з законами в щоденнім життю — через

толкованя і поясненя закони часто перекручують ся до такої міри, що від них лишаєть ся сама назва. Тут уже кождому доводить ся розглядати справу в міру власних сил і розуміння.

Ми спинимо ся тут на одному з толковань закону Маркса — Енгельса, котре має дуже велику вагу не тільки з наукового, але також і з житєвого погляду. Ми говоримо про те значінє, яке Маркс і деякі його сторонники надають капіталістичній продукції в історії розвитку суспільности.

Дослід капіталістичної продукції привів Маркса до висновку, що найближчим наслідком її запровадження являєть ся збільшенє видатности праці, концентрація продукції, а значить розвиток продукційних сил через усупільненє праці. Се закон, виведений на підставі спостережень над дійсністю. А тепер іде його толкованє: з того, що капіталістичний спосіб продукції лучить ся з усупільненєм праці, зроблено дальше висновок, що капіталізм являєть ся причиною і двигуном усупільнення праці. Значінє капіталістичного устрою в розвитку суспільности полягає піби то в тому, що він покликаний розвинути продукційні сили суспільности через усупільненє праці. Щоби краще представити думку Маркса, ми порівняли капіталістичний щабель розвитку суспільности з набряканєм і проростанєм зерна, котрі забезпечують ростинї можливість повного і всестороннього виживлення. Тепер нам треба розглянути, наскільки правдива ся думка про історичне значінє капіталістичного устрою для розвитку суспільности, наскільки капіталістичний устрій являєть ся причиною або двигуном усупільнення праці.

Коли розглядати розвиток людських суспільностей від початку минулого XIX столітя до наших часів, то дійсно на перший погляд може здати ся, що капіталістичний устрій являєть ся основною причиною усупільнення праці. Бо ті галузі і ті країни, котрі не були захоплені капіталістичною продукцією, з господарського погляду лишили ся в тім самім положеню, в якому були 100 або 200 літ тому. Навпаки,

скрізь, де дістав ся капітал з його вимогами і стремліннями, він переробив на свій лад продукцію і дуже посунув наперед розвиток продукційних сил. Та коли не обмежувати ся XIX столітєм, се-то столітєм зародження і розцвету капіталістичної продукції, коли поглянути на історію розвитку людських суспільностей взагалі, то вийде, що стремління до усупільнення праці викликав до життя зовсім не капіталістичний устрій — се стремління таке давнє, як і сама суспільність. Бо сама основа суспільности — співробітництво — уже являєть ся першим і простіjším способом усупільнення праці. І в міру того, як міцніє і розвиваєть ся суспільність, в ній безпереривно зростає усупільненє не лише праці, але й усіх інших способів людської діяльности. В ній не тільки співробітництво переходить від простого до складного, се-то до поділу праці, з виробом річній споживаня для обміну, але також безпереривно усупільнюють ся такі способи діяльности, котрі не мають безпосередного відношеня до продукції. Зазначимо наприклад усупільненє освіти, котра існує від давних часів і в цивілізованих суспільностях дійшла до високого степеня розвитку. На початку суспільного життя освіта підрастаючих поколінь зовсім не існувала, або коли існувала, то в самому початковому стані. Кожда людина набувала тоді потрібні для неї знаня власним досвідом і спостереженем. Та в міру того, як збільщувало ся і нагромаджувало ся знанє, почала повставати потреба передавати їх від покоління до покоління для того, щоб кожде нове покоління не мусіло починати від початку. Появило ся навчанє. З початку кождий батько і кожда мати навчали свої діти, як могли і чого могли. Поволі поділ праці дістав ся і до сеї галузі людської діяльности — появили ся вчителі, що мали на меті навчати підрастаюче покоління. Учителі ходили до кождої родини і навчали там дітий протягом певного часу за певну плату продуктами або грошима. Та з огляду на те, що при навчаню богатьох дітий разом треба менше часу і праці, ніж для навчаня кождої дитини з окрема, то дітий почали збирати до-

шкіл — відбула ся концентрація навчання. Коли шкільна справа пішла як слід, держава, що представляє інтереси всієї суспільности, побачила се значіне, яке має навчання для розвитку суспільности, і взяла школи в свої руки: концентрація навчання скінчила ся його цілковитим усуспільненем. Ми маємо тут приклад такої галузі людської діяльности, в котрій концентрація і усуспільнене відбули ся без всякого впливу капіталу — адже державні і громадські школи існували ще перед повстанем капіталістичного устрою.

Візьмімо ще один, не менше навчаючий приклад — віру.

Віра, се відношене людини до Бога, се-то до того, що вона уважає причиною всіх причин. Чи правильно чи не правильно означає вона причину всіх причин і своє відношене до неї, про се ми тут не будемо говорити. Встане сказати, що кожда людина має свого бога. Для Готентота (південно африканського дикуна) горщик з перами бог. У інших народів богами являють ся різні річи: оброблені і розмальовані кавалки дерева, глини або каменя, різні звірі (змії, бики), явища природи (вогонь, сонце). Більше освічені народи в своїх понятях про Бога ближче підходять до понятя про причину сих причин: вони уважають Бога творцем неба і землі, всього видимого і невидимого; як причина всіх причин він все знає, скрізь є. Здавало ся, що релігія — особиста справа кожної людини, котра не обходить нікого иншого, опріч неї. Та в дійсности виходить, що релігія, як і навчання, усуспільнюєт ся. Починаєт ся з того, що люди, що живуть в суспільности, обмінюють ся своїми думками, потім починають збирати ся разом, щоб обговорювати релігійні питання і виявити своє відношене до Бога через словні прохання (молитви). Повстають релігійні громади, котрі в означені дні або години збирають ся в призначені до сього будинки (церкви) для спільної молитви. Потім громади навязують між собою зносини і зливають ся в одну суспільну організацію — церкву — котра заступає духові інтереси всіх віруючих, що до неї належать.

Таким чином релігія поволі усуспільнює ся, так само як продукція або навчанє. Взагалі, досліджуючи історію розвитку людських суспільностей, не можна не бачити, що в ній червоною ниткою переходить стремління до усуспільненя всіх способів людської діяльности. Та діяльність людини має одну ціль — заспокоєнє її матеріяльних і духових потреб. Через се ми маємо підставу сказати, що розвиток суспільности — се повільне усуспільненє способів і засобів до заспокоєня матеріяльних і духових потреб людини.

З сього випливає, що усуспільненє праці зовсім не витворюєть ся капіталістичною продукцією і не являєть ся чимєсь властивим самій капіталістичній продукції. Змаганє до усуспільненя випливає з самої суті суспільности, бо люди тільки для того і збирають ся в суспільність, щоб усуспільнювати свою діяльність. Але нам можуть сказати: „Так, змаганє до усуспільненя праці витворюєть ся не капіталістичною продукцією, але лише капіталістична продукція се змаганє до усуспільненя праці здійснює, повертає в дійсне усуспільненє, бо де не було капіталістичної продукції, там не було розвитку продукційних сил суспільности, не було усуспільненя праці“.

Сей закид на перший погляд здаєть ся дуже справедливим, і ми постараємо ся розглянути його безсторонно і спокійно. Щоб краще висловити нашу думку, ми знову звернемо ся до прикладу.

Уявімо собі ріку, котра плине серед стрімких скалих берегів. З давних часів вона прокопала собі корито і плине по нїм по закону руху тіл по похилій площі. Кожде тіло, пущене по нахилу, буде рухати ся по ньому, поки не дійде до рівного місця; так і ріка плине, поки не дійде до моря. З свого боку і скелі стоять на березі ріки не по власній волі, а теж в залежности від окремого закону розкладу гір і долин на поверхні землі.

В той час, як ріка плине, скали теж не лишают ся без зміни: від холоду і спеки вони лупають ся, підчас дощів щілини наповнює вода, котра підкопує

скалу, як робак точить дерево. Сі зміни теж відбувають ся по певному закону. Минули віки, і настав кінець одній з великих скал, що стояли над самим берегом ріки — вона впала в ріку і загатила воду. Ріка стала, розлила ся, а потім мусіла копати собі нове корито. Повстала нова дорога, по котрій пішла ріка. На беріг сеї річної дороги прийшли люди, побудували на ньому млини і тартаки і т. д.

Тепер уявімо собі, що який небудь дослідник почав би міркувати так: „Так, течія та сама і в ріці і в обходній дорозі; але лише обходна дорога дала можливість пустити в рух усі сі млини і тартаки, бо поки не було обходної дороги, не було на ріці ні млинів ні тартаків“. Саме так міркують ті, хто надає капіталістичній продукції переведене усуспільнення праці. Бо в нашому прикладі корито ріки, се — форми суспільного життя з його незмінним змаганєм до усуспільнення всіх способів людської діяльності; обходна дорога, се — капіталістичний устрій; а млини і тартаки, се — розвинені продукційні сили, осягнене усуспільнене праці. Міркуючи правильно, треба сказати так: „Млини і тартаки добре роблять на обходній річній дорозі не через те, що вона обходна, а через те, що прийшли знаючі люди і поставили їх там“. Інакше кажучи, розвиток продукційних сил і усуспільнене праці повстали не через те, що появилася капіталістична продукція, а через те, що повстали умови, які сприяють розвиткови продукційних сил і усуспільненню праці. Капіталістичний устрій тільки використав сі сприяючі умови. В чому ж полягають сі умови, що сприяють усуспільненню праці й як поява їх зійшла ся з появою капіталістичної продукції? Постараємо ся відповісти на сі питання.

Для розвитку продукційних сил в суспільности, для безперервного усуспільнення праці на ґрунті співробітництва потрібні отсі умови.

1) Можливість безперервного збільшення поділу праці. Усуспільнене праці полягає в тому, що в продукції кожної річи споживання бере участь не один, а багато витворців. А се осягаєть ся

лише через складне співробітництво, себ-то через поділ праці в співробітництві. Чим більше витворців бере участь у виробі річний споживання, тим розумніше поділена праця в продукції, тим більше вироб продукції стає суспільним виробом, тим більше зростає усуспільнення праці. Само по собі зрозуміло, що кінечність або користь збільшення видатності праці являєть ся двигуном усуспільнення.

2) Можливість для кожного витворця прикладати свою працю там, де се йому корисно або вигідно. Розвиток продукційних сил суспільности може йти успішно тільки тоді, коли витворець має можливість по своїй волі використовувати свою працю. Таким чином, для розвитку продукційних сил суспільности, для усуспільнення праці треба, щоб витворець мав свободу вчинків.

3) Знанє. Безперервний поділ праці рівночасно являєть ся його спрощенєм. А спрощене його припускає можливість заступати людську працю машиною, можливість безперервно поліпшувати продукцію. А поліпшувати продукцію можна тільки тоді, коли в суспільности існує потрібне до того знанє. Через се знанє являєть ся необхідною умовою розвитку продукційних сил і усуспільнення праці. Де нема знаня, там нема усуспільнення праці.

Порівнаймо тепер умови, потрібні для усуспільнення праці, з умовами, потрібними для розвитку капіталістичної продукції.

Як ми вже знаємо, опріч початкового відділення частин витворців від їх засобів продукції (початкового нагромадження капіталу), для розвитку капіталістичної продукції потрібні ще отєї умови:

1) такий рівень видатности праці, при когрому витворець продукує більше, ніж треба для задоволення його потреб;

2) широкий поділ праці;

3) певний рівень знаня в суспільности;

4) свобода вчинків.

З порівняння виходить, що три з цих умов, а саме: поділ праці, свобода вчинків і знань так само потрібні для зросту усуспільнення праці, як і для розвитку капіталістичної продукції. Вони — основні умови розвитку продукційних сил при всякому устрою. Що-ж тичить ся двох других умов, потрібних для розвитку капіталістичної продукції, то одна з них не має значіння для усуспільнення праці, а друга просто йде проти нього. І справді відділене витворця від засобів продукції, перехід їх у приватну власність капіталістів являєть ся відхиленем від природного змагання суспільности до усуспільнення продукції, а не його здійсненем. Так само рівень видатности праці, при котрому витворець продукує більше, ніж треба для його удержання, потрібний для капіталіста, але для усуспільнення праці він не має безпосередного значіння. Для капіталіста він потрібний, бо инакше він не зможе одержувати зиск від витворця при помочи засобів продукції, які він захопив у приватну власність. А для усуспільнення праці зріст видатности праці являєть ся наслідком, а не причиною. Усуспільнене праці починаєть ся з звичайного співробітництва, коли людина впробляє не тільки не більше, але може бути навіть далеко менше, ніж треба на її удержане. Зріст видатности праці впливає з її усуспільнення, а не навпаки.

Таким чином, пильно розваживши всю справу, ми приходимо до висновку, що умови, потрібні для зросту усуспільнення праці, також потрібні для розвитку капіталістичної продукції; а ті додаткові умови, без котрих не може бути капіталістичної продукції — відділене витворців від засобів продукції і високий рівень видатности праці — для усуспільнення праці не тільки не потрібні, але почасти навіть шкідливі. Усуспільнене праці може істнувати без капіталістичної продукції, а капіталістична продукція не може істнувати без усуспільнення праці. Звідси впливає, що не капіталістична продукція здійснює усуспільнене праці, а навпаки,

усуспільнене праці дає можливість існувати капіталістичній продукції.

Та чого ж швидкий зріст усуспільнення праці в XIX століттю зійшов ся з швидким розвитком капіталістичної продукції? Щоб відповісти на се питанє, нам треба вияснити, яка з основних умов, потрібних рівночасно і для усуспільнення праці і для розвитку капіталістичної продукції, переміншла ся з початком XIX століття.

Знанє, як основний двигун розвитку продукційних сил усуспільнення праці. Серед умов, потрібних для зросту усуспільнення праці, найважнішою безперечно являеть ся знанє. Коли суспільність повстає на основі співробітництва, то різнородність людських сил і здібностей, а також різнородність природних умов, до котрих прикладаєть ся праця, неминучо мусить довести і дійсно доводить до поділу праці. Через се в кожній суспільности завжди існує ся перша умова усуспільнення праці, але не вона являеть ся безпосереднім двигуном зросту усуспільнення праці. Свобода вчинків так само потрібна для успішного розвитку продукційних сил, брак її перешкоджає сьому розвитку, але не вона являеть ся його двигуном. При існуючому поділі праці і при повній свободі вчинків усуспільнене праці не зростає зовсім або зростає незвичайно поволі, коли йому на поміч не приходить знанє. Тільки знанє дає можливість поліпшувати продукцію через поділ і спрощенє праці, се-то безперервно усуспільнювати працю.

Коли ми звернемо ся до історії науки, то побачимо, що знанє законів природи нагромаджувало ся і ширило ся серед людських суспільностей незвичайно поволі аж до XIX століття. Відповідно до сього продукційні сили і усуспільнене праці стояли на дуже низькому щаблі розвитку навіть в найбільше передових країнах. Оглядаючи ся назад, можна напевно сказати, що знанє, яке нагромадила людскість за весь час свого існуваня аж до XIX століття, було тільки ґрунтом для зросту справжнього знаня. Та ґрунт

сей був добре приготований і з кінцем XVIII століття в найбільше просвічених країнах Європи і Америки почали незвичайно швидко розвивати ся всі галузі людського знаая. Протягом якого небудь століття людскість набула більше знання, ніж протягом усіх багатьох тисячоліть свого істнуваная.

Таким чином, починаючи від XIX століття, дуже перемінила ся основна умова розвитку продукційних сил і усуспільнення праці, перемінив ся стап знання. А що ся зміна відбула ся в напрямі збільшеня знання, то вона неминучо мусіла викликати таку саму зміну в стані продукційних сил. Швидкий зріст знання неминучо потяг за собою швидкий зріст усуспільнення праці.

Та чому ж сей зріст усуспільнення праці вплив ся в форму капіталістичної продукції? Капіталістична продукція основуєть ся на захопленю засобів продукції в приватну власність капіталіста і на привласнюваню ним на свою особисту користь частини суспільних продуктів. Се захоплене засобів продукції і се привласнюване частини суспільних продуктів і дуть проти природного змаганя суспільности до усуспільнення продукції і усуспільнення розділу. Чому ж усуспільнене праці пішло не своєю власною дорогою, а круговою? Стало ся так з тої самої причини, з якої в нашому прикладі ріка мусіла кинути своє корито і піти круговою дорогою: природне корито було загачене.

Коли в попередньому розділі ми говорили про закон розвитку рости, то весь час мали на увазі правильний (нормальний) розвиток рости, себ-то ми припускали, що існують всі умови, які сприяють розвиткови рости, і нема умов, що сьому розвиткови перешкоджають. Але в дійсности ніколи не буває так, щоб були всі умови, що сприяють розвиткови рости, і щоб не було всіх умов, що йому перешкоджають. Через се і розвиток рости не буває цілковито правильним. Які б явища розвитку ми не взяли, коли тільки вони добре розсліджені, з них завжди можна вивести загальне правило (норму),

що показує загальний хід досліджуваного розвитку. Одначе під впливом другорядних причин хід розвитку завсїгди в більшій чи меншій мірі відхиляється від загального правила (норми), — одначе се відхилене зовсім не змінє правдивости самого закону розвитку. Все сказане так само відносить ся до розвитку суспільности, як і до всякого иншого явища розвитку.

Розвиток суспільности полягає в безперервному усуспільненю всіх галузей діяльности людини, направленої на задоволенє її матеріяльних і духових потреб. Се — загальний закон. Відповідно до сього закону, суспільність, що розвивається правильно, нормальна була би така суспільність. в котрій все сприяло би безперервному усуспільненю всіх галузей діяльности людини і ніщо не перешкоджало би сьому усуспільненю. В дійсности, як показує нам історія, розвиток людських суспільностей часто відхиляється від загальної норми і сї відхилення дорого коштують людськості; почали ся вони ледви чи не від пайдавнійших часів суспільного розвитку.

У первісних людній, так само як у богатьох звірів, що живуть чередами, співробітництво, спільні виступи починають ся не на ґрунті здобуваня поживи (продукції), а на ґрунті потреби в самообороні. Наукові досліді довели, що людські суспільности повстали в теплих країнах, богатих на їстівні рослини й овочі. Тому, що первісні люди жили ся майже виключно рослинними річками, їм не бракувало поживи. Далєко гірше було їм жити від хижих звірів. Щоб захистити себе від них, багато людній мусіло єднатися до купи. І первісні люди безперечно насамперед почали лучити ся в товариства для самооборони. Потрохи самооборона почала робити ся суспільною — відбуло ся усуспільненє самооборони. З огляду на розвиток суспільности сей початок був дуже добрий і цілком нормальний. Та от починає ся відхиленє від норми. Через поділ праці в суспільности повстає стан вояків, на котрих спадає оборона суспільности від ворогів. Серед вояків появляють ся

ватажки, князі і т. д., котрі за помічю своїх воєнних дружин підбивають собі суспільність і починають суспільну озброєну силу уживати на свої особисті справи: воюють з іншими суспільностями, щоб захопити їх маєток, відбирають маєтки від своїх підданих, що виробляють в співробітництві річи споживання, захоплюють у приватну власність громадські землі і т. д. Таким чином початкове усуспільнене самооборони провадить до таких побічних суспільних явищ, котрі не тільки перешкоджають дальшому усуспільненню самооборони, але затримують також усуспільнене інших галузей діяльності людини. Наприклад усуспільнене продукції безперечно терпить від того, що ватажок відбирає маєток від витворців або захоплює в приватну власність громадські землі. Взагалі треба сказати, що при правильному, нормальному розвитку суспільности усуспільнене діяльності людини мусить відбувати ся з суспільного почину. Так воно і було, поки не появили ся побічні причини, поки розпоряджене суспільною озброєною силою не перейшло в руки окремих осіб або класів. Тому, що розпоряджене озброєною силою дає розпорядникам цілий ряд маєткових користей, котрі йдуть проти інтересів всієї суспільности, то зрозуміло, що ті, в чііх руках спочиває власть, неминучо мусять ворожо ставити ся до суспільного почину. І в дійсности вся історія людскости, се тільки оповіданє про боротьбу між суспільним починком, що змагає до усуспільненя всіх галузей людської діяльности на користь всіх членів суспільности і проти суспільними, класовими силами, що намагають ся повернути у свою приватну користь ті добра, які дає суспільне житє. Вже одно те, що людські суспільности все ж ідуть наперед, розвивають ся, показує, що протисуспільні, класові сили не змогли цілком придушити суспільний почин; не зважаючи на численні перешкоди, усуспільнене людської діяльности безперечно посуваєть ся наперед. Та користи від сього усуспільненя захоплюють насамперед ті, що мають власть. Так стояла справа і з усуспільненем праці.

Коли в кінці XVIII століття і на початку XIX швидкий зріст знаня дав можливість швидко посунути наперед усуспільнене праці, суспільний почин був настільки ослаблений, через утиск вищої кляси, що не можна було використати сього нового становища для дальшого усуспільнення праці на користь всеї суспільности. З другого боку маючі кляси мали всі дані для того, щоб захистити для себе користь від нового суспільного становища. В їх руках були зібрані значні капітали в формі засобів продукції і вже мали єя робочі руки, щоб пустити в рух єї засоби. Та й само знане було їх виключною власністю, бо за тих часів воно було доступне тільки для кляси маючих. Ось чому усуспільнене праці, котре в XIX століттю швидко посунуло ся наперед через швидкий зріст знаня, неминучо мусіло вилити ся в форму капіталістичної продукції з усіма її наслідками. Та з усього, що тут було сказано, виходить, що не капіталістична продукція викликала до життя новітнє усуспільнене праці і не вопа здійснює його. Се усуспільнене праці викликали до життя потреби всеї суспільности і здійснюєть ся воно спільними зусиллями всеї суспільности, але користь від нього йдуть до одної частини суспільности — до кляси капіталістів.

Чи капіталістичний устрій являєть ся необхідним шаблоном розвитку для кожної суспільности? В тісному звязку з питанням про історичне значінє капіталізму стоїть питання про те, чи являєть ся капіталістичний устрій кінечним шаблоном розвитку кожної суспільности. Виходячи з припущеня, що капіталістичний устрій являєть ся двигуном розвитку продукційних сил суспільности через усуспільнене праці, деякі прихильники Маркса уважають капіталістичний устрій за такий самий кінечний шабелъ розвитку суспільности, яким являєть ся наприклад набряканє і проростанє зерна для розвитку рослини. Капіталістична продукція, котра дійшла до високого степеня розвитку тільки в мійській (оброблюючій) промисловости, являєть ся товаровою продукцією, се-то продукцією річної споживаня на про-

даж. Звідси робить ся висновок, що закон розвитку капіталістичної продукції є законом розвитку товарової продукції. А з цього висновку робить ся дальше зворотне міркуванє, що товарова продукція неминучо провадить до капіталістичного устрою.

Кожда країна, кожда галузь господарства, котра лішла дорогою товарової продукції, мусить ранійше чи пізнійше підпасти під концентрацію продукції і капіталу.

Се міркуванє було би вірне, коли б капіталістична і товарова продукція були тим самим явищем. Та в дійсности тут повторюєть ся те саме непорозумінє, що її відносно усуспільнення праці. Капіталістична продукція не може існувати без усуспільнення праці, але усуспільненє праці дуже добре може обійти ся без капіталістичної продукції. Так само капіталістична продукція не може існувати без товарового господарства, але товарове господарство йде перед капіталістичним і може існувати без нього.

Товарове господарство, се-то продукція річний не для власного споживаня, а для обміну або продажу, починаєть ся там, де завдяки ріжнородности сил і здібностей людини, а також завдяки ріжнородности умов природи, powstaє поділ праці. Коли людина не виробляє сама всіх річній, потрібних для задоволення її потреб, вона мусить обмінювати або продавати продукти своєї праці, щоб пабути те, чого їй бракує. При сьому для перетвореня річній в товар зовсім не треба, щоб витворець конче був відділений від засобів продукції. В трудовій суспільности, де кождий витворець розпоряджає всіма потрібними для нього засобами продукції, товарова продукція може існувати так само добре, як і в капіталістичній. Таким чином характеристичною рисою капіталістичного устрою являєть ся не товарова продукція, а ті умови, серед котрих ся продукція відбуваєть ся, се-то відділенє витворця від засобів продукції. А коли се так, то не можна закон розвитку капіталістичної продукції, виведений з спостережень над мійською промисловістю, приложити без дальшого роздумуваня

до товарової продукції. Товарова продукція підходить під сей закон лише тоді, коли вона стає капіталістичною, себ-то коли вона має всі умови, потрібні для розвитку капіталістичної продукції. А де бракує хоч би одної з сих умов, де нема ґрунту для широкого розвитку капіталістичної продукції, там закон розвитку капіталістичної продукції не має місця: в рілльництві продукція може бути товаровою, але розвивати ся вона буде зовсім інакше від капіталістичної.

Таким чином існування товарової продукції в тій чи іншій країні або галузі господарства ще зовсім не доводить, що країна або галузь господарства конче підуть дорогою капіталістичного розвитку.

Коли тепер ми перейдемо від області міркувань до області спостережень, коли ми звернемо ся до історії, то побачимо, що за весь час існування людських суспільностей, котрій охоплює багато тисячоліть, капіталістична продукція вперше повстала і почала швидко розвивати ся в XIX століттю по Христі, в деяких країнах Європи й Америки. Чи сього спостереження вистарчав для того, щоб казати, що капіталістичній устрій являєть конечним щаблем розвитку для кожної суспільности?

Коли при досліді розвитку суспільностей тримати ся тих самих способів, які уживають ся в науці при досліді інших явищ розвитку, то на се питання доведеть ся відповісти відмовно.

В історії людських суспільностей XIX столітє являєть ся тільки „короткою хвилною“. З спостережень, зроблених протягом сього столітє над кількома суспільностями, можна вивести закон розвитку сих суспільностей за час спостереження, себ-то протягом XIX столітє. Сей закон каже, що в тих галузях суспільного господарства, в котрих капіталістична продукція знаходить всі умови, потрібні для її розвитку, відбуваєть ся, за помічю безперервного збільшення видатности праці, безперервна концентрація продукції з усіма її наслідками. Та сі спостереження зроблено тільки над кількома суспільностями, й охо-

плюють вони історично короткий час; через се вони не можуть бути підставою для закону розвитку людських суспільностей взагалі. При досліді складних явищ розвитку часто доводить ся з конечности обмежувати ся на якій небудь частині сих явищ, бо нема можливости піддати під безпосередне спостережене або досвід сі явища в їх цілости. Коли б наприклад з яких небудь причин розвиток цілої рослини був недоступний для безпосередного досліду, то можна було би досліджувати її окремі частини, наприклад квітки. З сього досліду можна було би вивести цілком правильно закон розвитку квітки. Та сей закон, що відносить ся до розвитку частини рослини, був би лише частковим законом. Правильність сього часткового закону ще зовсім не доводила би, що квітка являєть ся конечним щаблем розвитку рослини. Закон лишав ся би правильним, коли б квітка була не нормальним щаблем розвитку рослини, а яким небудь хоробливим явищем. Бо і хоробливі явища теж розвивають ся після певних законів. Частковий закон розвитку квітки вйде до загального закону розвитку рослини, квітка буде визнана нормальною частиною рослини лише після того, коли буде встановлена причинова залежність розвитку квітки від розвитку сеї рослини. А для сього треба знати розвиток всеї рослини. Так само стоїть справа і з законом розвитку капіталістичної суспільности. Закон Маркса-Енгельса — частковий закон, котрий показує як ішов розвиток деяких капіталістичних суспільностей в XIX столітю. Чи являєть ся капіталістичний устрій нормальним, конечним щаблем розвитку людських суспільностей взагалі чи ні, — се питанє буде розв'язане лише після того, як буде встановлена причинова залежність розвитку капіталістичного устрою від усього розвитку суспільностей. Чи кожда суспільність в дорозі свого розвитку повинна перейти через капіталістичний устрій? Сучасне становище науки про суспільність (соціології) позволяє дати на се питанє лише таку відповідь — або повинна, або ні.

Знане законів розвитку суспільности потрібне не лише для нашої цікавості, але головним чином для того, що з ним лучать ся дуже важні житеві інтереси. Люди мають волю і свідомість; живучи в суспільности, вони в значній мірі впливають своєю волею і свідомістю на хід суспільних справ. В залежності від того, куди йде воля і свідомість людей, міняєть ся самий хід суспільних справ. Коли б наука довела напевно, що капіталістичний устрій покликаний розвинути продукційні сили суспільности, що він — конечний щабель розвитку, котрого люди ніяким чином не можуть обминути, тоді свідомим людям треба було б повздержати ся від всяких таких вчинків, котрі могли б перешкоджати правильному і швидкому розвитку капіталістичної продукції: не робити страйків, не вимагати землі від земельних власників, щоб не перешкоджати концентрації рілньничої продукції і т. д. Очевидно, в такім випадку дуже терпіли б інтереси живих людей, але свідомо людина бачила б, що тут нічого не можна зробити. На жаль наука не дає нам певних вказівок відносно того, чи капіталістичний устрій являєть ся конечним, чи ні. Через се свідомим людям доводить ся міркувати приблизно так: „Розвиток продукційних сил — безперечно річ добра, і коли б лише капіталістичний устрій міг його здійснити, ми мусіли б покорити ся. Та може капіталізм зовсім не потрібний для розвитку продукційних сил, і тоді на що ми будемо приносити йому людські жертви? А коли невідомо, як піде далі справа, ми мусимо направити свою волю і свідомість на те, щоб людям краще жило ся. Бо продукція існує для людини — а не людина для продукції. Адже може бути, що коли людям буде краще жити, від сього і продукція покращає“.

Таким чином ми бачимо, що напрям діяльности свідомих людей залежить від того, як вони розуміють розвиток суспільности. Через се здоровий розум наказує не робити занадто поспішних висновків з не-вповні доведених наукових припущень, не визнавати

їх за непомильний закон, а направляти свою діяльність так, щоб людям було краще жити.

Висновки. Спостереження, зроблені над ходом розвитку капіталістичної суспільності протягом останніх п'ятидесяти літ, дають можливість перевірити правильність закону розвитку, який намітили Маркс і Енгельс у відомому „Маніфесті Комуністичної Партії“, що вийшов у 1848 році. Се перевірене показало, що в загальних рисах сеї закон справдився. Але він, — окрім деяких подробиць, що мають другорядне значіння, — різко розминувся з дійсністю в питанні про розвиток капіталістичної продукції в сільському господарстві.

Величезний зріст продукційних сил суспільності, який ми тепер бачимо, дійсно являєть ся наслідком концентрації продукції за помітю безперервного збільшення видатності праці. Концентрація продукції дійшла до найвищого розвитку в промислових союзах або трестах, що еднають цілі галузі продукції в одно величеське підприємство. Поруч з концентрацією продукції і промислового капіталу відбуваєть ся концентрація засобів комунікації, а також концентрація грошового (банкового) і торговельного капіталів. В цілковитій відповідности до закону Маркса-Енгельса концентрація продукції викликала протягом останнього півстоліття цілий ряд промислових криз, що чергувалися з часами розцвіту капіталістичної продукції. Заразом зріст концентрації продукції привів до дальшого зріжничкованя суспільності і підготовив ґрунт для ширшого розвитку клясової самосвідомости працюючих. Розвиток сеї самосвідомости виявився в повстанні впливових соціалістичних партій, котрі в цивілізованих країнах являють ся виразницями домагань і стремління трудової кляси.

Не зважаючи на безперечно зростаючу концентрацію продукції і капіталу, закон Маркса-Енгельса до певної міри відхилився від дійсности з того погляду, що концентрація продукції не завсігди сходиться з концентрацією капіталу. Акційні компанії дають можливість дрібним і середнім капіталам лучити ся

для веденя великих підприємств; через се концентрація продукції може відбувати ся і тоді, як капітали, що відповідають сконцентрованій продукції, лишаются розділеними в руках багатьох капіталістів. Крім того спостережене показує, що в деяких галузях мійської промисловости велика продукція не завсігди нищить дрібну і середню. Коли користи, які велика продукція дає в порівнаню з дрібною і середною, невеликі, всі ці форми продукції можуть істнувати разом, не дуже прешкоджаючи одна одній. Те, що концентрація продукції не сходить ся з концентрацією капіталу, зовсім не підкопує правильности самого закону розвитку капіталістичної продукції, бо суть її лежить в концентрації продукції, а не в концентрації капіталу. А істнуванє в деяких галузях мійської промисловости дрібної і середньої капіталістичної продукції поруч з великою являєть ся одним з побічних наслідків сього закону.

Спостереженя показали, що в рілничій галузі господарства капіталістична продукція розвиваєть ся без порівняня повільнійше, ніж в оброблюючій промисловости. Се пояснюєть ся головним чином тим, що в рілництві капітал не знаходить одної з основних умов, потрібних для його розвитку, а саме не знаходить можливости безпереривного збільшеня видатности праці через її поділ і спрощенє. Через се закон розвитку мійської капіталістичної промисловости зовсім не надаєть ся до розвитку сільського господарства.

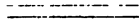
Невірним показало ся також припущенє Маркса-Енгельса відносно того часу, коли мусів загинути капіталістичний устрій. Основуючи ся на швидкому зрості концентрації капіталу, вони припускали, що капіталістичний устрій мусів був упасти літ 30—40 тому. Та з одного боку вони перебільшили швидкість концентрації капіталу, а з другого боку не взяли під розвагу того, що зріст клясової самосвідомости працюючих зовсім не стоїть, як се показує приклад Англії, в безпосередній залежности від зросту капіталістичної продукції.

Закон Маркса-Енгельса з тими поправками, які треба зробити на підставі спостережень над розвитком капіталістичної суспільности за останні 50 літ, можна висловити так:

В тих галузях суспільного господарства, де капіталістична продукція має всі умови, потрібні для її розвитку, відбувається за помічю безпереривного збільшення видатности праці концентрація продукції і усуспільнене праці.

Та се усуспільнене праці не витворюєть ся капіталістичною продукцією і не являєть ся наслідком її розвитку, а навпаки, розвиток капіталістичної продукції став можливий лише через те, що на початку XIX столітя здійснили ся умови, потрібні для зросту усуспільнення праці. Усуспільнене праці може існувати без капіталістичного устрою, а капіталістичний устрій не може існувати без усуспільнення праці. Основним двигуном розвитку продукційних сил і усуспільнення праці являєть ся знанє.

При сучасному стані науки не можна сказати, що капіталістичний устрій являєть ся конечним щаблем розвитку кожної суспільности.

З М І С Т.

Частина перша.

	Сторона
Розділ I. Співробітництво. Поділ праці. Обмін. Товар	3—10
Розділ II. Вартість товарів.	10—13
Розділ III. Гроші	13—20
Розділ IV. Попит і подача. Конкуренція	20—24
Розділ V. „Робочі руки“.	24—39
Розділ VI. Додаткова вартість.	39—50
Розділ VII. Заробітна плата.	50—57
Розділ VIII. Капіталістичне господарство.	57—79
Розділ IX. Соціалістичне господарство.	79—90

Частина друга.

Розділ I. Суспільно-трудова основа вартости товарів	91—104
Праця і вартість (92). Чи машина може продувати вартости? (93). Зв'язок між цілістю і частиною (96). Товар, як суспільний продукт (97). Вартість при монопольній продукції (101).	
Розділ II. Розділ вартостей.	104—125
Удержане в доброму стані знарядь та за- собів продукції (105). А. „Необхідна вартість“ або заробітна плата (107): а) звичайна заробітна пла-	

та (107), б) укрита заробітна плата (107). Б. Надвартість (110): а) дохід від грошового капіталу (110), б) підприємницький зиск (112), в) дохід від торговельного капіталу (115), г) поземельна рента (116), д) податки (120).

Розділ III. Клясова будова сучасної суспільности, що впливає з розділу. — Боротьба кляс. . . . . 125—155

Організований стан суспільности (125). I. Трудова кляса (128). II. Капіталістична кляса (133). III. Правительство (135). IV. Інтелігенція (137). Посередні верстви (140). Боротьба кляс (143). Непримирима протилежність необхідної вартости і надвартости, як основа боротьби кляс (144). Форми клясової боротьби (148). Страйки (148). Робітничі спілки (149). Політична боротьба (150). Міжнародний характер клясової боротьби (153).

Частина третя.

Розділ I. Закон розвитку капіталістичної суспільности. . . . . 156—203

1. Про закони в науці. Явища й їх причинова залежність (156). Явища розвитку (159). Закон розвитку (161). Вплив оточення на розвиток (161). Спостереження і досвід, як джерела знання (164). Закони і можливі закони (165). 2. Умови розвитку капіталістичної суспільности. Видатність праці (168). Можливість товарної продукції, основаної на широкому поділі праці (169). Розвиток знання в суспільности (170). Горожанська свобода (172). 3. Хід розвитку капіталістичної суспільности. Зосереджене капіталу (176). Ринки і перепродукція (185). Усуспільнене праці (189). Зріжничковане суспільности (193). Незабезпечене становище членів суспільности (195). Упадок капіталістичного ладу (197). Висновки (199).

Розділ II. Перевірене закона розвитку капіталістичної суспільности новішими спостереженнями. . . . . 203—245

1. В чому закон, виведений Марксом і Енгельсом, справдився. Розвиток продукційних сил суспільности через концентрацію продукції і збільшене видатности праці (204).

Спілки фабрикантів або трести (207). Концентрація способів комунікації (208). Концентрація грошевого і торговельного капіталу (213). Перепродукція і криза (214). Зріжничковане суспільности і зріст класової самосвідомости працюючих (215). 2. В чому закон Маркса-Енгельса розминаєть ся з дійсністю. Чи концентрація продукції сходить ся цілковито з концентрацією капіталу? (217). Велика продукція і дрібна продукція в мійській оброблюючій промисловости (220). Капіталістична продукція в рільництві (222). Час руїни капіталістичного устрою (223). 3. Загальна оцінка науки Маркса. Поправки до закону розвитку капіталістичної суспільности (225). Чи являєть ся капіталістична продукція причиною усупільнення праці? (226). Зване, як основний двигун розвитку продукційних сил усупільнення праці (232). Чи капіталістичний устрій являєть ся необхідним шаблоном розвитку для кожної суспільности? (238). Висновки (243).
